

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN KURUMSALLAŞMA
SÜRECİNDE GAZNELİ ETKİSİ VE GAZNELİ DEVLET
ADAMLARI

Sinan SAÇAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ

KONYA 2019

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sinan SAÇAR	
	Numarası	164202021001	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Ortaçağ Tarihi	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒	Doktor ☐
	Tezin Adı	Büyük Selçuklu Devletinin Kurumsallaşma Sürecinde Gazneli Etkisi ve Gazneli Devlet Adamları	

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası
(İmza)

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sinan SAÇAR
	Numarası	164202021001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Ortaçağ Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ
	Tezin Adı	BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN KURUMSALLAŞMA SÜRECİNDE GAZNELİ ETKİSİ VE GAZNELİ DEVLET ADAMLARI

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan *Büyük Selçuklu Devletinin Kurumsallaşma Sürecinde Gazneli Etkisi ve Gazneli Devlet Adamları* başlıklı bu çalışma *25*.../...*06*.../...*2019* tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman/Üye	İmza
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	Danışman	
Prof. Dr. Ahmet Oak	Üye	
Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ	Üye	

ÖN SÖZ

Türk tarihinde olduğu kadar İslam ve dünya tarihinde de önemli bir konuma sahip olan Selçuklular, X. yüzyılın sonlarından XIV. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık üç asır boyunca İslam dünyasında meydana gelen siyasi olaylar içinde rol oynamışlardır. Doğu İslam dünyasında meydana gelen gelişmeler neticesinde tarih sahnesinde görünmeye başlayan Selçuklular, Sâmânî, Karahanlı ve Gazneli mücadeleleri arasında kendilerine siyasi bir alan açmayı başarmışlardır. Horasan bölgesinde Gazneliler ile yaptıkları mücadeleler sonucunda devlet haline gelen Selçuklular, kısa süre içinde büyük bir alana yayılarak İslam dünyasının merkezine yerleşmişlerdir. Selçuklular, İslam dünyasının siyasi ve mezhebi çatışmalarla parçalanmış olduğu bir zamanda ortaya çıkarak İslam dünyasının önemli bir bölümünde hâkimiyet kurmuşlardır. Ayrıca bu dönemde Selçuklular, Bizans imparatorluğunun İslam dünyasının içine doğru olan genişlemesini durdurdukları gibi, Doğu Hristiyan dünyasını da tehdit eder bir konuma yükselmişlerdir. XI. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Selçuklu hâkimiyeti doğuda Çin sınırlarından batıda Akdeniz kıyılarına, kuzeyde Kafkaslardan güneyde Yemen bölgesine kadar geniş bir coğrafyayı içine alan büyük bir devlete dönüşmüştür.

1040 yılında Gaznelilere karşı kazanılan Dandanakan zaferi ile birlikte Horasan'da Büyük Selçuklu Devleti kesin olarak kurulmuştur. Selçukluların Horasan'daki devletleşme süreçlerinin anlaşılması ve ortaya konması hiç şüphesiz tarihte oynamış oldukları rolün de doğru bir şekilde tespit edilmesinde hayati bir öneme sahiptir. Meseleye bu açıdan yaklaştığımızda Büyük Selçuklu Devletinin Horasan'da devralmış oldukları Gazneli devlet geleneğinin bu süreçte büyük bir yere sahip olduğunu görmekteyiz. Selçuklular, Gaznelilerden sadece Horasan bölgesini devralmakla kalmamış, aynı zamanda bu bölgedeki Gazneli devlet yapısına da dokunmayarak mevcut kurumları bünyelerine katmışlardır. Böylece Selçuklular, devletleşme sürecinde zorlanmadıkları gibi, kendilerini bölgede kabul ettirerek hâkimiyetlerini sağlamışlardır ve bu süreçte de en çok Gaznelilerin Horasan'daki sivil ve askeri bürokrasisinden faydalanmışlardır.

Büyük Selçukluların devlet olma ve kurumsal bir yapı kazanmaları süreçlerine etki eden Gazneli devlet adamları ve müesseselerinin tespit edilmesi konumuz açısından büyük bir önem arz etmektedir. Sivil ve askeri zümrelerden meydana gelen ve bir şekilde Selçukluların hizmetine girmiş olan bu kişiler aynı zamanda Gazneli kurumlarının da Selçuklulara aktarılmasında kilit bir rol oynamışlardır. Konumuz açısından bu meselenin aydınlatılması Büyük Selçuklu devlet yapısı üzerindeki Gazneli etkisinin de açık bir şekilde görülmesini sağlayacaktır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Büyük Selçuklulardaki hâkimiyet anlayışı ve saray teşkilatı üzerinde Gazneli etkisi ele alınmıştır.

İkinci bölümde Gaznelilerin, Büyük Selçuklu idari teşkilatı üzerindeki etkisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise askeri teşkilat noktasında Gazneli devletinin Büyük Selçuklulara olan etkisi incelenmiştir.

Konunun tespit edilmesinde ve çalışmamız esnasında yönlendirmeleri ve değerli fikirleri ile her türlü kolaylığı sağlayan saygıdeğer hocam ve danışmanım Prof. Dr. Mustafa Demirci'ye teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca yardım ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Ahmet Ocak'a, Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen'e, Dr. Öğr. Üyesi Sefer Solmaz'a ve Dr. Öğr. Üyesi Zehra Odabaşı'na teşekkürlerimi bildiririm.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Adı Soyadı	Sinan SAÇAR		
Numarası	164202021001		
Öğrencinin	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Ortaçağ Tarihi	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒	Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	
Tezin Adı	Büyük Selçuklu Devletinin Kurumsallaşma Sürecinde Gazneli Etkisi ve Gazneli Devlet Adamları		

ÖZET

Büyük Selçukluların Horasan'da devlet olarak ortaya çıkmaları sürecinde en çok etkilenen devlet Gazneliler olmuştur. Selçuklular ve Gazneliler arasında yapılan Nesâ, Serahs ve Dandanakan savaşları sonucunda Gazneliler, Horasan bölgesindeki topraklarını Selçuklulara bırakmak zorunda kalmışlardır. Dandanakan savaşıyla birlikte kuruluşunu kesin olarak tamamlayan Büyük Selçuklu Devleti, kısa sürede büyüyerek dönemin en önemli siyasi güçlerinden biri haline gelmiştir. Büyük Selçuklular, devlet olarak ortaya çıktıkları andan itibaren hâkimiyet kurdukları sahalarda hızlı bir şekilde kurumsal bir yapıya bürünmüşlerdir. Bu amaç doğrultusunda Büyük Selçuklular ele geçirdikleri sahalarda var olan devlet kurumlarına zarar vermeyerek bunlardan istifade etme yoluna gitmişlerdir. Bu süreçte Büyük Selçuklular, Horasan'da devralmış oldukları Gazneli devlet geleneğinin büyük faydasını görmüşlerdir. Selçuklular yeni girmiş oldukları ve kendilerine yabancı olan bir coğrafyada uygulamış oldukları politikalar sayesinde varlıklarını bölgede kabul ettirmeyi başararak hâkimiyetlerini sağlamışlardır. Bunu yaparken de kendilerine en büyük yardımcı kuvvet olarak Horasan'daki Gazneli bürokrasisini bulmuşlardır. Bu çalışmada, Büyük Selçukluların devlet haline gelmelerinde ve kurumsallaşma süreçlerinde önemli bir yere sahip olan Gaznelilerin, devlet anlayışı, müesseseler ve şahıslar üzerinden Selçuklulara olan etkisi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: , *Büyük Selçuklu Devleti, Gazneliler, Horasan, Gazneli Devlet Adamları, Gazneli Etkisi.*

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Adı Soyadı	Sinan SAÇAR		
Numarası	164202021001		
Öğrencinin	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Ortaçağ Tarihi	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒	Doktora ☐
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ		
Tezin İngilizce Adı	Ghaznavid Influence in the Process of Institutionalization of Great Seljuk State and Ghaznavid Statesmen		

SUMMARY

Ghaznavids were the most affected state during the emergence of the Great Seljuks in Khorasan. As a result of Nesa, Serahs and Dandanakan wars between Seljuks and Ghaznavids, Ghaznavids had to leave their lands in the Horasan region to the Seljuks. The Great Seljuk State, which completed its establishment with the Dandanakan War, grew and became one of the most important political forces of the period. Great Seljuks emerged as a state from the moment they established dominance in the field quickly established an institutional structure. For this purpose, the Great Seljuks did not harm the existing state institutions in the areas they seized and went to make use of them. In this process, the Great Seljuks took advantage of the Ghaznavid state tradition they took over in Khorasan. Seljuks were able to establish their presence in the region thanks to the policies they had just entered and implemented in a geography that was foreign to them and strengthened their sovereignty. In doing so, they found the Gazneli bureaucracy in Khorasan as the biggest auxiliary force. In this study, the effect of the Ghaznavids, which had an important place in the process of becoming a state and institutionalization of the Great Seljuks, on the understanding of the state, institutions and individuals, was tried to be examined.

Keywords: *Great Seljuk State, Ghaznavids, Khorasan, Ghaznavid Statesmen, Ghaznavid Effect.*

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
b.	: bin
bk.	: bakınız
C.	: Cilt
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: editör
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
mad.	: madde
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	: neşreden
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
ö.	: ölümü
s.	: sayfa
S.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
terc.	: tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
yay.	: yayınları, yayınlayan

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası	ii
Tez Kabul Formu	iii
Önsöz	iv
Özet	vi
Summary	viii
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
I. KONUNUN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI	1
II. ARAŞTIRMADA TAKİP EDİLEN TEKNİK VE METOTLAR	1
III. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	2
A. Kaynaklar	2
B. Araştırmalar	6
IV. SELÇUKLULARIN ORTAYA ÇIKIŞI VE İLK DÖNEMLERİ	9
V. SELÇUKLULARIN MÂVERÂÜNNEHİR'E İNMELERİ VE BÖLGENİN SİYASİ DURUMU	11
VI. SELÇUKLULARIN HORASAN'A GEÇMELERİ VE NESÂ SAVAŞI	16
VII. SERAHS SAVAŞI	17
VIII. SELÇUKLULARIN HORASAN'DA DEVLETLEŞME SÜRECİ VE DANDANAKAN SAVAŞI	20

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULARDA HÂKİMİYET ANLAYIŞI VE SARAY TEŞKİLATI ÜZERİNDE GAZNELİ ETKİSİ

I. HÜKÜMDAR	24
A. Hükümdarlık Anlayışı	24
B. Hükümdarın Yetki ve Özellikleri	29
C. Hükümdarlık Alâmetleri.....	32
1. Unvan ve Lâkaplar	33
2. Hutbe	36
3. Sikke	37
4. Taht.....	38
5. Tâc	39
6. Çetr	40
7. Nevbet.....	40

8. Bayrak.....	41
9. Tırâz (Hil'at).....	43
10. Gâşiye	44
11. Ok ve Yay.....	45
12. Yüzük / Mühür	46
13. Saray / Saltanat Çadırı (Otağ).....	46
14. Tuğra.....	48
II. SARAY TEŞKİLATI.....	48
A. Saray Büyükleri.....	48
1. Büyük Hâcib ve Hâcibler	48
2. Emîr-i Hares	51
3. Vekîl-i Has.....	52
4. Emîr-i Cândâr	52
5. Silâhdâr (Emîr-i Silâh)	52
6. Âbdâr (Taştâr)	53
B. Saray Küçükleri.....	53
1. Emîr-î Çaşnigîr	53
2. Şarâbdâr	54
3. Câmedâr.....	54
4. Çavuşlar (Serheng)	55
5. Bekçiler, Kapıcılar, Nöbetçiler.....	55
6. Ferrâşlar.....	56
7. Müşrif.....	56
8. Saray Gulâmları (Gulâmân-ı Saray).....	57

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU İDARİ TEŞKİLATI ÜZERİNDE GAZNELİ ETKİSİ

I. MERKEZ TEŞKİLATI	61
A. Dîvân-ı A'lâ.....	61
B. Vezirlik Kurumu.....	62
1. Ebû'l-Kasım Ali Buzgânî	68
2. Ebû'l-Feth Râzî	69
3. Ebû'l-Abdullah el-Hüseyn b. Ali b. Mikail.....	70
4. Ebû Ahmed Dihistânî	71

5. Amîdülmülk Ebu Nasr el-Kündürî	71
6. Nizâmülmülk	72
C. Büyük Dîvânın İçinde Yer Alan Dîvânlar	74
1. Dîvân-1 İnşâ ve Tuğrâ	75
2. Dîvân-1 İstîfâ	78
3. Dîvân-1 İşrâf-1 Memâlik	79
4. Dîvân-1 Arz	81
II. TAŞRA TEŞKİLATI	83
A. Malî Teşkilat	86
1. Amîd	86
2. Âmil	94
3. Nâzır	97
B. Askeri Teşkilat	98
1. Şahne	98
2. Reis	102
3. Sâhibü'ş-Şurta	104
4. Muhtesiblik	105
C. Adlî Teşkilat	106
1. Kâdîkudât ve Kadılar	106
2. Emîr-i Dâdlık	108
3. Hatip	109

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU ASKERİ TEŞKİLATI ÜZERİNDE GAZNELİ ETKİSİ

I. İNSAN UNSURU	112
A. Gulâmlar	112
B. Türkmen Kuvvetleri	120
C. Vasal (Tâbi) Devletlerin Kuvvetleri	122
D. Bölge Kuvvetleri ve Gönüllüler	123
II. TEŞKİLAT	124
A. Muharip Sınıflar	124
B. Gayri Muharip Sınıflar	126
C. Rütbe ve Dereceler	126
D. Ücret Sistemi ve Askeri İktâlar	129

III. TEÇHİZAT	131
A. Silahlar	131
B. Savaş Vasıtaları	134
SONUÇ.....	136
BİBLİYOGRAFYA.....	138

GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI

Türkler en eski devirlerden itibaren teşkilatçı yapıları sayesinde tarihin farklı dönemlerinde birçok coğrafyada devletler kurmuşlardır. Birbirlerinin devamı olan bu yapılar sayesinde Türk devlet geleneği şekillenmiştir. Tarih boyunca çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türkler, gittikleri bölgelere bu devlet geleneğini de taşımışlardır. Bunun yanında Türkler, yayılmış oldukları sahalardaki devlet yapılarından da etkilenecek mevcut yönetim şekillerini geliştirme yoluna gitmişlerdir.

Büyük Selçuklu ve Gazneli devlet yapıları hakkında çeşitli araştırmalar bulunmaktadır. Bununla birlikte konumuzun esasını oluşturan Büyük Selçuklu Devleti üzerindeki Gazneli etkisini doğrudan ve kapsamlı bir şekilde ele alan bir çalışma yapılmamıştır. Gaznelilerin Horasan'daki mirası üzerinde kurulan Büyük Selçukluların devlet yapısının doğru bir şekilde anlaşılması için bu konu büyük bir önem arz etmektedir. Bu bağlamda Büyük Selçuklu Devleti üzerindeki Gazneli etkisini en iyi şekilde yansıtan Tuğrul Bey ve Alp Arslan dönemleri bu çalışmanın esasını oluşturmaktadır.

II. ARAŞTIRMADA TAKİP EDİLEN TEKNİK VE METOTLAR

Araştırmanın konusu olan Büyük Selçuklu Devleti'nin kurumsallaşma sürecinde Gazneli etkisi ve Gazneli devlet adamları ele alınırken Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş ve gelişim süreci göz önünde tutulmuş ve olayların tarihi akışına bağlı kalınarak inceleme yapılmıştır. Ayrıca Gaznelilerin Büyük Selçuklu Devleti üzerindeki etkileri kurumlar ve şahıslar üzerinden ele alınıp değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Gazneli etkisinin en bariz şekilde görüldüğü hâkimiyet anlayışı, saray teşkilatı, hükümet yapısı ve askeri sistem konularına çalışmamızda geniş bir şekilde yer verilmiştir. Büyük Selçukluların teşkilatlanma süreçlerinde şahısların oynadığı rol göz ardı edilemeyecek kadar önemli olduğu için bu dönemde Gaznelilerden Selçuklulara geçmiş olan kişiler tespit edilerek söz konusu devlete yaptıkları katkılar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bilimsel yöntem ve teknikleri titiz bir şekilde kullanmaya gayret gösterdiğimiz bu çalışmada, ilk olarak ana kaynaklar tespit edilmiş ve taranmıştır. Bunun ardından konuyla alakalı araştırmalara başvurulmuştur. Yararlanmış olduğumuz kaynaklardaki ve araştırmalardaki bilgiler düzenli bir şekilde fişlenerek kullanıma hazır hale getirilmiştir. Kaynaklarda yer alan ifadeler birbirleriyle karşılaştırılarak en doğru bilgiye ulaşılmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken araştırmacıların ortaya koyduğu yorumlardan da istifade edilmiştir. Çalışmada kullanılan kaynaklara ve araştırmalara dipnotlarda atıf yapılmış ve bunların tamamı bibliyografyada gösterilmiştir. Araştırmada geçen bazı şahıs, yer ve kavramların yazılışlarında görülen farklılıkların çözümünde ise DİA maddelerindeki yazım biçimleri esas alınmıştır.

III. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

A. Kaynaklar

1. Nizâmülmülk, Siyâsetnâme

1018 yılında Horasan'ın Tûs şehrine bağlı Nukân kasabasında dünyaya gelen Nizâmülmülk, 1092 yılında Nihâvend yakınlarında bir Bâtînî tarafından öldürülmüştür. Nizâmülmülk tarafından Farsça olarak 1086-1092 yılları arasında yazılan *siyâsetnâme*, çalışmanın temel başvuru kitabı olmuştur. Melikşah için kaleme alınan bu eserde Nizâmülmülk, devlet yönetimiyle alakalı olarak çeşitli tavsiyeler ve nasihatlerde bulunmaktadır. Nizâmülmülk'ün devlet yönetimi hakkındaki düşüncelerini öğrendiğimiz bu eser sayesinde Büyük Selçuklu devlet teşkilatı hakkında detaylı bilgiler edinmekteyiz. Çalışmamızda bu eserin Mehmet Kanar tarafından yapılan Türkçe tercümesini¹ kullandık.

2. İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih

1160 yılında Cizre'de doğan müellif 1233 yılında Musul'da vefat etmiştir. İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük tarihçilerden biri olan İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eseri dünyanın yaratılışından başlayarak 1231 yılı olaylarına kadar gelmektedir. İbnü'l-Esir, hicretten itibaren olayları yıl yıl vererek anlatmıştır. Selçuklu tarihinin en temel kaynaklarından biri olan bu eserden Selçuklu Gazneli

¹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, İstanbul 2017.

ilişkilerinin tesbiti konusunda yararlandık. Ayrıca müesseseler ve devlet adamlarının oynadıkları rollerin ortaya çıkarılmasında noktasında eserden yararlandık. Eserin İslam Tarihi ismiyle yayımlanan Türkçe tercümesini² kullandık.

3. Beyhakî, Beyhakî Tarihi

Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî 996 yılında Nîşâbur yakınlarında bulunan Beyhak bölgesinde doğmuştur. 1077 yılında vefat eden müellif Gazneliler devri tarihçisi ve devlet adamıdır. Beyhakî'nin otuz cilt olarak yazmış olduğu eserinin sadece Sultan Mesud dönemi günümüze ulaşmıştır. 1030-1041 yıllarını kapsayan eserin bu kısmı çalışmamızın en temel kaynaklarından biri olmuştur. Özellikle 1035'te Selçukluların Horasan'a girmeleriyle başlayıp 1040'ta Dandanakan savaşıyla neticelenen olaylar silsilesini en ayrıntılı biçimde anlatan bu eserin, Necati Lugal tarafından yapılan çevirisinden³ faydalandık.

4. Gerdîzî, Zeynü'l-Ahbâr

Günümüzde Afganistan sınırları içerisinde kalan Gerdîz şehrinde doğan müellifin hayatı ve ölüm tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Yazar eserini Gazneli Sultanı Abdürreşîd döneminde (1049-1052) yazmış ve bu hükümdara takdim etmiştir. Eser eski İran tarihinden, Peygamberin hayatından ve 1032 yılına kadar İslam tarihinden, 1041 yılına kadar ki ayrıntılı Horasan tarihinden bahsetmektedir. Her ne kadar eser Selçuklular hakkında yeterince bilgi içermese ve yüzeysel olarak Selçuklulara değinse de çalışmamızın her aşamasında esere başvurduk. Çalışmamızda kaynağın belirli kısımlarını Türkçeye çevirmiş olan Filiz Akçay'ın tercümesini⁴ kullandık.

5. Nîşâbûrî, Selçuknâme

Zahîrüddin Nîşâbûrî tarafından Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul adına 1177-1186 yılları arasında kaleme alınan eser Selçukluların tarih sahnesine çıkışlarından

² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi* (İslam Tarihi), C. 9-10, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1991.

³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lugal, Ankara 2019.

⁴ Filiz Akçay, *Zeynü'l-Ahbâr (Tâhiriler, Saffârilere, Sâmâniler ve Gazneliler ile İlgili Kısımlar)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2015.

II. Tuğrul'un hükümdarlığının ilk dönemlerine kadar meydana gelen olayları ele almaktadır. Selçuklu Gazneli ilişkilerinin seyri noktasında faydalanmış olduğumuz bu eserin Ayşe Gül Fidan tarafından yapılmış olan Türkçe çevirisini⁵ kullandık.

6. Sadrüddin Hüseyinî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye

Sadrüddin Hüseyinî'nin (ö.1194) hayatı hakkında bilgiler yetersiz olup müellif ve eseri hakkında farklı değerlendirmeler mevcuttur. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Selçukluların ortaya çıkışı, Büyük Selçuklu Devleti ve Irak Selçukluları hakkında bilgiler içermektedir. Selçuklu Gazneli ilişkilerinin yanısıra Selçuklu devlet adamları ve müesseselerinin tesbiti noktasında eserden faydalandık. Eserin Necati Lügal tarafından yapılan Türkçe tercümesini⁶ kullandık.

7. Râvendî, Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr

Muhammed b. Ali b. Süleyman Râvendî (ö. 1207) 1202 yılında yazmaya başladığı eserini tamamladıktan sonra Türkiye Selçuklu hükümdarı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e (ö. 1211) takdim etmiştir. Eser Selçukluların ilk dönemlerinden 1194 yılına kadar ki olayları ele almaktadır. Râvendî her ne kadar Selçukluların ilk dönemleri hakkında yeterince bilgi vermese de eseri diğer kaynaklarla karşılaştırarak çalışmamızda faydalandık. Eserin Ahmed Ateş tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesini⁷ kullandık.

8. Cûzcânî, Tabakât-ı Nâsırî

1193 yılında Lahor'da doğan Mevlânâ Minhâceddîn Ebu Ömer-i Osman Cûzcânî, 1261 yılında eserini Delhi'de hüküm süren İltutmuş oğlu Sultan I. Nâsirüddin Mahmud Şah'a (1246-1266) takdim etmiştir. Hz. Âdem'den başlayarak kendi zamanına kadar getirdiği eseri genel bir İslam tarihidir. Çalışmamızda Selçukluların ilk dönemleri ve Gaznelilerle olan ilişkileri hakkında eserde yer alan

⁵ Zahîru'd-dîn Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan, İstanbul 2018.

⁶ Sadrüddin Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Ankara 1999.

⁷ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C. I, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1999.

bilgilerden faydalandık. Eserin Erkan Göksu tarafından yapılan Türkçe çevirisini⁸ kullandık.

9. Mirhând, Ravzatu's-Safâ

Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mirhând 1433 yılında Belh'te doğmuştur. 1498 yılında vefat eden müellifin yarım kalan eserini torunu Hondmir tamamlamıştır. Eser yedi cilt olup dünyanın yaratılışından başlayarak Timurlulardan Hüseyin Baykara dönemiyle bitmektedir. Müellifin, Alp Arslan'a ithaf edilmiş olan *Melikname*'den nakiller yapması ve Selçukluların ilk dönemleri hakkında önemli bilgiler vermesi eseri kıymetlendirmiş ve çalışmamızda başvurduğumuz kaynaklarından biri olmuştur. Eserin Selçuklularla ilgili kısmı Erkan Göksu tarafından Türkçeye çevrilmiş olup çalışmamızda bu tercüme⁹ kullandık.

10. Gregory Abû'l-Farac Bar Hebraeus, Abû'l-Farac Tarihi

Malatya'da doğan Abû'l-Farac 1286 yılında Meraga'da vefat etmiştir. Eser yaratılıştan başlayıp 1284 yılı olaylarına kadar gelmektedir. Üç bölümden meydana gelen eserin ilk bölümü siyasi olayları ele almaktadır. Selçukluların ilk dönemleri ve Türklerin Anadolu'ya akınları hakkında kıymetli bilgiler veren eserin Ömer Rıza Doğrul tarafından yapılan Türkçe tercümesini¹⁰ kullandık.

11. Reşîdü'd-din Fazlullah, Cami'ü't-Tevârih

1248 yılında Hemadan'da doğan müellif 1318 yılında oğluyla beraber Tebriz'de idam edilmiştir. İlhanlı dönemi devlet adamı ve tarihçisi olan Reşîdü'd-din'in yazmış olduğu *Cami'ü't-Tevârih* bir dünya tarihidir. Oğuzname'yi içine alan eser Türk tarihi hakkında önemli bir kaynaktır. Selçuklu Gazneli ilişkilerinin yanısıra Selçuklu devlet adamları ve kurumlarının tesbiti noktasında esere sıkça başvurduk. Eserin Selçuklularla alakalı kısmı Türkçeye çevrilmiş olup çalışmamızda bu tercüme¹¹ kullandık.

⁸ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, çev. Erkan Göksu, Ankara 2015.

⁹ Mirhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çev. Erkan Göksu, Ankara 2015.

¹⁰ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1999.

¹¹ Reşîdü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2011.

12. Ahmed b. Mahmud, Selçuknâme

16. yüzyılda Ahmed b. Mahmud (ö. 1570) tarafından yazılan eser genel bir Selçuklu tarihidir. Müellif eserinde Selçukluların ortaya çıkışından itibaren Osmanlı devletinin kuruluşuna kadar meydana gelen olayları ele almaktadır. Çalışmamızda eserin Erdoğan Merçil tarafından yapılan Türkçe çevirisini¹² kullandık.

13. El-Bundarî, Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra

12. yüzyılda El-İsfehâni (1125-1201) tarafından yazılan *Nusratü'l-Fetre* adlı eser 13. yüzyılda El-Bundarî (ö. 1245) tarafından kısaltılarak ve yeniden ele alınarak 1226 yılında *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra* adıyla yazılmıştır. Eser Selçukluların başlangıcından Irak Selçuklu devletinin 1194 yılındaki çöküşüne kadar olan olayları ele almaktadır. Çalışmamızda sıkça başvurduğumuz eserden özellikle Selçuklu devlet adamlarının tesbiti, Selçuklu devlet adamlarının birbirleriyle olan ilişkileri ve Selçuklu devlet teşkilatını oluşturan kurumların işlevleri belirlenmesi noktasında faydalandık. Eserin Kıvameddin Burslan tarafından yapılan Türkçe çevirisini¹³ kullandık.

14. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân

1186 yılında Bağdad'da doğan müellif 1256 tarihinde Dımaşk şehrinde vefat etmiştir. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin "*Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân*" adındaki eseri, genel bir tarih olup başlangıçtan 1256 tarihine kadar meydana gelen olayları anlatmaktadır. Eserden Selçuklu devlet adamlarının ve kurumlarının tesbiti noktasında sıkça faydalandık. Eserin Ali Sevim tarafından yapılmış olan çevirisinden istifade ettik¹⁴

B. Araştırmalar

Kaynakların haricinde çalışmamızda sıklıkla başvurduğumuz yazarlar ve eserlerde vardır. Bunların başında M. Altay Köymen gelmektedir. Köymen'in *Büyük*

¹² Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, çev. Erdoğan Merçil, İstanbul 2011.

¹³ Bundarî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara 2016.

¹⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Ankara 2011.

*Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri*¹⁵, *Tuğrul Bey ve Zamani*¹⁶, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamani*¹⁷, adlı eserleri çalışmamızın temel başvuru kitapları olmuştur. Köymen'le birlikte İbrahim Kafesoğlu'nun *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*¹⁸ ile Abdülkerim Özaydın'ın *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*¹⁹ çalışmalarına da sıkça başvurduk. V. V. Barthold'un yazmış olduğu *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*²⁰ adlı eseri Selçukluların bir güç olarak ortaya çıktığı dönem ile bölgenin güçlü devletleri olan Sâmânîler, Karahanlılar ve Gaznelileri anlamamızı kolaylaştırmıştır. Aynı şekilde René Grousset'in *Bozkır İmparatorluğu*²¹ adlı eseri sadece Selçukluları değil ayrıca da Türkistan coğrafyasına bir bütün olarak bakmamızı ve olaylar hakkında değerlendirmeler yapabilmemizi sağlamıştır.

Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*²² adlı eserinden sadece Selçukluların kökeni ve ilk dönemi hakkında değil aynı zamanda da Selçukluların meydana getirmiş olduğu kültür ve medeniyet havzasını ve tarihte oynamış oldukları rolün tespiti konusunda istifade ettik. Selçuklu tarihi üzerinde yapmış olduğu çalışmalarla bu alanda bir otorite olan S. G. Agacanov'un *Oğuzlar*²³ ve *Selçuklular*²⁴ adlı eserleri de çalışmamızın başlıca referanslarından olmuştur. Faruk Sümer'in *Oğuzlar (Türkmenler)*²⁵ adlı eserinden başta Selçuklular olmak üzere Oğuz boylarının İslam dünyasına girişleri ve Selçukluların Horasan'da devlet kurma süreçleri bağlamında faydalandık. Hükümdarlık alâmetleri konusunda Erdoğan Merçil'in *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*²⁶, çalışmasına başvurduk. Selçukluların ortaya çıktığı sırada Horasan'ın siyasi durumu, Gazneli devleti ve

¹⁵ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri*, C. I, Ankara 2011.

¹⁶ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul 1976.

¹⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamani*, C. III, Ankara 2011.

¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 2014.

¹⁹ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001.

²⁰ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 2017.

²¹ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul 2017.

²² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 2005.

²³ S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2010.

²⁴ Agacanov, *Selçuklular*, çev. Necef-Annaberdiyev, İstanbul 2006.

²⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul 1999.

²⁶ Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007.

Gazneli-Selçuklu mücadelesi konusunda Merçil'in *Gazneliler Devleti Tarihi*²⁷ adlı çalışmasından yararlandık. Gazneli devlet teşkilatı ile alakalı olarak ise Güller Nuhoğlu'nun, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı Ve Kültür*²⁸, adlı eseri ile Muhammed Hanefi Palabıyık'ın *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*²⁹, çalışmasına sıkça başvurduk.

Selçukluların kuruluş sürecini Çağrı Bey üzerinden ele alan Cihan Piyadeoğlu'nun *Selçukluların Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*³⁰ adlı araştırması, Osman G. Özgüdenli'nin Büyük Selçuklu devletini ele aldığı *Selçuklular C.P*³¹ adlı eseri ile Sencer Divitçioğlu'nun Oğuz boylarının teşkilatlanma biçimi ve Selçukluların Horasan'da devlet olmalarını ele aldığı *Oğuz'dan Selçuklu'ya*³² adlı eserlere çalışmamızda sıklıkla başvurduk. Ayrıca Selçukluların ilk dönemlerinde ve devlet kurma süreçlerinde Karahanlılarla olan ilişkileri ve bu devletle yapmış oldukları mücadeleler hakkında Ömer Soner Hunkan'ın *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*³³ ve Ekber N. Necef'in *Karahanlılar*³⁴ adlı eserlerinden istifade ettik. Karahanlı devlet teşkilatı konusunda ise Reşat Genç'in *Karahanlı Devlet Teşkilatı*³⁵, adlı eserine sıkça başvurduk.

Burada bahsetmiş olduğumuz kaynaklar ve araştırma eserler haricinde konumuzla alakalı olarak başka eserlerden de olabildiğince yararlanmaya çalıştık. Çalışmamızda kullanmış olduğumuz ve atıfta bulunduğumuz bütün eserlerin listesini kaynakça kısmına koyduk.

²⁷ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989.

²⁸ Güller Nuhoğlu'nun, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı Ve Kültür*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.

²⁹ Muhammed Hanefi Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996.

³⁰ Cihan Piyadeoğlu, *Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi, Çağrı Bey*, İstanbul 2017.

³¹ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, C. I, Ankara 2017.

³² Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy-Konat ve Devlet)*, İstanbul 1994.

³³ Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, İstanbul 2011.

³⁴ Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, İstanbul 2005.

³⁵ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara 2002,

IV. SELÇUKLULARIN ORTAYA ÇIKIŞI VE İLK DÖNEMLERİ

XI. yüzyılın başlarından XIII. yüzyılın sonlarına kadar İslam dünyası içinde önemli bir konuma sahip olan Selçukluların, ortaya çıkışları ve ilk dönemleri hakkında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamaktadır. Selçuklular X. yüzyılda Hazar denizinin kuzeyinden Aral gölü ve Seyhun (Siriderya) boylarına kadar geniş bir sahaya yayılmış ve boylar federasyonu şeklinde teşkilatlanmış olan Oğuz Yabgu Devleti'nin³⁶ bünyesinde yer almaktaydılar.

Oğuz Yabgu devletinde önemli bir mevkie sahip olan Selçuk Bey'in babası Dukak'ın³⁷ Oğuzların³⁸ Kınık³⁹ boyuna mensup olduğu bilinmektedir. Dukak'a devlet içindeki gücünden dolayı "Temür-Yalğ" (Demir yaylı) unvanı verilmiştir. Dukak öldüğü zaman genç bir yaşta olan Selçuk Bey, Yabgu'nun⁴⁰ dikkatini çekerek kısa bir süre sonra subaşılık (ordu komutanı) görevine getirilmiştir. Selçuk Bey'in hızlı bir şekilde Oğuz Yabgu Devleti içinde önemli bir konuma gelmesi ve her geçen gün devlet içindeki itibarının artması Yabgu'nun eşi olan Hatun'un bu durumdan rahatsız olmasına sebep olmuştur. Hatun'un Yabgu'yu Selçuk Bey'e karşı kıskırtması üzerine hayatını tehlikede gören Selçuk Bey ailesi ve maiyetiyle birlikte

³⁶ Oğuz Yabgu devletinin kuruluşu, gelişimi, mahiyeti ve yıkılışı hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler yok denecek kadar azdır. 922 yılında Abbâsî Halifesi Muktedir (ö. 932) tarafından İdil (Volga) Bulgar Hanlığına gönderilen elçilik heyetinde yer alan İbn Fadlân'ın vermiş olduğu bilgiler, Oğuz tarihinin aydınlatılmasında önemli bir yere sahiptir. (İbn Fadlân, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2010, s. 10-18.) Ayrıca bk.: V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul 2008, s. 55; M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası (Karacuk'tan Aziz George Kolu'na)*, İstanbul 2004, s. 36-41; Agacanova, *Oğuzlar*, s. 207; Köymen, *Kuruluş*, s. 1-6; Sümer, a.g.e., s. 80-85; Turan, a.g.e., s. 61-64.

³⁷ Bazı kaynaklarda Dukak yerine Lokman ismi geçse de bu ad araştırmacıların tarafından benimsenmemiştir. (Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 76; Reşîdü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 70; Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme), çev. Halil İbrahim Gök-Fahreddin Çoşguner, Ankara 2014, s. 17; Yazıcızâde, *Tevârih*, s. 29.)

³⁸ Oğuz adı ilk defa Göktürk yazıtlarında geçmekte olup kelimenin kökeni hakkında araştırmacılar farklı görüşler ortaya atmışlardır. Detaylı bilgi için Bk.: Fuzuli Bayat, "Uz-Ğuz-Oğuz Kavim Adının Etimolojisi", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 3, (Güz 2004), s. 71-77.

³⁹ Sümer, "Kınık" mad., *DİA*, C. 25, İstanbul 2002, s. 418-419. (Başta Kâşgarlı Mahmud olmak üzere kaynaklarda Selçukluların Kınık boyundan gösterilmesi ve kaynaklarda bu iddiayı çürütecek başka bir bilginin yer almaması bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Bk.: Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, çev. Besim Atalay, Ankara 2006, s. 55; Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 2; Reşîdü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 71; Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2018, s. 342; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme –Selçuklu Tarihi)*, çev. Abdullah Bakır, İstanbul 2017, s. 29.)

⁴⁰ Yabgu unvanı için Bk.: Hüseyin Salman-Osman Gazi Özgüdenli, "Yabgu" mad., *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 170-171.

Yabgu'nun kışlık merkezi olan Yengi-Kent'ten ayrılarak Seyhun kenarındaki Cend bölgesine gelmiştir⁴¹.

Cend, Oğuzlara vergi veren bir şehir olmasına rağmen çoğunluğu Müslüman Türklerden oluşan bir yerleşim yeri idi. Selçuk Bey yanında bulunanlarla yaptığı istişare sonucunda Müslüman olmaya karar vermiş ve Zandak (Zendek) şehrinin valisine ve Buhara'ya elçiler gönderip kendilerine İslam'ı öğretecek din adamı gönderilmesini istemiştir⁴². Selçuk Bey, Yabgu'nun vergi memurlarını Cend bölgesinden kovarak Oğuzlara karşı mücadeleye girişmiş ve kısa sürede şöhreti yayılarak "Uç Gazisi" konumuna yükselmiştir⁴³. Oğuzların Cend bölgesindeki hâkimiyetine son veren Selçuk Bey burayı merkez edinmiş ve etrafına gaza yapmak isteyen birçok Müslüman Türk toplanmıştır⁴⁴. Cend şehrine ne zaman geldiği tam olarak tespit edilemeyen Selçuk Bey'in hayatı ve faaliyetleri hakkında bilgimiz bunlardan ibarettir. Selçuk Bey'in 1000 yılının başlarında 100 veya 107 yaşında vefat ettiği kaynaklarda geçmektedir⁴⁵.

Selçuk Bey vefat ettiği zaman çocuklarından Arslan (İsrail), Musa ve Yusuf Yinal hayattaydılar⁴⁶. Selçuk Bey'in torunları olan Tuğrul ve Çağrı Bey'in babaları Mikail ise babasının sağlığında gayrimüslim Türklerle yaptığı bir mücadele sırasında şehit düşmüş, küçük yaşta yetim kalan çocukları ise dedelerinin himayesinde

⁴¹ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 292; İbnü't-Tıktıka el-Fahrî, *Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 2016, s. 207; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 15; Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbârü'd*, s. 1-2; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 361; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 22; Müneccimbaşı, *Câmiü'd-Düvel* s. 46. (Bazı kaynaklar Selçuk Bey'in göç etmesi olayını otlak darlığına dayandırmaktadırlar. Bk.: Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 342; Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 71.)

⁴² Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 293; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 15-17.

⁴³ Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 17-18; Turan, a.g.e., s. 68; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963, s. 26; Köymen, *Kuruluş*, s. 24.

⁴⁴ Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 18.

⁴⁵ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 2; İbnü't-Tıktıka, *Devlet İdaresi*, s. 207; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 362; Agacanov, a.g.e., s. 162.

⁴⁶ Kaynaklar Selçuk Bey'in çocuklarının sayısını üç (Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 23; Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbârü'd*, s. 2; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 362.), dört (Anonim Selçuknâme, s. 18; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 85; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 20; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 293; Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 342; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 76.) ve beş (Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbbâr*, s. 6; Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 71.) olarak göstermektedir. Ayrıca bk.: Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, XIII., İstanbul 1958, s. 17-18; Köymen, a.g.e., s. 31; Turan, a.g.e., s. 85.

yetişmişlerdir⁴⁷. Selçuk Bey'in yaşlılığından itibaren oğullarının büyüğü olan ve Yabgu unvanını kullanan Arslan ön plana çıkmaya başlamış ve Selçuk Bey'in vefatından sonrada ailenin tartışmasız reisi olmuştur⁴⁸.

V. SELÇUKLULARIN MÂVERÂÜNNEHİR'E İNMELERİ VE BÖLGENİN SİYASİ DURUMU

X. yüzyılın sonlarından itibaren Doğu İslam dünyası içinde meydana gelen siyasi olaylarda rol oynamaya başlayan Selçuklular, zaman içinde önemli bir bölgesel aktör haline gelmişlerdir. Bu dönemde Mâverâünnehir, Horasan, Türkistan ve Hârizm çeşitli hanedanlar tarafından yönetilmekteydi. Merkezleri Buhara olup Mâverâünnehir ve Horasan'ı ellerinde bulunduran Sâ mânîler X. yüzyılın ortalarından itibaren devlet adamları arasındaki rekabetin şiddetlendiği ve merkezi iktidarın güç kaybettiği bir süreci yaşamaktaydılar⁴⁹. Türkistan'da Kaşgar bölgesinde ortaya çıkarak X. yüzyılın ortalarına doğru Satuk Buğra Han⁵⁰ (ö. 955) döneminde İslamiyet'i kabul eden Karahanlılar ise batıya doğru genişleme siyaseti güderek Sâ mânîlerle mücadele halinde bulunmaktaydılar⁵¹. Sâ mânî komutanlarından Alp Tegin'in (ö. 963) 963 yılında Gazne şehrini ele geçirmesiyle birlikte bir güç olarak ortaya çıkan Gazneliler ise görünürde Sâ mânîlere bağlı olmakla birlikte başlangıçtan itibaren bağımsız bir şekilde hareket etmekteydiler⁵². Özellikle Sebük Tegin'in (977-997) Gazne tahtına çıkmasıyla birlikte Gazneliler hâkimiyet sahalarını genişleterek gerçek anlamda bir devlet haline gelmişlerdir. Hârizm bölgesi ise bu dönemde merkezleri Kâs olan ve Sâ mânîlere bağlı bir şekilde varlıklarını devam ettiren Afrigoğullarının idaresi altında bulunmaktaydı. 995 yılına gelindiğinde ise

⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 362; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 20.

⁴⁸ Her ne kadar Arslan Yabgu'nun liderliği döneminde Selçuklu ailesi içinde herhangi bir iktidar çatışması meydana gelmemiş olsada kaynaklarda geçen ifadelerden Tuğrul ve Çağrı Beylerin bu durumdan memnun olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu durum daha sonraki dönemlerde ailenin bu iki kolu arasında bir takım çatışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bk.: Sefer Solmaz, "Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 35, (2014), s. 545-575.

⁴⁹ Sâ mânîler hakkında detaylı bilgi için bk.: Usta, "Sâ mânîler" mad., *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 64-68; Tülay Yürekli, *Samaniler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.

⁵⁰ Hunkan, "Satuk Buğra Han" mad., *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 181.

⁵¹ Karahanlılar hakkında detaylı bilgi için bk.: Özeydin, "Karahanlılar" mad., *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 404-412.

⁵² Gazneliler hakkında detaylı bilgi için bk.: Merçil, "Gazneliler" mad., *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 480-484.

Sâmânîlerin Gürgeç valisi olan Ebü'l-Abbas Me'mûn b. Muhammed hâkimiyet sahasını genişleterek Afrigoğullarının merkezi Kâs şehrini ele geçirmiştir. Bu hanedana son veren Me'mûn, Hârizm'in yeni hâkimi olarak Hârizmşah unvanını almıştır⁵³. Böylece Hârizm'de 1017 yılına kadar sürecek olan Me'mûnîler dönemi başlamıştır.

Böyle bir siyasi ortamda Doğu İslam dünyası içine dâhil olan Selçukluların Mâverâünnehir'e yerleşmeleri Sâmânî-Karahanlı mücadelesiyle doğrudan ilgili olup Sâmânî hükümdarı II. Nûh'un (976-997) Selçuk Bey'den yardım istemesiyle gündeme gelmiştir⁵⁴. Bir yandan gayrimüslim Türklerle diğer yandan da Karahanlıların saldırılarıyla mücadele etmek zorunda kalan II. Nûh, Buhara yakınlarındaki "Nûr Bölgesini" Selçuklulara vererek kendi devletiyle gayrimüslim Türkler arasında bir tampon bölge oluşturmak istemiştir. Böylece Selçuklular hayvanlarını otlatabilecekleri arazilere sahip olurken Sâmânîler de gayrimüslim Türklerden gelebilecek saldırılara karşı hudutlarını koruyacak bir askeri güce sahip olmuşlardır. 985-986 yılından itibaren Selçuklular Mâverâünnehir bölgesinde görünmeye başlamışlardır⁵⁵. Selçuk Bey Cend'de kalarak bu bölgeye oğlu Arslan Yabgu'yu göndermiştir.

Selçuklularla Sâmânîler arasındaki dostane ilişkiler Sâmânî hanedanının yıkılışına kadar devam etmiştir. İlk önce Karahanlılardan Harun Buğra Han'ın (ö. 992) ardından da İlig Nasr Han'ın (ö. 1012-1013) Mâverâünnehir'i ele geçirmek için Sâmânîlerle yapmış oldukları mücadelede Selçuklular, Sâmânîleri destekleyerek onlara askeri yardımlarda bulunmuşlardır⁵⁶. 1005 yılında Sâmânîlerin son hükümdarı Ebû İsmâil Muntasır'ın ölümüyle birlikte başta Buhara olmak üzere Sâmânîlerin Mâverâünnehir'deki toprakları Karahanlıların eline geçerken Horasan bölgesi de

⁵³ Özeydin, "Hârizm" mad., *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 218; Zeki Velidî Togan, "Hârizm" mad., *İA*, C. 5/1, İstanbul 1987, s. 243-244.

⁵⁴ Aydın Usta, "Sâmânîler" mad., *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 65; Kafesoğlu, "Selçuklular" mad., *İA*, C. 10, İstanbul 1966, s. 356; Köymen, *Kuruluş*, s. 44; Özgüdenli, a.g.e., s. 52.

⁵⁵ Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 342; Turan, a.g.e., 74; Sümer, "Selçuklular" mad., *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 365; Köymen, a.g.e., s. 35.

⁵⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 131-132; Utbî, *el-Yemînî fî ahbâri devleti'l-Melik Yemînü'd-devle* (nşr. Yûsuf el-Hâdî), Tahran 1387/2008, s. 370; Akçay, a.g.t., s. 102-103.

Gaznelilerin eline geçmiştir. Selçuklular ise bu dönemde Karahanlıların eline geçen Mâverâünnehir'deki bölgelerinde yaşamaya devam etmişlerdir.

Selçuklular belli bir süre bölgede yaşanan olayların içinde yer almadıktan sonra Karahanlı ailesi içinde yaşanan iktidar savaşlarıyla birlikte tekrar siyasi arenada görünmeye başlamışlardır. 1020-1021 yılında Karahanlılardan Ali Tegin, Arslan Yabgu'nun yardımları sayesinde Buhara'yı ele geçirerek buradaki iktidarını sağlamlaştırmıştır⁵⁷. Böylece Selçuklular, Ali Tegin ile yapmış oldukları ittifak sayesinde Mâverâünnehir siyasetinde önemli bir unsur haline gelmişlerdir. 1025 yılına gelindiğinde ise Karahanlıların büyük kağanı olan Yusuf Kadir Han (ö. 1032), kardeşi Ali Tegin'in kendi aleyhindeki faaliyetlerini önlemek ve iktidarını güçlendirmek için Gaznelilerle ittifak yapmıştır. Bu ittifak neticesinde Gazneli Mahmud (ö. 1030) 1025 yılında Ceyhun nehrini geçerek Semerkant yakınlarına kadar gelmiş ve burada Yusuf Kadir Han'la görüşerek takip edecekleri siyaset konusunda anlaşmaya varmışlardır⁵⁸. Gazneli Mahmud'un üzerlerine gelmekte olduğunu haber alan Ali Tegin ve Arslan Yabgu ise çöllere çekilmişlerdir⁵⁹. Gazneli Mahmud ise akıllıca bir siyaset takip ederek Selçuklulara elçi göndermiş ve onları dostane bir şekilde huzuruna davet etmiştir⁶⁰. Bu davet üzerine Arslan Yabgu ve beraberindekiler Gazneli Mahmud'un ordugâhına gelmişler ve burada hile ile tutuklanarak esir edilmişlerdir⁶¹.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 362-363; Genç, a.g.e., s. 14; Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, İstanbul 2005, s. 303; Köymen, *Kuruluş*, s. 69.

⁵⁸ Cûzcânî, Sultan Mahmud'la Yusuf Kadir Han'ın buluşmasında iki hükümdarın bütün İran ve Turan meselelerini ele alarak atılması gereken adımları kararlaştırdıklarını bildirmektedir. Kadir Han'ın Selçukluların Mâverâünnehir ve Türkistan'dan Horasan'a geçirilmesini ısrarla talep ettiğini ve Sultan Mahmud'un da bunu kabul ettiğini yazmaktadır. Nişâbü'rî ve Şebankâreî gibi kaynaklarda ise Sultan Mahmud ile görüşmesinde Kadir Han'ın Selçukluların çokluğundan ve askeri güçlerinden bahsederek Hindistan seferlerinde onların kullanılabileceğinden bahsetmiştir. (Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 58-59; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 76; Şebankâreî, "Selçuklular", *Tarih Okulu*, çev. Ahmad Hesamipour, S.4 (2009), s. 138.)

⁵⁹ İbnü'l-Esir, *El Kâmil*, C. 9, s. 363; Akçay, a.g.t., s. 124; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 31.

⁶⁰ İbnü'l-Esir, *El Kâmil*, C. 9, s. 363; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 77; Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 73.

⁶¹ Kaynaklarda bu olay iki farklı şekilde rivayet edilmiştir. Gerdîzî, Arslan Yabgu'nun Sultan Mahmud'un adamları tarafından gizlendiği yerde yakalanarak esir edildiğini anlatmaktadır. Oysa İbnü'l-Esir ve Nişâbü'rî gibi yazarlar ise Arslan Yabgu'nun, Sultan Mahmud'un daveti üzerine huzura gittiğini nakletmişlerdir. Olayların meydana geliş şekillerine baktığımızda ikinci görüşün gerçeğe daha yakın olduğunu söyleyebiliriz. (Akçay, a.g.t., s. 12; İbnü'l-Esir, *El Kâmil*, C. 9, s. 363; Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 77.). Sultan Mahmud ile Arslan Yabgu arasında geçen konuşmalar kaynaklarda detaylı bir şekilde verilmiştir. (Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 77-78; Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 74-76;

Gazneli Mahmud bölgeden ayrıldıktan sonra tekrar Buhara'ya hâkim olan Ali Tegin, Arslan Yabgu'nun esir edilmesinden sonra Selçuklu ailesi içinde ön plana çıkmaya başlayan Tuğrul ve Çağrı Beylere elçiler göndererek ittifaklık teklif etmiştir⁶². Fakat Selçuklu liderlerinin Ali Tegin'e güvenmemeleri herhangi bir işbirliğinin meydana gelmesini önlemiştir. Bunun neticesinde Ali Tegin ve Selçuklular arasında 1029 ve 1030 yılında bir takım savaşlar olmuş ve bu olaylar sırasında Selçuklulardan Yusuf Yinal hayatını kaybetmiştir⁶³. Ali Tegin ile yaşadıkları savaşlar sonucunda Mâverâünnehir'deki yurtlarında barınamayacaklarını anlayan Selçuklular Tuğrul, Çağrı ve Mûsâ Yabgu liderliğinde Hârizm taraflarına çekilmek zorunda kalmışlardır⁶⁴. 1032 yılına gelindiğinde ise Ali Tegin ile Gaznelilerin Hârizm valisi Altuntaş arasında Debûsiye'de⁶⁵ yapılan savaşta Selçukluların Ali Tegin'in yanında yer almaları bir süre sonra aralarının düzeldiğini göstermesi bakımından önemlidir⁶⁶. Altuntaş'ın bu savaşta aldığı yaradan dolayı ölmesi üzerine Gazne hükümdarı Sultan Mesud (ö. 1041) tarafından Hârizm valiliği Altuntaş'ın oğlu Harun'a verilmiştir.

Bu dönemde Horasan'da bulunan Türkmenlerin çıkardıkları karışıklıklardan istifade etmek isteyen Harun, Hârizm'deki Gazneli idarecilerin etkisini kırarak Gazne ile olan irtibatı kesmiştir. Ayrıca Ali Tegin ile Gaznelilerin elindeki Horasan'ı paylaşma konusunda anlaşmaya varan Harun, bu süreçte Selçukluların askeri gücünden yararlanmak isteyerek onları da yanına çekmeyi başarmıştır⁶⁷. Böylece Harun Ağustos 1034'den itibaren hutbelerden Sultan Mesud'un adını kaldırarak

Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 88; Sadruddîn Hüseyinî ve Bundarî, gibi yazarlar bu olaylardan bahsederken Arslan Yabgu yerine Mikail'in ismini vererek hataya düşmüşlerdir. Bk. Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 2; Bundarî, *Selçuklular*, s. 3.)

⁶² Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 34; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 363.

⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 363-364; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 36; Köymen, a.g.e., s. 124; Özgüdenli, a.g.e., s. 58; Turan, a.g.e. s. 93. İbnü'l-Esir, Selçukluların intikam almak ve savaş yapmak için hazırlandıkları sırada Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'ın dünyaya geldiğini söylemektedir. Aynı müellif Selçuklular tarafından uğurlu sayılan bu doğumun 1 Muharrem 420 (20 Ocak 1029) tarihinde meydana geldiğini bildirmektedir. (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 364.)

⁶⁴ Barthold, a.g.e., s. 313; Turan, aynı yer; Özgüdenli, aynı yer.

⁶⁵ Debûsiye şehri Mâverâünnehir bölgesinde olup Buhara-Semerkant yolunun aşağı-yukarı ortasında bulunmaktadır. Küçük olmakla birlikte içinde ağaçların ve akarsuların bulunduğu zengin ve güzel bir şehirdir. (Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 68; Merçil, a.g.e. s. 58.)

⁶⁶ Köymen, *Kuruluş*, s. 143; Turan, a.g.e. s. 93.

⁶⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 648; Turan, a.g.e. s. 93; Köymen, *Kuruluş*, 146; Barthold, a.g.e. s. 312-313; Merçil, *Gazneliler*, s. 60.

açıktan isyan hareketine girişmiş ve Horasan'a saldırmak için askeri hazırlıklara başlamıştır. Horasan'a yapacağı seferde Selçukluları öncü kuvvetler olarak kullanmak isteyen Harun, Hârizm'e gelen Selçukluları Ribât-ı Maşe, Şirhan ve Avhare'deki otlaklara yerleştirmiş ve onlara hediyeler göndermiştir⁶⁸. Bu sırada eski düşmanları olan Selçukluların, Hârizm'e geldiklerini haber alan Cend emiri Şah Melik, hızlıca Kızılkum çölünü geçerek Selçukluların yurtlarına ani bir baskın yapmış ve birçok kişiyi öldürmüştür (29 Ekim 1034)⁶⁹. Şah Melik'in saldırısıyla ağır kayıplar veren Selçuklular Ceyhun nehrini geçerek Ribât-ı Nemek'e varmışlardır⁷⁰. Durumdan haberdar olan Harun, Selçuklulara elçi göndererek üzüntüsünü iletmış ve anlaşmaya sadık olduğunu bildirmiştir. Böylece Selçukluların tekrar Hârizm'deki yurtlarına dönmelerini sağlamıştır. Harun, Selçuklulara silah ve hayvan yardımıyla bulunarak onların askeri açıdan güçlenmelerini sağlamıştır. Bu sırada Hârizm sınırındaki Bedir Han'da bulunan Selçuklular, Harun'un ordusuyla harekete geçmesini beklemişlerdir⁷¹.

Askeri hazırlıklarını tamamlayan Harun, 1035 baharında ordusuyla birlikte merkezi Gürgenç'ten hareket etmiştir. Fakat Harun harekete geçtikten bir süre sonra Gaznelilerin planladığı bir suikast sonucunda kendi adamları tarafından öldürülmüştür (14 Nisan 1035)⁷². Harun'un ölümüyle birlikte meydana gelen karışıklıklar Selçukluların buradaki durumlarını zorlaştırmıştır. Ayrıca Şah Melik'in bölgeye yakın olması ve hâlâ tehlike arz etmesi Hârizm'i Selçuklular için güvenli bir yer olmaktan çıkarmıştır. Diğer yandan Ali Tegin'in 1034-1035 kışında vefat etmesiyle birlikte yerine geçen oğlu Yusuf'la Selçuklular arasında husumet bulunması Mâverâünnehir'e dönmelerini de imkânsız hale getirmiştir⁷³. İşte böyle sıkışık bir vaziyette Selçuklular tek çıkar yol olarak gördükleri Horasan'a geçmeye karar vermişlerdir. Gaznelilerle karşı karşıya gelmeyi göze alarak Horasan'a giren

⁶⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 649; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 2000, s. 34; Turan, a.g.e. s. 93; Cihan Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, İstanbul 2017, s. 36.

⁶⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 649; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 64-65; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 38; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 364; Köymen, a.g.e., s. 154; Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981, s. 190; Turan, a.g.e., s. 93-94; Kafesoğlu, a.g.e. s. 34.

⁷⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 649; Agacanov, a.g.e., s. 297.

⁷¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 651.

⁷² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 652; Merçil, a.g.e., s. 60; Özgüdenli, a.g.e., s. 60; Barthold, a.g.e., s. 314.

⁷³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 649.

Selçuklular, böylece Gazneli-Selçuklu mücadelesinin fitilini ateşlemekle kalmamış, Horasan'da devletleşme süreçlerini de başlatmışlardır.

VI. SELÇUKLULARIN HORASAN'A GEÇMELERİ VE NESÂ SAVAŞI

Selçuklular 1035 baharında 900 atlı ile yeni bir yurt bulmak amacıyla Gazneli devletinden izin almadan Horasan'a geçmişler⁷⁴ ve etraflarına bölgede bulunan Türkmenlerin de katılımıyla sayıları kısa sürede 10 bin atlıya çıkmıştır⁷⁵. Nesâ taraflarına gelen Selçuklular, Horasan Sahib-i Divan-ı⁷⁶ Ebu'l Fazl es-Sûrî aracılığıyla Gaznelilere gönderdikleri mektupta Horasan'a geçme sebeplerini açıklayarak devlet hizmetine girmek istediklerini bildirmişlerdir⁷⁷. Selçukluların Horasan'a geçtiklerini haber alan Sultan Mesud, Nişâbur'a gelerek devlet erkânıyla durumu müzakere etmiş ve Selçuklular üzerine ordu göndermeye karar vermiştir. Fillerle takviye edilen ve on yedi bin askerden oluşan ordunun başına tecrübeli komutanlardan Beydoğdu geçirilirken ordunun Kethüdâlığına da Hâce Hüseyin b. Ali Mikailî getirilmiştir⁷⁸.

Gazneli ordusu Beydoğdu'nun komutasında Haziran 1035'te Nişâbur'dan Nesâ tarafına hareket etmiştir. Gazneli ordusu Selçuklulardan bir grubun bulunduğu bölgeye gelince saldırıya geçmiştir. Gazneli askerleri Türkmenleri öldürerek mallarını yağma etme derdine düşmüşlerdir. İşte bu anda on bin atlıdan oluşan asıl Selçuklu kuvvetleri Gazneli ordusunun savaş düzeninde olmamasından istifade ederek dört bir yandan ani bir hücum yapmışlardır. Bu beklenmedik saldırı

⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 364; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 654; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 65-66; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 52.

⁷⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 436; Sümer, a.g.e., s. 102; Köymen, *Kuruluş*, s. 199.

⁷⁶ Devletin iç ve dış bütün yazılı haberleşmesinin idaresi ve belgelerin hazırlanmasıyla görevli olan divanın âmirine Gaznelilerde Sahib-i Divan-ı Risalet denmektedir. Horasan Sahib-i Divanı'da bu divan'a bağlıdır. (Güller Nuhoğlu, *Beyhakî Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı Ve Kültür*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 246.)

⁷⁷ Mektupta Selçuklular, Ali Tegin'in ölümüyle birlikte Mâverâünnehir'de barınmalarının imkânsız hale geldiğini aynı şekilde Harun'un ölümüyle de Hârizm'in kendileri için güvenli bir yer olmaktan çıktığını ifade etmişlerdir. Başka gidecek bir yerleri olmadığından nehri geçtiklerini ve vezir Abdüssamed'le olan eski dostluklarına güvenerek böyle bir işe kalkıştıklarını belirtmişler, Sultan tarafından verilecek olan her türlü hizmete hazır olduklarını yazmışlardır. (Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 436-437; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 364; Köymen, a.g.e., s. 199-200.)

⁷⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 447.

karşısında neye uğradıklarını şaşırarak Gazneli ordusu panik halinde büyük bir bozguna uğrayarak dağılmış ve bütün ağırlıkları Selçukluların eline geçmiştir⁷⁹.

Selçuklular elde etmiş oldukları bu galibiyetten sonra derhal bir kurultay toplayarak durumu değerlendirmişlerdir. Savaşta galip gelmelerine rağmen Gazneli devletinin gücünü göz önünde bulundurarak Nişâbur'a elçi göndermeye karar vermişlerdir. Buharalı ihtiyar bir âlimi elçi olarak gönderen Selçuklular, Gazneli veziri Ahmed b. Abdüssamed'e hitaben yazmış oldukları mektupta yaşananlardan büyük üzüntü duyduklarını ifade etmişlerdir. Canlarını korumak için savaştıklarını belirterek vezirden, Sultan Mesud nezdinde kendileri için aracı olmalarını istemişlerdir⁸⁰. Gazneliler ile Selçuklular arasında yapılan müzakereler sonucunda anlaşmaya varılmıştır. Nesâ, Ferâve ve Dihistan'ın yönetimini Selçuklulara bırakan Sultan Mesud, ayrıca Selçuklu liderlerine hil'at, menşur, sancak, valilere verilen iki dilimli külâh, dokunmuş elbisenin yanında Türkmen geleneğine göre de at, eğer takımı ve altın kemer göndermiştir (29 Ağustos 1035)⁸¹. Böylece Selçuklular, Sultan Mesud tarafından siyasi bir güç olarak resmen tanınmışlardır. Yapılan anlaşmaya göre Selçuklular, Gaznelilere karşı herhangi bir itaatsizlikte bulunmayacaklar ve Sultan Mesud Belh'e döner dönmez de üç liderden biri Sultan'ın huzuruna gelerek itaatlerini sunacaktı⁸².

VII. SERAHS SAVAŞI

Selçuklularla Gazneliler arasında varılan anlaşmaya rağmen Sultan Mesud'un da bölgeden ayrılmasıyla birlikte Türkmenler bir süre sonra Ferâve, Cûzcân ve Serahs'a akınlar yapmışlar, hatta bu akınlarını Belh ve Sîstan'a kadar yaymışlardır. 1036 yılının başından itibaren bölgeden Sultan Mesud'a gönderilen haberlerde

⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 364-365; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 450-451; Nişâbûrî, *Selçuknâme*, s. 80; Akçay, a.g.t., s. 140; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 68-69; Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 84; Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 3-4; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 43; Râvendî, *Râhat-üss-Sudûr*, s. 93-94; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 28-29; Münecçimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 52.

⁸⁰ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 455; Piyadeoğlu, a.g.e., s. 53; Özgüdenli, a.g.e., s. 69-70; Turan, a.g.e., s. 95; Köymen, *Kuruluş*, s. 223-224.

⁸¹ Sultan Mesud tarafından "dihkan" unvanı verilen Selçuklu liderlerinden Çağrı Bey'e Dihistân, Tuğrul Bey'e Nesâ, Mûsâ Yabgu'ya da Ferâve bölgesi verilmiştir. (Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 457; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 365; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 69; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 29; Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 4; Köymen, a.g.e., s. 226; Piyadeoğlu, a.g.e., s. 54; Turan, a.g.e. s. 95; Özgüdenli, a.g.e. s. 70.

⁸² Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 457.

düzenin bozulduğu ve asayişin kalmadığından yakınılmış, eğer gerekli önlemler alınmazsa Horasan'ın büyük bir yıkıma uğrayacağı ve hatta elden çıkabileceği bildirilmiştir⁸³. Bunun üzerine Sultan Mesud, başında Hâcib Subaşı'nın bulunduğu on bin süvari ve beş bin piyadeden oluşan bir orduyu Horasan'ın daha fazla tahrip olmaması ve Selçukluların faaliyetlerinin önlenmesi için bölgeye göndermiştir (Şubat 1036)⁸⁴. Bu dönemde Gazne'ye gelen haberler işin vahametini ortaya koymasının yanında Selçukluların bölgede izledikleri aktif siyasetinde görülmesi açısından son derece önemlidir. 2 Temmuz 1036 tarihinde Hârizm'den gelen haberde Selçuklular ile Hârizmşah İsmail Handan arasında elçiler gidip gelmekte olduğunu ve birbirleriyle temas halinde bulduklarını öğrenmekteyiz⁸⁵. Ayrıca Yusuf Kadir Han'ın oğlu ve Arslan Süleyman Han'ın kardeşi olan Buğra Muhammed Han Selçuklu liderlerine mektuplar yollayarak onları Gaznelilere karşı desteklemiştir⁸⁶.

⁸³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 463; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 366; Akçay, a.g.t., s. 143.

⁸⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 463; İbnü'l-Esir, *el Kâmil*, C. 9, s. 366; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 69-70; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 33; Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 4; Mirhând, *Ravzatü's-Safâ*, s. 48-49.

⁸⁵ Gelen haberde Altuntaş'ın oğlu İsmail Handan'ın Hârizm'de kontrolü sağladığı, Gaznelilerle işbirliği yapanları ve abisine suikast düzenleyenleri öldürdüğü bildiriliyordu. Ayrıca İsmail ile Türkmenler (Selçuklular) arasında elçilerin gelip gittiği ifade ediliyordu. (Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 465-466; Köymen, *Kuruluş*, s. 230.)

⁸⁶ Sultan Mesud Gazneli tahtını ele geçirdikten sonra dostluk göstergesi olarak 1031 yılında Karahanlılara elçilik heyeti göndermiştir. Kaşgar'da Yusuf Kadir Han tarafından iyi bir şekilde karşılanmayan bu elçilik heyeti Kadir Han'ın 1032 yılında ki vefatına kadar gözetim altında tutulmuştur. Babası yerine Kaşgar'da tahta çıkan Arslan Han Süleyman, Gazneli elçilerine iyi davranarak onlarla bir anlaşma yapmıştır. Anlaşmaya göre Mesud'un Gazne tahtındaki hâkimiyeti resmen tanınmış ve Arslan Han'ın kız kardeşi Şah Hatun'la Sultan Mesud'un, Sultan Mesud'un kız kardeşi Zeynep'le de Arslan Han'ın evlendirilmesi kararlaştırılmıştır. 1034 yılında Gazne'ye dönen Gazneli elçilik heyetinin içinde bulunan Arslan Han'ın kardeşi Buğra Han Muhammed'in elçileri Zeynep'i Buğra Han'a istemişlerdir. İlk başta bu isteğe olumlu yaklaşan Sultan Mesud, Buğra Han'ın amacının Zeynep vasıtasıyla Sultan Mahmud'un mirasından pay almak olduğuna yönelik söylentilerin çıkması üzerine fikrini değiştirmiş ve Arslan Han'a Buğra Han'ın bu niyetinden dolayı şikâyetle bulunmuştur. Bunun üzerine Arslan Han'da Buğra Han'ı uyarak ağır ithamlarda bulunmuştur. Bu durum karşısında abisi ile arası açılan Buğra Han, Sultan Mesud'a karşı düşmanca bir tavır içine girmiş ve gizli olarak Selçuklularla irtibat kurmuştur. Selçukluların Nesâ'da Gazneli ordusunu yendikleri haberi Türkistan'a ulaşınca Buğra Han bu olaya çok sevinmiş ve Tuğrul Bey'i Gaznelilere karşı kışkırtarak Selçuklulara askeri yardım sözünde bulunmuştur. (Barthold, a.g.e., s. 315; Turan, a.g.e., s. 96; Necef, a.g.e., s. 327-328; Hunkan, a.g.e., s. 190-191.) Bundan başka 1037 yılında Gazneli askerleri tarafından Ceyhun nehri kıyısında Buğra Han adına Selçuklulara casusluk yapan bir kunduracı yakalamışlardır. Bu kişinin üzerinden Buğra Han tarafından Tuğrul, Çağrı, Yabgu ve Yinallılara hitaben yazılmış mektuplar ele geçirilmiştir. Bu mektuplarda Buğra Han, Gaznelilerle olan mücadelelerinde Selçukluların yanında olduğunu ifade ederek askeri yardım vaadinde bulunmaktaydı. (Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 493-494; Barthold, aynı yer; Hunkan, a.g.e., s. 191; Necef, a.g.e., s. 328-329.)

Selçuklular, Kasım 1036 tarihinde Sultan Mesud'a göndermiş oldukları elçiler vasıtasıyla Horasan'da yaşanan olaylardan kendilerinin sorumlu olmadığını, yağma ve akınların bölgedeki diğer Türkmenler tarafından gerçekleştirildiğini belirtmişlerdir. Bunun yanında kendilerine verilen bölgenin darlığından şikâyetle bulunarak Merv, Serahs ve Bâverd'in de kendilerine bırakılmalarını talep etmişlerdir. Diğer yandan Horasan'a gönderilmiş olan Hâcib Subaşı'nın üzerlerine gelmesi durumunda kendilerini savunmak zorunda kalacaklarını bildirmişlerdir⁸⁷. Selçukluların tehditle karışık bu cüretkâr talepleri karşısında Sultan Mesud sorunu kökten çözmek için savaş hazırlıklarına hız verirken, Selçuklular da küçük gruplara ayrılarak Horasan'a yaptıkları yağma akınlarını sıklaştırmışlardır⁸⁸.

Bu olaylar karşısında Sultan Mesud, 1037 yılında vezirini Herat'a göndermiş ve Hâcib Subaşı'yı da onun emrine vermiştir. Vezir, durumun ciddiyetini görerek kesin bir zaferin elde edilebilmesi için Sultan Mesud'un 1037 yazını Horasan'da geçirmesi gerektiğini bildirirse de Sultan önlemleri yeterli bularak Horasan'a gitmemiştir. Vezirin emrindeki kuvvetlerle harekete geçmesi üzerine Selçuklular Nesâ ve Ferâve'ye çekilmek zorunda kalmışlardır. Hâcib Subaşı'da Merv'e kadar giderek bölgede bozulan düzeni yeniden tesis etmiş, Cûzcân ve Herat tarafları Türkmenlerden temizlenmiştir⁸⁹. Bu gelişmelerden sonra Sultan Mesud'un çağrısıyla vezir 2 Temmuz 1037 tarihinde Gazne'ye dönmüştür⁹⁰. Horasan işlerinin düzene girdiğine ve Selçukluların cezalandırıldığına inanan Sultan Mesud'un, vezirinin itirazına rağmen 6 Ekim 1037 tarihinde Hindistan (Hânsî) seferine çıkması Türkmenlerin tekrar harekete geçmesine sebep olmuştur.

1037 kışından 1038 baharına kadar Selçuklular Cûzcân, Tâlekân ve Fâryâb bölgelerini yağmalarlarken Yabgulu Türkmenleri de Rey şehrini ele geçirmişlerdir⁹¹.

⁸⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 470; Köymen, *Kuruluş*, s. 232-233; Piyadeoğlu, a.g.e., s. 56; Merçil, *Gazneliler*, s. 66; Turan, a.g.e., s. 96-97; Özgüdenli, a.g.e., s. 71-72.

⁸⁸ Özgüdenli, a.g.e., s. 72; Merçil, aynı yer.

⁸⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 487-488; Merçil, a.g.e. s. 66; Özgüdenli, a.g.e., s. 72; Piyadeoğlu, a.g.e., s. 59; Köymen, a.g.e., s. 241.

⁹⁰ Vezir Gazne'ye geldikten sonra Sultan Mesud'la yaptığı toplantıda eğer Sultan Herat'a gelmiş olsaydı Horasan'ın tamamen Türkmenlerden temizlenmiş olacağını söylemiştir. Vezire göre her ne kadar Subaşı ve ordunun bölgede olmasından dolayı Türkmenler bir şey yapamasa da bu sorun kesin olarak çözülmemiştir. (Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 488-489.)

⁹¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 500-501.

Gazneli kuvvetleri bu saldırılar karşısında aciz kalmış Horasan'da bulunan Hâcib Subaşı herhangi bir ciddi mukavemette bulunamamıştır. Sultan Mesud Hindistan seferinden döndükten sonra yaşanan bu olaylardan Hâcib Subaşı'yı sorumlu tutmuş ve ondan ordusuyla beraber Selçuklular üzerine yürümesini istemiştir (30 Nisan 1038). Bu sırada Merv taraflarında bulunan Selçuklular, Hâcib Subaşı'nın Nîşâbur'dan çıkarak üzerlerine doğru gelmekte olduğunu öğrenince Gazneli ordusu karşısına çıkmaya karar vermişlerdir. Bütün ağırlıklarını Merv çölüne bırakan Selçuklular, Serahs taraflarına hareket etmişlerdir. Selçuklular herhangi bir mağlubiyet karşısında çöllere geri çekilmeyi ve oradan da Rey tarafına gitmeyi düşünmüşlerdir⁹². Nihayet Serahs yakınlarında mayıs sonu veya haziran başında karşılaşan iki ordu arasında savaş meydana gelmiş ve Gazneli ordusu ağır bir mağlubiyete uğramıştır. Hâcib Subaşı canını zor kurtararak Herat'a kaçmak zorunda kalmış ve Selçuklular büyük bir zafer elde etmişlerdir⁹³.

VIII. SELÇUKLULARIN HORASAN'DA DEVLETLEŞME SÜRECİ VE DANDANAKAN SAVAŞI

Serahs yenilgisiyle birlikte Gaznelilerin Horasan'daki hâkimiyeti büyük oranda sarsılmış ve bölgede Selçuklulara karşı koyabilecek ciddi miktarda herhangi bir Gazneli kuvveti kalmamıştır. Bu galibiyetle birlikte Selçuklular Horasan'da devlet kurma yolunda büyük bir adım atmışlardır. Nitekim savaş sonunda toplanan kurultayda Horasan eski Türk geleneğine uygun olarak Selçuklu liderleri arasında paylaşılmıştır. Buna göre Çağrı Bey'in payına Merv, Mûsâ Yabgu'ya Serahs, Tuğrul Bey'e ise Horasan'ın merkezi olan Nîşâbur düşmüştür⁹⁴. Böylece Selçuklular bağımsız bir güç olarak Horasan'da kendi devletlerini kurmuşlardır. Zaferden kısa bir süre sonra İbrahim Yınal liderliğindeki Selçuklu öncüleri Nîşâbur'a gelerek “es-

⁹² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 508.

⁹³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 509-510; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 367; Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, s. 80-81; Hamdullah Kazvinî, *Târîh-i Güzide*, s. 343; Reşidü'd-din, *Camî'ü't-Tevârih*, s. 86-87; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 56; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 95; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 70; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 37; Yazıcızâde, *Tevârih*, s. 35.

⁹⁴ Turan, a.g.e., s. 98; Özgüdenli, a.g.e., s. 74. Selçuklular döneminde Merv ve Nîşâbur şehirleri hakkında detaylı bilgi için bk. Murat Akbaş, *XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011; Nurullah Yazar, “Bir Şehrin Serüveni: Büyük Selçuklular Döneminde Merv'in Siyasî Tarihi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/31, 2017, s. 151-173.

Sultânü'l-muazzam" unvanıyla Tuğrul Bey adına şehirde hutbe okutmuşlardır (Haziran 1038)⁹⁵.

Selçukluların Horasan'daki bu galibiyeti Karahanlılardan Börü Tegin'i de cesaretlendirerek Gazneli hâkimiyetindeki Huttelan bölgesini yağmalamasına sebep olmuştur⁹⁶. Yaşanan bu gelişmeler üzerine Sultan Mesud, Selçukluları Horasan'dan atmak ve sarsılan itibarını geri kazanmak için büyük bir orduyla Gazne'den hareket etmiştir (7 Ekim 1038). İlk olarak Ceyhun nehri kıyısında bulunan Velvaliç⁹⁷ şehrine gelen Sultan Mesud oradan Belh'e geçmiştir (16 Kasım). Sultan Mesud, Börü Tegin meselesini tamamen çözmek için Ceyhun nehrini geçerek Çağaniyan⁹⁸ bölgesine girmiştir. Sultan Mesud burada iken Çağrı Bey'in Cûzcân üzerine yürüyerek Ceyhun'a doğru gelmekte olduğunu haber alınca⁹⁹ hızlıca geri dönerek önce Tirmiz'e (26 Ocak 1039) oradan da Belh'e gelmiştir (31 Ocak)¹⁰⁰. Kendisine bağlı kuvvetlerle Tâlekân, Fâryâb ve Şuburgân bölgelerini istila eden Çağrı Bey, Altı

⁹⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 518-519; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 367; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 95; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 70; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 81; Hamdullah Kazvinî, *Târîh-i Güzide*, s. 343; Köymen, a.g.e., s. 264; Özgüdenli, a.g.e., s. 77; Merçil, a.g.e. s. 68. Nişâbur'un Selçukluların eline geçişi hakkında detaylı bilgi için bk.: Mustafa Demirci-Sinan Saçar, "Selçukluların Nişâbur'a Girişi ve Gazneli Bürokrasisinin Tepkisi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 41, (2019), s. 281-292.

⁹⁶ İlig Nasr Han'ın oğlu olan Börü Tegin Ebû İshak İbrahim, 1034 yılında Ali Tegin'in ölümünden istifade ederek Mâverâünnehir'e hâkim olmak istemiştir. Bu yüzden Ali Tegin'in oğlu Arslan İlig Yusuf ile mücadele etmiş ve neticede de Ali Tegin oğullarına yenilerek Yusuf Han'a esir düşmüştür. Börü Tegin 428 (1036-1037) yılında esaretten kurtularak o sırada Özkend hâkimi olan abisi Aynü'd-Devle Muhammed b. Nasr'a sığınmış ve 1038 yılında Sultan Mesud'a mektup yazarak Gaznelilerin desteğini sağlamak istemiştir. Ali Tegin oğulları ile arasında bulunan dostluk ve anlaşmanın bozulmasını istemeyen Sultan Mesud, Börü Tegin'e görünürde olumlu bir cevap vermekle birlikte ona herhangi bir yardımda bulunmamıştır. Gaznelilerden umduğu desteği bulamayan Börü Tegin ağabeyinin yanında da barınmamış ve Özkend'i de terk etmek zorunda kalmıştır. Çaresiz bir şekilde Perke bölgesindeki Kumici Türklerine sığınan Börü Tegin, buradaki Türklerden üç bin kişilik bir kuvvet meydana getirerek Gaznelilerin elinde olan Hulbuk ve Huttel'e saldırmış ve bölgeyi yağmalamıştır. (Huncan, a.g.e., s. 192-193; Necef, a.g.e., s. 334-335; Barthold, a.g.e., s. 316; Merçil, aynı yer.)

⁹⁷ Belh'in doğusunda, Bedehşan'ın batısında ve Ceyhun'un güneyinde ki Tohâristan bölgesinde yer alan Velvaliç (Vervâlîz) bu dönemde bölgenin önemli şehirlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. (İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017, s. 385-386; Salman, "Tohâristan" mad., DİA, C. 41, İstanbul 2012, s. 214.)

⁹⁸ Ceyhun nehrine dökülen Surhanderya'nın oluşturduğu vadide bulunan doğuda Vahş, güneyde Ceyhun nehriyle sınırlanan ve Tirmiz'in kuzeyine kadar uzanan bölgedir. (Ziya Musa Buniyatov, "Çağaniyân" mad., DİA, C. 8, İstanbul 1993, s. 166.)

⁹⁹ Sultan Mesud, Çağaniyân bölgesinde bulunduğu sırada Davud'un (Çağrı Bey) güçlü bir ordu ile Cûzcân'a hareket ettiği ve amacının Gazneli ordusunun Ceyhun nehrinden geçtiği köprüyü yıkmak olduğuna dair vezirden mektup almıştır. (Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 532; Akçay, a.g.t., s. 143; Köymen, *Kuruluş*, s. 282.)

¹⁰⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 532-533.

(Alpı?) adlı bir komutanını iki bin atlı ile Belh önlerine göndermiştir¹⁰¹. Burada Gazneli kuvvetleriyle çarpışan Altı, Ulyaâbâd'a geri dönmüş ve Çağrı Bey de kuvvetleriyle buraya gelmiştir. Bunun üzerine Sultan Mesud'da Belh'ten çıkarak Ulyaâbâd'a hareket etmiştir. Ulyaâbâd ovasında yapılan savaşta Selçuklu kuvvetleri yenilgiye uğramış (6 Nisan) ve Çağrı Bey Serahs'a çekilmek zorunda kalmıştır¹⁰².

Çağrı Bey'den sonra Tuğrul Bey ve Mûsâ Yabgu da Serahs'a gelerek durumu müzakere etmişler ve savaş yapmaya karar vermişlerdir¹⁰³. Sultan Mesud da Selçukluları toptan mağlup etmedikçe Horasan'da hâkimiyet sağlayamayacağını görmüş ve kesin netice almak için Belh'ten Serahs'a hareket etmiştir (12 Mayıs)¹⁰⁴. 1039 yılının ramazan ayı (Mayıs-Haziran) boyunca Serahs'a ilerleyen Gazneli ordusunu yıpratmak isteyen Selçuklular, hemen hemen her gün saldırılarda bulunmuşlardır. Nihayet bayramdan sonra Selçuklular meydan savaşı yapmaya karar vererek Gazneli ordusunun karşısına çıkmışlardır (27 Haziran). Meydana gelen savaşta Selçuklular, kendilerinden her bakımdan üstün olan Gazneli ordusu karşısında tutunamayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır¹⁰⁵. Bu mağlubiyetten sonra Selçuklu liderleri eski usule geri dönerek Gazneli ordusunu ani saldırılarla yıpratmak ve geri çekilmeye zorlamak istemişlerdir. Serahs'a ulaşan Sultan Mesud ise ani saldırılar, havaların ısınması, yiyecek ile ot sıkıntısı ve ordunun isteksiz bir şekilde mücadele etmesi gibi sebeplerden ötürü vezirinin tavsiyesiyle Selçuklularla anlaşma yapmak zorunda kalmıştır (Ağustos-Eylül)¹⁰⁶.

Aslında iki tarafta birbirine karşı zaman kazanmak için yaptıkları bu anlaşmayla birlikte nefes alarak nihai savaş için büyük bir hazırlığa girişmişlerdir. Anlaşmadan sonra Herat'a dönen ve savaş hazırlıklarını tamamlayan Sultan Mesud 9 Kasım 1039'da hızlı bir şekilde harekete geçerek o sırada Nîşâbur'da bulunan Tuğrul Bey'i ele geçirmek istemiştir. Tuğrul Bey'in bu durumdan zamanında haberdar

¹⁰¹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 533; Köymen, a.g.e., s. 283-284.

¹⁰² Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 534-535; Köymen, a.g.e., s. 284-285.

¹⁰³ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 536.

¹⁰⁴ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 536.

¹⁰⁵ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 541-542.

¹⁰⁶ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 553-554. Gerdîzî, anlaşma teklifinin Gaznelilerden değil Selçuklulardan geldiğini ifade etse de mevcut şartlarda bu bilginin doğru olmadığı açıktır. (Akçay, a.g.t., s. 144.).

olması üzerine Sultan Mesud amacına ulaşamamıştır¹⁰⁷. Selçukluların peşinden Bâverd ve Nesâ'ya giden Sultan Mesud, bir sonuç elde edemeden Nîşâbur'a dönmek zorunda kalmıştır (4 Ocak 1040). Selçuklular bu zaman zarfında Serahs'ta toplanırken Sultan Mesud da Merv'e kadar giderek bölgeyi Türkmenlerden temizlemek maksadıyla Nîşâbur'dan Tus'a (15 Mart) oradan da Serahs'a (14 Mayıs) hareket etmiştir¹⁰⁸.

Selçuklular bir taraftan Gazneli ordusunun önünden çekilirken diğer yandan da ani saldırılarla Gaznelileri yıldırma politikasını sürdürmüşlerdir. 16 Mayıs'ta Serahs'tan Merv'e doğru hareket eden Gazneli ordusu, 23 Mayıs'ta Selçuklu saldırıları altında Dandanakan kalesine ulaşmıştır. Yiyecek ve su sıkıntısının yanı sıra Selçuklu saldırılarıyla da hayli yıpranmış olan Gazneli ordusunu burada dinlendirmek yerine, yoluna devam etme kararı alan Sultan Mesud'un hareket emriyle birlikte ordusunun savaş düzeni kaybolmuştur. Bu durumun meydana getirdiği kargaşadan yararlanan saray gulâmları da savaşın en kritik safhasında Selçuklular tarafına geçerek Gazneli ordusunun tamamen bozulmasına sebep olmuşlardır¹⁰⁹. Bunun sonucunda da Gazneli ordusu dağılarak ağır bir yenilgiye uğramış ve Sultan Mesud çaresiz bir şekilde savaş alanını terk etmek zorunda kalmıştır. Gaznelilerin bu mağlubiyetiyle birlikte Horasan bölgesi kesin olarak Selçukluların eline geçmiş ve Büyük Selçuklu Devleti bu galibiyetle birlikte gerçek anlamda kurulmuştur.

¹⁰⁷ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 570-571.

¹⁰⁸ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 578-579; Köymen, *Kuruluş*, s. 321; Merçil, *Gazneliler*, s. 74.

¹⁰⁹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 589-590.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULARDA HÂKİMİYET ANLAYIŞI VE SARAY TEŞKİLATI ÜZERİNDE GAZNELİ ETKİSİ

I. HÜKÜMDAR

Devlet teşkilatının en tepesinde bulunan hükümdar aynı zamanda devlet yapısının üç temel ayağını oluşturan saray, hükümet ve ordu kurumlarının da başıydı¹¹⁰. Hiç şüphesiz bu kurumlar içinde hükümdarlık anlayışını ve devletin ihtişamını göstermesi bakımından saray teşkilatı önemli bir konumda bulunmaktaydı. Hem ayrıntılı bir şekilde belirlenmiş olan teşrifat usul ve kuralları hem de bunların işleyişini sağlayan saray görevlilerinin idare ettiği çeşitli kurumlar, büyük bir saray teşkilatı ağını karşımıza çıkarmaktadır.

Selçuklular hükümdar ve hükümdarlık anlayışı bakımından içinden çıktıkları Oğuzların ve dolayısıyla da eski Türk devlet anlayışını devam ettirmişlerdir. Bununla birlikte devlet olarak ortaya çıktıkları coğrafyanın ve içine girmiş oldukları İslam dünyasının etkisiyle bu anlayışlarında bir takım değişiklikler ve yenilikler meydana gelmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin Gaznelilerin hâkimiyet sahasında kurulması ve kuruluş sürecinde Gaznelilerin Horasan'daki bürokrasisinden faydalanması doğal olarak Selçuklu devlet anlayışı üzerinde bir Gazneli etkisini de beraberinde getirmiştir. Burada hükümdar özelinde bu meseleyi, hükümdarlık anlayışı, hükümdarın görev ve yetkileri ile hükümdarlık alâmetleri üzerinden ele alıp değerlendireceğiz.

A. Hükümdarlık Anlayışı

En eski devirlerden itibaren teşkilatlı bir yapıya sahip olan Türkler, başta Asya bozkırları olmak üzere buldukları pek çok coğrafyada devletler meydana getirmişlerdir¹¹¹. Bozkır şartlarına göre boylar halinde yaşayan Türkler, bu boylardan birinin ön plana çıkması ve diğer boylara hâkimiyetini kabul ettirmesi sonucunda “İl”

¹¹⁰ Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 71.

¹¹¹ Bu konuda detaylı bilgi için bk.: Peder B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, İstanbul 2017.

olarak ifade edilen ve belirli kaidelere dayanan devletler kurmuşlardır¹¹². Bozkır geleneğine göre kurulan bu Türk devletleri adeta boylar federasyonu diyebileceğimiz bir yapıda ortaya çıkmışlardır¹¹³. Geniş sahaları içine alan bu devletlerin yönetimini kolaylaştırmak için ikili teşkilat diyebileceğimiz tarzda ve genelde doğu-batı şeklinde bir yönetim anlayışı benimsenmiştir¹¹⁴. Buna göre baştaki hükümdarın otoritesini tanımak koşuluyla hanedan üyesinden kişiler buralara yönetici olarak atanmıştır¹¹⁵. Böylece devletin idaresinde hanedan üyeleri görev almış ve ülkenin yönetimi hükümdar ailesinin ortak sorumluluğunda kabul edilmiştir. Bunun yanında devletin otoritesine boyun eğerek itaat eden ve her yıl belirli oranda vergi vermeyi kabul eden yerel unsurlara dokunulmayarak bunlardan da istifade edilmiştir.

“Kut” olarak adlandırılan ve hükümdara doğrudan doğruya tanrı tarafından verildiğine inanılan ülkeyi yönetme yetkisi gerçekte tek devlet ve tek hükümdar anlayışının bir yansıması olarak görülebilir¹¹⁶. Bu durum Türklerdeki cihan hâkimiyeti anlayışıyla da bağlantılıdır. Hükümdarın ülkeyi yönetme hakkını yukarıda da değindiğimiz gibi hanedan üyeleriyle paylaşması “ülüş sistemi” dediğimiz uygulamayı doğurmuştur¹¹⁷. Bu sayede geniş alanların ve büyük kitlelerin yönetimi kolaylaşmıştır. Aynı şekilde ele geçirilen toprakların yönetiminin “kılıç hakkı” (fetih hakkı) olarak ele geçiren kişiye verilmesi de bozkır devlet geleneğinde görülen bir diğer uygulamadır¹¹⁸.

Eski Türk devlet geleneğinde varolan bu uygulamaları Selçuklularda da görmekteyiz. Bu durum Selçukluların Horasan’da devletleşme süreçleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde açık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Devlet kurulduktan sonra da bu uygulamalar bir takım değişikliklere uğramakla birlikte Selçukluların yıkılışına kadar etkisini sürdürmüştür. Gaznelilere karşı Serahs ve Dandanakan

¹¹² Kafesoğlu, *Türk Millî*, s. 232-233; Abdülkadir Donuk, “Türkçe’de İl (Devlet) Deyimi Hakkında”, *TDA*, 35, (1985), s. 37.

¹¹³ Togan, a.g.e., s. 53.

¹¹⁴ Ögel, a.g.e., s. 50; Kafesoğlu, a.g.e., s. 271-272.

¹¹⁵ Kafesoğlu, a.g.e., s. 272.

¹¹⁶ Sadri M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk (İslamiyetten Önceki Devir)*, İstanbul 1947, s. 120; Kafesoğlu, a.g.e., s. 248-250; Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Ankara 1975, s. 34.

¹¹⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s. 235-236; Özgüdenli, *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 45.

¹¹⁸ Özgüdenli, a.g.e., s. 47.

galibiyetlerinin ardından toplanan kurultaylarda alınan kararlara baktığımızda Selçukluların bu anlayışı devam ettirdiklerini söyleyebiliriz. Bu kurultaylarda Tuğrul Bey, Selçuklu ailesinin ortak kararıyla hükümdar olarak seçilmiştir. Bununla birlikte ele geçirilen yerlerin üç Selçuklu lideri arasında paylaşılması devletin kuruluş sürecinde üçlü bir yönetim anlayışına sahip olduğunu göstermektedir¹¹⁹. Ele geçirilen toprakların bu şekilde aile üyeleri arasında paylaşılması aynı zamanda fetih hakkıyla da doğrudan bağlantılıdır¹²⁰. Bunların yanında Gaznelilere karşı elde edilen zaferlerin ardından kurultayın toplanması¹²¹, Tuğrul Bey'in hükümdar seçilişinin betimleniş tarzı, ok ve yay gibi sembollere yer verilmesi¹²², Türkçe isim ve unvanların kullanılması¹²³ Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk dönemlerinde eski Türk devlet geleneğine bağlı kalındığını göstermektedir. Bu ilk süreçte göze çarpan bir diğer husus da devletin dini yaklaşımı olmuştur. Selçuklular, Dandanakan zaferinden sonra Abbâsî halifesine gönderdikleri mektupta kendilerini bir yandan meşru bir güç olarak gösterirken diğer yandan da Abbâsî hilafetine ve Sünnîliğe bağlı olduklarını vurgulamışlardır¹²⁴.

Büyük Selçuklu Devleti'nin bu ilk dönemlerinde kaynağını eski Türk geleneklerinden alan anlayış aynen devam ettirilmiştir. Her ne kadar devleti ve merkezi otoriteyi Tuğrul Bey temsil etse de, Çağrı Bey ve Mûsâ Yabgu gibi diğer aile fertleri de kendi hâkimiyet sahalarında yarı müstakil bir şekilde teşkilatlanmışlardır¹²⁵. Bunların merkeze olan bağlılıkları şekilden ibaret kalmıştır. Devletin bu çok merkezli özelliği ve âdemi merkezîyetçi diyebileceğimiz yapısı Tuğrul Bey'in hükümdarlığının sonuna kadar devam etmiştir. Bununla birlikte Tuğrul Bey devlet içinde yeni oluşumlara izin vermeyerek bir süre sonra merkezi bir yapıya doğru geçmeye çalışmıştır. Tuğrul Bey'in takip etmiş olduğu siyasetteki bu değişim aile içinde bir takım tepkilere yol açarak isyan hareketlerine neden olmuştur.

¹¹⁹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 594; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 102-103; Özgüdenli, *Ortaçağ*, s. 49.

¹²⁰ Özgüdenli, a.g.e., s. 52.

¹²¹ Eski Türklerde kurultayın önemi için bk.: Ögel, a.g.e., s. 97.

¹²² Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 75-76; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 519.

¹²³ Selçuklu liderleri arslan, çağrı, tuğrul gibi Türkçe yirtici hayvan isimleri ile yabgu, subaşı, yınal, inanç, beg gibi eski Türk unvanlarını kullanmışlardır. Eski Türk unvanları hakkında detaylı bilgi için bk.: Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988.

¹²⁴ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 82-83; Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 92-93; Köymen, *Kuruluş*, s. 361-363.

¹²⁵ Özgüdenli, a.g.e., s. 54-55.

Özellikle 1040'lı yılların sonlarından itibaren Tuğrul Bey devlet yönetiminde Oğuz töresinden ve eski Türk devlet geleneğinden farklı olarak tavrını merkezi bir devlet yapısından yana koymaya başlamıştır¹²⁶. Aslında bu durum Büyük Selçuklu devletinin kurulduğu ve yayıldığı coğrafyanın bir gereği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Selçuklu devletinin eski İran devlet geleneğinin hüküm sürdüğü bir coğrafyada ortaya çıkmasının yanı sıra Abbâsî halifesinin temsil ettiği hilafet makamı da Tuğrul Bey'in merkeziyetçi bir yapıya geçme gayretlerinde etkili olmuştur¹²⁷. Bu süreçte Tuğrul Bey'e en büyük desteği çoğunluğunu İranlılar olmak üzere özellikle Gazneli devletinin bürokrasisinden devraldığı geniş bir kâtipler zümresi sağlamıştır¹²⁸. Aslında Selçuklular Horasan'da devletlerini kurdukları zaman sadece bölgeyi Gaznelilerden devralmakla kalmamışlar aynı zamanda Gazneli devletinden kalan müesseseleri ve şahısları da bünyelerine katmışlardır. Örneğin seyahatnâmesi ile ünlü Nâsır-ı Hüsrev bu kişilerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır¹²⁹. Nâsır-ı Hüsrev, Gazneliler döneminde Belh şehrinde kâtip olarak çalıştıktan sonra bölgeye Selçukluların hâkim olmasıyla birlikte Selçukluların hizmetine geçmiştir. Horasan'da Çağrı Bey'in dîvân işlerine bakan Nâsır-ı Hüsrev, bu görevini 1045 yılına kadar sürdürmüştür¹³⁰. Aynı şekilde kardeşi Hâce Ebü'l-Feth'de uzun yıllar Çağrı Bey'in hizmetinde bulunmuştur¹³¹.

Böylece Tuğrul Bey Gazneli Devleti'ni Selçuklu Devleti için bir model devlet olarak önünde hazır bulmuştur. Tuğrul Bey'in vezirliğe getirdiği kişilerin neredeyse tamamının Gazneli bürokrasisinin içinden geliyor olması devlet yönetiminde Gazneli etkisini kaçınılmaz kılmıştır¹³². Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde 30 yıla yakın

¹²⁶ Tuğrul Bey'in merkezi bir devlet kurma çabaları ve bu siyasete karşı hanedan üyeleri tarafından ortaya konan tepkiler Özgüdenli tarafından detaylı bir şekilde ele alınıp değerlendirilmiştir. Bk.: Özgüdenli, "Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)", *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 249-264.

¹²⁷ Abbâsî halifesi tarafından Tuğrul Bey'e verilen "Sultânu'l-mu'azzam, Şâhânşah, Melikü'l-İslâm ve'l-müslimîn, Melikü'l-meşrik ve'l-mağrib" gibi unvan ve lâkaplar bu açıdan hayli dikkat çekicidir.

¹²⁸ Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 93; Turan, a.g.e., s. 108.

¹²⁹ Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev" mad., *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 395-397.

¹³⁰ Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhab Tarzî, İstanbul 1988, s. 3-5.

¹³¹ Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, s. 149-150.

¹³² İlk dönem Selçuklu vezirleri hakkında bk.: Harold Bowen, "Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar", *Tarih Okulu*, çev. Mustafa Alican, S. 5, (2010), s. 141-149.

vezirlik yapmış olan Nizâmülmülk'ün de Horasan'ın Selçukluların eline geçmesinden sonra Selçukluların hizmetine girdiği unutulmamalıdır. Nizâmülmülk'ün Melikşah için kaleme aldığı Siyasetnâme'ye baktığımızda bu etki direk göze çarpmaktadır. Siyasetnâme'de verilen örneklerin önemli bir kısmının Gazneliler döneminden olması ve bu dönemin adeta bir model olarak sunulması Selçuklu Devleti üzerindeki Gazneli etkisini açık bir şekilde göstermektedir. Gazneli Devleti'nin yapısına baktığımızda bu devletin İslam, Türk ve İran geleneklerinden beslendiği görülmektedir. Selçuklu Devleti'nin yayılmış olduğu coğrafya da bu etkiyi kolaylaştırmıştır. Zaten Selçuklulara başkentlik yapmış olan Nişâbur, Rey, İsfahan ve Merv gibi şehirler İran ve İslam geleneklerini yansıtmaktaydılar¹³³.

Tuğrul Bey'in coğrafyanın ona dayattığı veya sunduğu şartların etkisiyle devletini merkezi bir yapıya kavuşturma teşebbüsüne karşı ilk tepki İbrahim Yınal'dan gelmiştir¹³⁴. İbrahim Yınal'ın isyanının gerekçesi tam olarak açık olmasa da bu olay Tuğrul Bey'in devlet anlayışındaki değişimle ilgilidir. Fethettiği yerlerin kılıç hakkı olarak İbrahim Yınal'a bırakılmaması ve daha sonra bu yöndeki taleplerinin Tuğrul Bey tarafından geri çevrilmesi İbrahim Yınal'ın isyanına ve sonunda da hayatına mal olmuştur¹³⁵. İbrahim Yınal'ın ardından ailenin bir diğer önemli üyesi olan Kutalmış'ın isyanı ise ancak Alp Arslan zamanında bastırılabilmiş ve Kutalmış'ın ölümüyle sonuçlanmıştır¹³⁶. Bu isyanların en dikkat çekici yanlarından biri ise geniş Türkmen kitlelerinin isyan eden liderlerin en büyük destekçisi olmalarıdır¹³⁷. Bu durum devletin kuruluş sürecinde önemli bir rol oynayan Türkmenlerin zaman içinde devlet üzerindeki nüfuzlarını kaybetmeleriyle ilgilidir. Bu süreçte Türkmenlerin yerini ise gulâm sistemine göre yetişmiş kişiler almaya başlamıştır. İsyancı hanedan üyelerini destekleyen zümreler ile bunlara karşı Tuğrul Bey'i destekleyen gruplar karşılaştırıldığı zaman bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Daha Dandanakan Savaşı'nda Gazneli ordusundaki gulâm askerleri

¹³³ Özgüdenli, *Ortaçağ*, s. 23.

¹³⁴ İbrahim Yınal hakkında detaylı bilgi için bk.: Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, C. 23/Güz, 2013, s. 117-143.

¹³⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 3488-489; Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbârü'd*, s. 13-14; Bundarî, *Selçuklular*, s. 12-14; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 313.

¹³⁶ Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 106; Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 345; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 59-60; Özgüdenli, a.g.e., s. 66-67.

¹³⁷ Turan, a.g.e., s. 136-138; Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 63; Özgüdenli, a.g.e., s. 67.

saf değiştirerek Selçuklular tarafına geçmişler ve galibiyette önemli bir rol oynamışlardı. Bu durum gulâmların kendilerini devletin sahibi gibi görmelerini sağlamış ve devletin kuruluşundan itibaren iktidar mücadelesinde yer almalarına neden olmuştur¹³⁸.

Tuğrul Bey'in gerçekleştirmeye çalıştığı devleti merkezileştirme çabaları onun vefatından sonra Alp Arslan tarafından önemli ölçüde başarılmıştır. Babası Çağrı Bey'den sonra devletin doğu kanadına hâkim olan Alp Arslan, 1063 yılında Tuğrul Bey'in vefatından sonra tahtı ele geçirmek için harekete geçen Kutalmış'a karşı batıya yönelmiştir. Bu sırada Mûsâ Yabgu'nun hâkimiyetindeki Herat'ı ele geçirerek ailenin bu üçüncü koluna son veren Alp Arslan, Aralık 1063'te Kutalmış'ı da yenilgiye uğratarak Rey'e gelmiş ve amcası Tuğrul Bey'in tahtına oturmuştur. Böylece devletin kuruluşundan itibaren Tuğrul Bey'in yüksek hâkimiyetine rağmen üç kol halinde var ola gelen aile içindeki iktidar paylaşımı Alp Arslan'la birlikte son bulmuştur¹³⁹. Bu sırada Kirman'ı yönetmekte olan Alp Arslan'ın kardeşi Kavurd Bey ise yeni hükümdara itaatini bildirerek yerini koruyabilmiştir. Tuğrul Bey tarafından başlatılan ve Alp Arslan tarafından gerçekleştirilen merkezi devlet yapısı Alp Arslan tarafından oğlu Melikşah'a intikal ettirilmiştir. Dönemin hemen hemen bütün Türk İslam devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da belirli bir veraset sisteminin olmaması devlet içinde sık sık taht mücadelelerinin yaşanmasına neden olmuştur. Bununla birlikte merkezîyetçi bu devlet anlayışı belli ölçüde devletin yıkılışına kadar devam ettirilmiştir.

B. Hükümdarın Yetki ve Özellikleri

Dönemim şartlarına uygun olarak Büyük Selçuklularda hükümdar mutlak bir gücü temsil etmekteydi¹⁴⁰. Devletle ve ülkeyle ilgili hemen hemen her konuda son söz hakkı hükümdara aitti. Hükümdarın ağzından çıkan her şey bir yerde kanun hükmünde kabul edilmekte olup uygulanmak zorundaydı. Bu konuda kaynaklarda Selçuklu hükümdarlarıyla ilgili birçok örneğe şahit olmaktayız. Selçuklularda hükümdar ve hükümdarlık anlayışı başlangıçta Oğuz töresi ve dolayısıyla da eski

¹³⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 594.

¹³⁹ Köymen, *Alp Arslan*, s. 14; Özgüdenli, *Ortaçağ*, s. 68.

¹⁴⁰ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 65-66.

Türk gelenekleriyle beslenen bir görüntü çizmekteydi. Kurulduğu coğrafya ve devlet anlayışı bakımından eski Türk devletlerinin bir devamı olan Karahanlıların, Selçuklular üzerindeki etkisini de bu açıdan değerlendirebiliriz. Bununla birlikte Büyük Selçuklu Devleti'nin coğrafya ve bürokrasi bakımından Gaznelilerin mirası üzerinde yükselmesi devlet anlayışı noktasında Gazneli etkisini kaçınılmaz yapmıştır. Gazneli Devleti'nin Sâ mânî, Abbâsî ve eski İran devlet geleneklerini içinde barındırması Selçukluları doğal olarak bu devletlerin de mirasçısı konumuna getirmiştir¹⁴¹. Bunun bir sonucu olarak Selçuklularda hükümdarın görev ve yetkilerinin şekillenmesinde başta Gazneliler olmak üzere birçok devletin etkisi olmuştur.

Biz burada hükümdarın yetki ve sorumluluklarını ele alırken iki temel kaynaktan hareket ederek Selçuklulardaki hükümdarlık anlayışını ortaya koymaya çalışacağız. Bunlar Göktürkler döneminden kalan Orhun Abideleri¹⁴² ile Büyük Selçuklu devletinin veziri olan Nizâmülmülk'ün, Melikşah için kaleme almış olduğu Siyâsetnâme adlı eserlerdir. Orhun Abidelerinin bizzat Göktürk hükümdarı Bilge Kağan ve veziri Tonyukuk'un ağızından taşınması eski Türk devlet geleneğinin ve hükümdarlık anlayışının Selçuklulara intikalinin tespiti bakımından kritik bir öneme sahiptir. Diğer yandan Gazneliler döneminde yetişen ve Selçuklu devletine 30 yıl boyunca vezirlik yaparak hizmet eden Nizâmülmülk'ün eserinde Gazneli hükümdarlarını örnek alınacak bir model olarak sunması Selçuklular üzerindeki Gazneli etkisinin görülmesi bakımından önemlidir.

Orhun Abidelerinde görülen hükümdara Tanrı tarafından yönetme yetkisinin verilmesi ve kutsal bir hüviyet kazanması olayı İslamiyet'le birlikte Tanrı'nın yerini Allah'ın almasıyla aynı şekilde devam ettirilmiştir¹⁴³. Nizâmülmülk, Siyâsetnâme'sinde bu durumu "*Allah'ın takdiriyle kullardan biri saadete, devlete erişir. Yüce Allah, yeterliliği ölçüsünde o kula ikbali layık görür*"¹⁴⁴ sözleriyle ifade etmiştir. Buna göre hükümdar gücünü doğrudan doğruya ilahi kaynaktan almakta ve

¹⁴¹ Özgüdenli, *Ortaçağ*, s. 23-24.

¹⁴² Orhun abideleri hakkında detaylı bilgi için bk.: Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2008.

¹⁴³ Ergin, a.g.e., s. 32; Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul 2016, s. 500.

¹⁴⁴ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 65.

Tanrı adına hüküm sürmektedir¹⁴⁵. Her iki kaynak karşılaştırıldığı zaman hükümdarın en önemli görevinin düzenin korunması ve toplumun refah içinde yaşamasının sağlanması olduğu görülmektedir. Bunun için de gerekli olan şey hükümdarın adaletli olmasıdır. Adalet bir hükümdar için iki açıdan önem arz etmektedir. Bunlardan biri Allah'ın rızasını kazanmak olup ona dini bir meşruiyet sağlamasıdır. Diğeri ise devletin devamlılığının sürdürülmesi için gerekli olmasıdır¹⁴⁶. Hükümdar, halkın durumundan haberdar olmalı ve herhangi bir zulme meydan vermemelidir. 1038 yılında Selçukluların Nişâbur'a hâkim olması üzerine Tuğrul Bey'in burada mezâlîm meclisini kurdurarak halkın şikâyetlerini dinlemesi bu meselenin hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir¹⁴⁷.

Adaletten başka hükümdarın sahip olması gereken bir diğer özellikte bilgidir¹⁴⁸. Devletin devamlılığı için adalet ve bilgi hükümdarda olması gereken en önemli iki vasıftır. Ayrıca hükümdar devlet işlerini yönetirken bilgili ve tecrübeli isimlerden faydalanmalı ve danışma meclisini işler bir halde tutmalıdır¹⁴⁹. Hükümdar vereceği kararlarda iyi düşünmeli, acele etmemeli ve devlet adamlarının sözlerine kulak vermelidir. Aksi halde hükümdar verdiği kararlardan pişmanlık duyabileceği gibi bu durum devlet işlerinin bozulması ve hükümdar ile devlet adamları arasında güvensizliğe de neden olabilir. Bu yüzden hükümdar eski padişahların yasalarını bilmeli, herkese yeterli ölçüsünde görev vermeli, dini güçlü kılmalı ve zulme fırsat vermemelidir. Bütün bu saydıklarımız devletin hayatı için hükümdarın takip edeceği siyasetin gerekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanı sıra ülkeyi imar ederek bayındır bir hale getirmek de hükümdarın görevlerindedir¹⁵⁰.

Türklerde, halka karşı şefkatli bir baba olarak resmedilen hükümdar, halkı koruyup gözetmeli ve halkın hiçbir kesimini nasipsiz bırakmamalıdır¹⁵¹. Nizâmülmülk'ün bu konuda Melikşah döneminden verdiği bir örnek hayli dikkat

¹⁴⁵ Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 2006, s. 113-119.

¹⁴⁶ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 69.

¹⁴⁷ Turan, Selçuklular, s. 98; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", Cambridge History of Iran, V, Cambridge 1968, s. 227; Köymen, Tuğrul Bey, s. 134.

¹⁴⁸ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 65-66; Ercilasun, a.g.e., s. 509; Ergin, a.g.e., s. 9.

¹⁴⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 163-164.

¹⁵⁰ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 66.

¹⁵¹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1985, s. 384-385.

çekicidir. Buna göre Melikşah'ın Türkistan seferi dönüşünde bölgede bulunan Çiğil ve Yağma boyları hükümdarın, kendilerine sofrasında yer vermediği gerekçesiyle isyan etmişlerdir¹⁵². Türk devlet geleneğiyle alakalı olan bu durum karşısında Nizâmülmülk, hükümdarlığın gereği olarak halka karşı cömert olmak gerektiğini vurgulamış ve Tuğrul Bey'i de bu açıdan örnek göstermiştir¹⁵³.

Siyâsetnâme'de bunlardan başka hükümdarın sahip olması gereken özellikler arasında güzel yüz, iyi huy, silah aletlerini kullanmada ve binicilikte maharet, yiğitlik ve zamanın sanatlarına vakıf olmak da zikredilmiştir¹⁵⁴.

Burada dikkatimizi çeken husus Nizâmülmülk'ün hükümdarla ilgili meselelerde vermiş olduğu örneklerin ve yapmış olduğu atıfların merkezinde Gazneli, Sâmânî, Abbâsî ve eski İran hükümdarlarının olmasıdır. Bu durum devlete 30 yıl boyunca vezirlik yapmış olan Nizâmülmülk'ün takip ettiği siyasetin kökenlerini vermektedir. Nizâmülmülk'ün eski Türk geleneğine yabancı olması bu duruma bir gerekçe olarak gösterilebileceği gibi ayrıca devlet üzerinde Gaznelilerden eski İran'a kadar giden etkiyi de gözler önüne sermektedir. Nizâmülmülk'ün hükümdar özelinde ve Selçukluları yüceltmek için eski Türk tarihine yapmış olduğu tek atıf sultanın soyunu efsanevi Türk hükümdarı Afrasyab'a dayandırmak olmuştur¹⁵⁵.

C. Hükümdarlık Alâmetleri

Devlet müessesesinin ortaya çıktığı en eski devirlerden itibaren hükümdarların kullandıkları ve taşıdıkları bir takım alâmetlerin var olduğu bilinmektedir. Bu hükümdarlık alâmetleri Türk ve İslam devletlerinde farklı biçimlerde karşımıza çıkmaktadır¹⁵⁶. Bu geleneğe uygun olarak Selçuklu hükümdarları da kendilerini

¹⁵² Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 2009, s. 139-140. Oğuzlarda hân-ı yağma ve toy için bk.: Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 2007, s. 187-194, 1104-1105.

¹⁵³ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 206; Turan, *Selçuklular*, s. 209-210.

¹⁵⁴ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 67.

¹⁵⁵ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 66.

¹⁵⁶ İslam tarihinde kullanılan hükümdarlık alâmetleri için bk.: İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 2009, s. 509-528.

yönettikleri insanlardan ayırmak için pek çok alâmet kullanmışlardır¹⁵⁷. Burada Selçuklu hükümdarlarının kullanmış oldukları bu alâmetler hakkında bilgi vereceğiz.

1. Unvan ve Lâkaplar

Hükümdarlık alâmetlerinin manevi unsurlarından olan unvan ve lâkaplar tarihin eski devirlerinden itibaren karşımıza çıkmaktadır¹⁵⁸. Örneğin, Selçuklu liderlerinin özellikle ilk dönemlerinde kullanmış oldukları subaşı, yabgu, yınal, bey, inanç, tegin gibi unvanlar Türk tarihinin eski dönemlerine kadar gitmektedir¹⁵⁹. Hiç şüphesiz Selçuklular bu mirası içinden çıkmış oldukları Oğuz Yabgu Devleti'nden devralmışlardır. Oğuz Yabgu Devleti'nin vasıtasıyla biz bu kullanılan unvanların izini Göktürlere ve Hunlara kadar götürebilmekteyiz¹⁶⁰. İslam tarihinin ilk dönemlerine baktığımızda ise halife ve emîrül-mü'minîn kullanımları karşımıza çıkmaktadır¹⁶¹. Abbâsîlerden itibaren ise halifelerin kullandıkları unvan ve lâkaplar yaygınlaşmakla kalmamış birçok devlet görevlisi de bu tarz alâmetler kullanmaya başlamışlardır. Abbâsî hilafetinin zayıflamasıyla birlikte İslam dünyası içinde ortaya çıkan hanedanlar, halifelere başvurarak çeşitli unvan ve lâkaplar elde etmişlerdir.

Selçukluların devlet olarak ortaya çıktıkları dönemde bu uygulama yaygın olup hükümdarlar meşruiyetini sağlamak ve halifelik makamının manevi gücünden destek almak için sık sık bu yola başvurmuşlardır. Gazneli liderleri de ilk dönemlerinde bağlı oldukları Sâ mânî hükümdarlarından çeşitli lâkaplar almışlardır. Örneğin, Gazneli Mahmud'a Sâ mânî hükümdarı tarafından "Seyfüddevle" lâkabı verilmiştir¹⁶². Abbâsî halifesi tarafından kendisine unvan verilen ilk Gazneli hükümdarı da Sultan Mahmud olmuştur. Halife Kâdir-Billâh tarafından Sultan Mahmud'a "yemînüddeve ve emînü'l-mille" unvanları verilmiştir¹⁶³. Selçuklu

¹⁵⁷ Selçuklular döneminde kullanılan hükümdarlık alâmetleri hakkında detaylı bilgi için bk.: Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007.

¹⁵⁸ Detaylı bilgi için bk.: Özaydın, "Unvan" mad., *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 163-166; Nebi Bozkurt, "Lakap" mad., *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, s. 65-67.

¹⁵⁹ Donuk, *Unvan ve Terimler*, s. 5-8, 15-18, 48, 56-63.

¹⁶⁰ Eski Türk unvanları için bk.: Köprülü, "Eski Türk Unvanlarına ait Notlar", *THİTM*, II, İstanbul, s. 18-22.

¹⁶¹ Özaydın, a.g.m., s. 163.

¹⁶² Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 184.

¹⁶³ Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 314; Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 234, 243; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 41; Palabıyık, a.g.t., s. 99.

liderlerine baktığımızda ise yukarıda da bahsettiğimiz gibi ilk başlarda adları yabgu ve bey gibi unvanlarla birlikte zikredilmiştir. 1035 yılında Selçukluların Horasan'a geçmeleri ve Gazneli ordusunu Nesâ savaşında yenilgiye uğratmaları üzerine Selçuklu liderlerine Sultan Mesud tarafından “dihkan” unvanı verilmiştir¹⁶⁴.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra ise Tuğrul Bey ilk başlarda emîr unvanını kullanmıştır¹⁶⁵. Hanedanın diğer üyelerinden Çağrı Bey, melik el-mülûk¹⁶⁶ unvanını kullanırken amcaları Mûsâ ise yabgu unvanını kullanmaya devam etmiştir. Tuğrul Bey'in bu dönemde Abbâsî halifesine başvurarak unvan ve lâkaplar istediği bilinmektedir. 1046-1047 yılında Abbâsî halifesinin Tuğrul Bey'e göndermiş olduğu elçilik vasıtasıyla onun Horasan'daki hâkimiyeti tanınarak bu yöndeki talepleri karşılık bulmuştur. Bu olaydan sonra Tuğrul Bey “es-Sultânü'l-muazzam”, “Şâhânşah” unvanını kullanmaya başlamıştır¹⁶⁷. Tuğrul Bey'den sonra Alp Arslan ve Melikşah da bu unvanları kullanmışlardır. Ayrıca Tuğrul Bey bastırılmış olduğu paralarda sultan unvanını kullanan ilk Türk İslam hükümdarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Abbâsî halifesinin daveti üzerine Bağdad'a gelen Tuğrul Bey'e halife tarafından “Rüknüddîn” lâkabı verilmiştir¹⁶⁸. Alp Arslan aile üyelerini bertaraf ederek Selçuklu tahtını ele geçirdiği zaman Abbâsî halifesi tarafından kendisine “Sultanü'l-muazzam, Şâhinşahü'l-âzam, Melikü'l-Arap ve'l-Acem, Seyyidü'l-mülûki'l-ümem, Ziyâü'd-din, Gıyasü'l-müslimîn, Zahîrû'l-imam, Kehfü'l-enâm, Adudu'd-devle, Tâcü'l-mille, Ebû Şuca” gibi unvan ve lâkapları verilmiştir¹⁶⁹. Bunların haricinde Alp Arslan'ın Ani şehrini fethetmesi üzerine halife tarafından kendisine “Ebu'l-Feth” lâkabı verilmiştir. Melikşah'a ise halife tarafından “Kasîmü emîri'l-müminîn, Celâlüddeve ve'd-dîn, Mu'izzüddünyâ ve'd-dîn” gibi unvan ve lâkaplar tevcih edilmiştir¹⁷⁰. Abbâsî halifeleri sadece Selçuklu sultanlarına değil aynı zamanda onların çocuklarına ve Selçuklu devlet adamlarına da lâkaplar

¹⁶⁴ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 457.

¹⁶⁵ Tuğrul Bey'in kullanmış olduğu unvan ve lâkaplar için bk.: Şerefeddin Yaltkaya, “İbn Hassûl'un Türkler Hakkında Bir Eseri”, *Bellekten*, IV/14-15, Ankara 1940, s. 261.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 366.

¹⁶⁷ Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 74-75.

¹⁶⁸ Köymen, a.g.e., s. 75.

¹⁶⁹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 131.

¹⁷⁰ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 2014, s. 56.

vermişlerdir¹⁷¹. Bunun yanı sıra Selçuklu sultanlarının kendileri de lâkaplar vermekteydiler.

Siyâsetnâme’de, lâkaplar üzerinde ciddi bir şekilde durulması meselenin önemini göstermektedir. Nizâmülmülk, Alp Arslan döneminde devlet görevlilerinin vazifelerine göre bu lâkapları kazandıklarını fakat Melikşah döneminde ise devlet mensuplarının mülki ve askeri teşkilattan olduklarına bakılmaksızın çeşitli lâkaplar elde etmelerinden şikâyet etmektedir¹⁷². Bu şikâyetin bizzat devletin vezirinden gelmesi hayli ilginç bir durumdur.

Selçuklu hükümdarlarının kullanmış oldukları bu unvan ve lâkaplara baktığımızda açık bir şekilde İslami bir misyon yüklenmiş olduklarını görmekteyiz. Bu durum unvan ve lâkapların bizzat halife tarafından verilmesiyle ilgili olduğu gibi, Selçuklu sultanlarının da kendilerini bu şekilde görmeleriyle alakalıdır. Vermiş olduğumuz bu bilgilerden Selçuklu hükümdarlarının “sultan” unvanını yaygın bir şekilde kullanmış olduklarını görmekteyiz. Kaynaklara baktığımızda bu unvanı kullanan ilk hükümdarın Gazneli Mahmud olduğu yönünde bir takım bilgiler yer almaktadır. Hatta Nizâmülmülk de eserinde Gazneli Mahmud ile ilgili bilgi verirken sultan unvanını kullanmıştır. Bununla birlikte Gazneli Mahmud’un bu unvanı kullandığına dair elimizde kesin bir bilgi yoktur¹⁷³. Buna karşılık bu unvanı bastırdığı paralarda bizzat kullanan ilk hükümdar Tuğrul Bey olmuştur¹⁷⁴. Selçuklu hükümdarlarının kullanmış oldukları şahânşah unvanı ise eski İran geleneğinin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁷⁵. Sâmnîlerle birlikte canlanmaya başlayan İran dili ve edebiyatı Gazneliler döneminde Firdevsî’nin Şâhnâmesi ile doruk noktasına çıkmıştır. Dil ve edebiyat yoluyla Gaznelilerden Selçuklulara geçen bu İran etkisini özellikle Türkiye Selçukluları döneminde kullanılan unvanlara baktığımızda açık bir şekilde görmekteyiz¹⁷⁶. Buna karşın Karahanlılar döneminde kullanılan ilig, han, hakan, kadir, buğra, tonga, tavgaç gibi Türkçe ağırlıklı unvanlara

¹⁷¹ Köymen, *Alp Arslan*, s. 76.

¹⁷² Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 234.

¹⁷³ Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 31-32.

¹⁷⁴ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbârü*, s. 137; Merçil, a.g.e., s. 32.

¹⁷⁵ Özgüdenli, *Ortaçağ*, s. 21; Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi: Sâsnî Dönemi (M.S. 226-652)*, İstanbul 2015, s. 164.

¹⁷⁶ Özgüdenli, *Ortaçağ*, s. 22.

ise Selçuklularda rastlamamaktayız¹⁷⁷. Bu durumu Selçukluların kurulmuş ve yayılmış oldukları coğrafyaya bağlayabileceğimiz gibi kendilerine yüklemiş oldukları misyona göre de açıklayabiliriz.

2. Hutbe

Hükümdarlık alâmetlerinin manevi unsurlarından biri olan hutbe, İslam tarihi içinde ortaya çıkmış olan bir uygulamadır¹⁷⁸. Hutbe, özellikle Cuma namazlarında devrin halifesinin ve sultanının adının zikredilerek dua edilmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Buna göre hatip tarafından okunan hutbelerde ilk olarak halifenin adı ardında da hükümdarın adı bütün unvan ve lâkaplarıyla birlikte zikredilmekteydi. Hükümdar olmanın en önemli ve ilk işaretlerinden biri olan hutbe aynı zamanda bağımsızlık göstergesiydi. Gazneliler, Sâ mânîlere bağlı oldukları dönemlerde hâkim oldukları sahalarda hutbelerde kendi adlarının yanında Sâ mânî hükümdarlarında adlarına yer vermişlerdir. Sâ mânîlerin 999 yılında ortadan kalkmasıyla birlikte tamamen bağımsız bir hale gelen Sultan Mahmud, Horasan'da kendi adına ve Abbâsî halifesi adına hutbe okutmaya başlamıştır¹⁷⁹. Selçuklular da Horasan'da Gaznelileri yenilgiye uğratarak uğratmaz ilk yaptıkları işlerden biri adlarına hutbe okutmak olmuştur. Buna göre Tuğrul Bey 1038 yılında Nîşâbur'da adına hutbe okuturken, bu tarihten bir süre önce de Çağrı Bey Merv'de kendi adına hutbe okutmuştur¹⁸⁰. Böylece İslam tarihi içindeki geleneğe uygun olarak Büyük Selçuklu Devleti'nin bağımsızlığı meşru bir zemine oturtulmuştur. Tuğrul Bey döneminde Hasankale Savaşı'ndan sonra Bizansla yapılan anlaşmanın şartları arasında hutbenin de yer alması meselenin önemini ortaya koymaktadır. Anlaşmaya göre Bizans, İstanbul'da bulunan camide Abbâsî halifesi ve Tuğrul Bey adına hutbe okunmasını kabul etmiştir. Bu olay hiç şüphesiz İslam dünyası içinde Tuğrul Bey'in itibarının artmasına sebep olmuştur¹⁸¹. Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdad'a girdiği zaman Bağdad camilerinde halifenin emriyle adına hutbe okunmuştur¹⁸².

¹⁷⁷ Genç, a.g.e., s. 78-87.

¹⁷⁸ Detaylı bilgi için bk.: Mustafa Bakır, "Hutbe" mad., *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 425-428.

¹⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 122; Palabıyık, a.g.t., s. 116.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 366-367; Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 6-7;

¹⁸¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 423.

¹⁸² Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 104; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 463; Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 97; Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 344.

Tuğrul Bey'den sonra tahta çıkan Selçuklu hükümdarlarının da ilk işlerinden biri Bağdad'da adlarına hutbe okutarak meşruiyet kazanmak olmuştur¹⁸³. Öte yandan Selçuklulara bağlı vasal devletlerde hâkim oldukları topraklarda halife ve Selçuklu sultanından sonra kendi adlarını zikrederek hutbe okutmaktaydılar¹⁸⁴. Hutbelerde sultanın adını zikretmemek ise isyan alâmetiydi¹⁸⁵. Gazneliler döneminde Hârizmşah Harun hutbelerden Sultan Mesud'un adını kaldırarak isyan etmiş ve Hârizm'in Gaznelilerin elinden çıkmasına sebep olmuştur¹⁸⁶. Aynı şekilde Selçuklular döneminde de başta hanedan üyeleri olmak üzere hutbelerden sultanın adını çıkartarak isyan hareketleri meydana gelmiştir. Özellikle hükümdar değişiklikleri sırasında Abbâsî halifelerinin merkezi olan Bağdad'da hutbe okutmak hükümdarlık meşruiyetinin en önemli unsuru haline gelmiştir.

Bu konuda bir diğer önemli husus da kutsal topraklarda kimin adına hutbe okunduğu meselesiydi. Hutbe konusunda Mısır'daki Şîî Fâtımî halifeliği ile Bağdad'daki Sünnî Abbâsî halifeliği Mekke ve Medine üzerinde adeta birbirleriyle yarışmaktaydılar. Bu bir yerde kimin güçlü ve İslam dünyasına hâkim olduğunun göstergesiydi. İslam dünyası içinde Büyük Selçuklu Devleti'nin önemli bir güç haline gelmesi üzerine Mekke emîri, Fâtımî halifesi adına okutulan hutbelere son vererek Mekke ve Medine'de Abbâsî halifesi ve Sultan Alp Arslan adına hutbe okutmaya başlamıştır (1069-1070). Selçukluların İslam dünyasının lideri olduğu anlamına gelen bu olaya çok sevinen Sultan Alp Arslan, Mekke emîrine yüklü miktarda hediye göndermiş ve onun için yıllık gelir tahsis etmiştir¹⁸⁷.

3. Sikke

Hükümdarlık alâmetlerinin maddi unsurlarından olan sikke (para basma), hükümdarların başa geçtikten sonra yaptıkları ilk işlerden biridir¹⁸⁸. Gazneli hükümdarları adına basılan ilk paralar Sâ mânî dönemine aittir. Bu paralar Alp Tegin, Sebük Tegin ve Gazneli Mahmud'a ait olup üzerlerinde Sâ mânî hükümdarları ve

¹⁸³ Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 46.

¹⁸⁴ Köymen, *Alp Arslan*, s. 78; Merçil, a.g.e., s. 54-55.

¹⁸⁵ Köymen, a.g.e., s. 78.

¹⁸⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 648-649.

¹⁸⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 68-69.

¹⁸⁸ Sikke hakkında detaylı bilgi için bk.: Oğuz Tekin, "Sikke", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s.179-184.

kimi zamanda Abbâsî halifelerinin de isimleri yer almıştır¹⁸⁹. Selçuklular döneminde bilinen ilk para ise Tuğrul Bey adına Dandanakan savaşından sonra Nîşâbur'da basılmıştır (1041-1042)¹⁹⁰. Paraların üzerinde hükümdarın adıyla birlikte unvan ve lâkapları da yer almıştır. Tuğrul Bey'in Bağdad'a girdiği tarih olan 1055 yılından itibaren Abbâsî halifeleri bastırdıkları paralarda Selçuklu hükümdarlarının adlarını da yazdırmaya başlamışlardır¹⁹¹. Hutbelerde olduğu gibi tahta çıkan hükümdarlar Bağdad'a gönderdikleri elçilerle adlarının paralarda yer almasını istemişlerdir. Vasal hükümdarlar da bastırdıkları paralarda Abbâsî halifesi ve Selçuklu sultanının adına yer vermek zorundaydılar. Aksi durumda bu olay isyan sayılmaktaydı. Bununla birlikte Tuğrul Bey döneminde diğer hanedan üyelerinin de kendi adlarına paralar bastırdıkları bilinmektedir. Bu durum Selçukluların ilk dönemlerindeki yönetim anlayışıyla ilgilidir¹⁹².

4. Taht

Hükümdarlık alâmetlerinin maddi unsurlarından olan taht, adeta hükümdarla özdeşleşmiştir¹⁹³. Tahta çıkmak hükümdar olmak anlamında kullanılmıştır. Tuğrul Bey 1038 yılında Nîşâbur'a girdiği zaman Sultan Mesud'un tahtına oturmuştur¹⁹⁴. Aynı şekilde Tuğrul Bey Dandanakan zaferinden sonra savaş meydanında kendisi için hazırlanan tahta oturtularak hükümdarlığı tasdik edilmiştir¹⁹⁵.

Kabul törenlerinde ve merasimlerde hükümdarlar tahta oturmaktaydılar. Tuğrul Bey'den itibaren kaynaklarda bu konu hakkında Selçuklu hükümdarlarıyla ilgili olarak bilgiler yer almaktadır. Selçuklu hükümdarları kendi büyüklük ve güçlerini yansıtmak için tahtlara oturmaktaydılar. Bu tahtlar büyükçe ve yüksekçe olup değerli taşlarla süslenmiş bir şekilde kaynaklarda tasvir edilmektedir¹⁹⁶.

¹⁸⁹ Palabıyık, a.g.t., s. 112.

¹⁹⁰ Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 46.

¹⁹¹ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 104; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 132.

¹⁹² Tuğrul Bey döneminde hanedan üyeleri tarafından bastırılan paralar Özgüdenli tarafından detaylı bir şekilde ele alınıp değerlendirilmiştir. Bk.: Özgüdenli, "Yeni Paraların İşığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, LXV/243, Ankara 2002, s. 547-570.

¹⁹³ Merçil, "Taht" mad., *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 434-436.

¹⁹⁴ Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 81; Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 87.

¹⁹⁵ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 594.

¹⁹⁶ Bunderî, *Selçuklular*, s. 23; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, s. 31; Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 74-75.

Hükümdarlar sefere çıktıkları veya bir yere hareket ettikleri zaman tahtlarını da yanlarında götürmekteydiler¹⁹⁷. Tören ve toplantılarda hükümdarın huzurunda bulunanların duracakları yerler hakkında Nizâmülmülk bilgi vermektedir¹⁹⁸. Buna göre devlet erkânı belirli kural ve kaidelere göre hükümdarın huzurunda yer almaktadır. Ayrıca siyâsetnâmede elçi kabullerinde devletin ihtişamını göstermek için taht etrafında gösterişli elbiselerle ve silahlarla donatılmış olan 20 gulâmın bulunmasının önemine dikkat çekilmiştir¹⁹⁹.

5. Tâc

Hükümdarlık alâmetlerinin maddi unsurlarından biri olan tâc hakkında Büyük Selçuklu dönemine ilişkin kaynaklarda fazla bir bilgi yer almamaktadır. Halife Kaim bi-Emrillâh'ın, Tuğrul Bey'e siyasi hâkimiyeti devrettiği merasim esnasında kıymetli taşlarla süslü tâc giydirmiş olduğunu bilmekteyiz²⁰⁰. Aynı törende Tuğrul Bey halifeye saygısını göstermek için yer öpmek istemiş fakat tâc buna engel olmuştur²⁰¹. Hükümdarların resmî kabuller de ve merasimlerde tahtına oturduğunu ve başında da tâcının olduğunu söyleyebiliriz. Nizâmülmülk'ün Melikşah tarafından vezirlikten alınmakla tehdit edildiği zaman sultana vermiş olduğu cevapta kendi başındaki sarıkla hükümdarın tâcının birbirine bağlı olduğunu biri olmadan diğerinin olamayacağını ifade etmiştir²⁰². Bu bilgiden tâcın hükümdarlık sembolü olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Hükümdarlık alâmeti olarak tâc, Gazneliler tarafından da kullanılmıştır. Nitekim Gerdîzî'nin vermiş olduğu bilgilerden Sultan Mahmud'un Horasan'a tamamen hâkim olması üzerine Abbâsî halifesi Kâdir Billâh tarafından ona gönderilen hediyeler arasında tâc'ında olduğunu bilmekteyiz²⁰³.

¹⁹⁷ Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 75-76.

¹⁹⁸ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 199.

¹⁹⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 166.

²⁰⁰ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 312; Bundarî, *Selçuklular*, s. 11.

²⁰¹ Bundarî, *Selçuklular*, s. 11; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 312.

²⁰² Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 131; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 177-178; Bundarî, *Selçuklular*, s.

62.

²⁰³ Akçay, a.g.t., s. 101, Palabıyık, a.g.t., s. 148.

6. Çetr

Hükümdarlık şemsiyesi olarak adlandırabileceğimiz çetr, hâkimiyet alâmetlerinden biridir²⁰⁴. Hükümdarın başı üzerinde güneşten korunmak için çetr kullanılmaktaydı. Eski İran’da ve İbn Rusteh’in Hazarlar hakkında verdiği bilgilerde bu uygulamanın İslamiyet öncesi doğu toplumlarında var olduğu anlaşılmaktadır²⁰⁵. Karahanlılar döneminde ise vezirlerin siyah renkte çetr kullandıkları yönünde bilgiler bulunmaktadır²⁰⁶. Gazneli hükümdarlarında Sebük Tegin’den itibaren kırmızı renkte çetr kullanırlarken Sultan Mahmud’la beraber siyah çetr kullanmaya başlamışlardır²⁰⁷. Tuğrul Bey’in 1038 yılında Nişâbur’a girdiği zaman başı üzerinde kırmızı renkte çetr taşındığı ifade edilmektedir²⁰⁸. Kutalmış ile Alp Arslan arasında meydana gelen savaşta Kutalmış’ın çetrinin ele geçirilmesinin bozguna uğramasında rol oynadığı bilinmektedir²⁰⁹. Kaynaklarda Melikşah ile taht mücadelesine giren Kavurt’un yenilgiye uğraması üzerine huzura getirildiği zaman sultanın çetri ile onu karşılamaya çıktığı aktarılmaktadır²¹⁰. Selçuklular döneminde sultanın çetrini taşıyan görevliye çetrdâr veya çetrî denilmekteydi²¹¹.

7. Nevbet

Hükümdarlık alâmetlerinin maddi unsurlarından biri olan nevbet, günde beş defa olarak namaz vakitlerinde sarayın veya saltanat çadırının önünde çalınmaktaydı. Nevbetin çalınması hâkimiyetin devam ettiği anlamına gelmekteydi. Nevbet sadece saray kapısında değil devletin hâkim olduğu merkezlerde de çalınmaktaydı. Eski Türk devlet geleneğinin bir ögesi olarak karşımıza çıkan nevbet, Karahanlılar döneminde “tuğ” olarak adlandırılmıştır²¹². Tuğ, Karahanlılar döneminde hem sancak için hem de kös ve davuldan meydana gelen mızıka takımı için

²⁰⁴ Aydın Taneri, “Çetr” mad., *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 293-294.

²⁰⁵ Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 104; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 36.

²⁰⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, C.III, s. 41; Genç, a.g.e., s. 93.

²⁰⁷ Palabıyık, a.g.t., s. 139.

²⁰⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 28-29.

²⁰⁹ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 22.

²¹⁰ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 39.

²¹¹ Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 106.

²¹² Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, C. III, s. 127; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s. 18.

kullanılmıştır²¹³. İslamiyet öncesi Araplarda da askeri musikin var olduğu bilinmektedir. Bu musiki geliştirilerek Emevîlere onlardan da Abbâsîlere intikal ettirilmiştir. Abbâsîler döneminde hilafet alâmetlerinden biri olarak kabul edilen nevbet, halifeler tarafından hükümdarlara gönderilen hâkimiyet alâmetleri arasında yer almıştır²¹⁴. Gazneliler döneminde ise nevbet, genellikle hükümdarın önemli makamlara getirdiği kişilere verdiği hediyeler arasında bulunmuştur²¹⁵. Bunun yanı sıra Gazneliler döneminde askeri törenlerde, merasimlerde ve iyi haberler alındığı zaman nevbet çalınmaktaydı²¹⁶. Selçuklularda Tuğrul Bey'den itibaren hükümdarlık alâmeti olarak nevbet yer almış ve günde beş defa çalınmıştır²¹⁷. Günde beş defa çalınması sadece hükümdara mahsustu. Vasal devletlerin hükümdarları ise ancak sultanın izniyle kendi bölgelerinde nevbet çalabilmekteydiler²¹⁸. Selçuklular döneminde sultandan başka bir kimsenin günde beş defa nevbet çaldırması isyan alâmeti olarak karşımıza çıkmaktadır²¹⁹.

8. Bayrak

A'lâm, livâ, râyet, sancak gibi adlarla karşımıza çıkan bayrak, hâkimiyet sembollerinden biriydi²²⁰. Eski Türklerde savaş meydanlarında devletlerin ve boyların alâmetlerini taşıyan bayraklar kullanılmaktaydı. İslamiyet öncesi Araplarda da bayrak kullanılmakta olup bu işten sorumlu görevlinin olduğu bilinmektedir. İslamiyet döneminde de bu uygulama devam etmiş²²¹ ve ilk halifeler savaş meydanlarına sevk edilen komutanlara kabilelerine göre bayrak vermişlerdir. Abbâsîler döneminde siyah renkli bayrak hilafetin simgesi olmuştur²²². Gazneli hükümdarları da siyah renkli bayrak kullanmışlardır²²³. Ayrıca Gazneliler döneminde

²¹³ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, C. III, s. 127; Genç, a.g.e., s. 95-96.

²¹⁴ Özaydın, "Nevbet" mad., *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 39.

²¹⁵ Akçay, a.g.t., s. 142-143.

²¹⁶ Palabıyık, a.g.t., s. 150.

²¹⁷ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 116; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 77.

²¹⁸ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 139.

²¹⁹ Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 118.

²²⁰ Türk devletlerinde kullanılan bayraklar ve renkleri hakkında bk.: Köprülü, "Bayrak" mad., *İA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 401-420.

²²¹ Hz. Peygamber dönemi için bk.: İbn Hişam, *Siret-i İbn Hişam*, C. II, çev. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul 2016, s. 285, 290-291; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, İstanbul 2016, s. 840-848.

²²² İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 511.

²²³ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 540; Palabıyık, a.g.t., s. 135.

hanedan üyelerine, tâbi hanedanlara, komutan ve valilere gönderilen hâkimiyet alâmetleri arasında bayrakta yer almıştır. Nesâ savaşından sonra Sultan Mesud'un Selçuklu liderlerine göndermiş olduğu hediyeler arasında sancakta bulunmaktaydı²²⁴. Gazneliler döneminde her askeri birliğin kendine has bayrakları vardı. Gazneli bayrakları üzerinde yer alan arslan, ay, hüma gibi sembollerin kökeni eski dönemlere kadar gitmektedir²²⁵. Dönemin bir diğer devleti olan Karahanlılar ise kıızıl renkte bayrak kullanmışlardır²²⁶.

Selçuklulara baktığımızda ise daha devlet kurulmadan önce Selçuklu liderlerinin bayrak kullandıkları bilinmektedir. 1039 yılında Sultan Mesud ile yapılan savaşta Selçuklu liderleri bayraklarından tanınmışlardır²²⁷. Tuğrul Bey, halife Kaim bi-Emrillâh tarafından Besâsîrî'ye karşı gerçekleştirmiş olduğu seferin ardından büyük bir merasimle karşılanmıştır. Bu merasimde halife, Tuğrul Bey'e hilafetin sembolü olan siyah renkli bayrakların yanı sıra Türklere has olan kırmızı renkli bayraklarda vermiştir²²⁸. Halife tarafından kendisine gönderilen bayrağa büyük bir hürmet gösteren Tuğrul Bey bayrağı öperek saygısını göstermiştir. Savaş meydanlarında ise bayraklar bir güç gösterisi olarak kullanılmış ve savaşların gidişatını etkilemişlerdir. Alp Arslan ile Kutalmış arasındaki savaşta Kutalmış'ın bayrağının düşürülmesi üzerine Kutalmış'ın ordusu bozguna uğramıştır²²⁹. Berkyaruk ile Tutuş arasında meydana gelen savaşta ise Berkyaruk'un, Melikşah'ın bayrağını çıkarması üzerine Tutuş tarafında bulunan birçok asker onun safına geçmiştir²³⁰. Bu bilgilerden bayrağın asker üzerindeki etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Bayrak aynı zamanda bir yerleşim yerinin kimin hâkimiyeti altında olduğunu göstermesi bakımından da önemliydi. Tuğrul Bey, Tekrît şehrini kuşattığı

²²⁴ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 457.

²²⁵ Köprülü, a.g.e., s. 121-122; Palabıyık, a.g.t., s. 136.

²²⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, C. III, s. 183; Genç, a.g.e., s. 93-94.

²²⁷ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 541.

²²⁸ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 312; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, s. 32; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 78.

²²⁹ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 22.

²³⁰ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2000, s. 183; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 186.

zaman şehrin hâkimi, kurtuluş akçesi ve kaleye siyah bayrak çekmeyi teklif etmiş ve böylece şehir Selçuklu hâkimiyetine girmiştir²³¹.

9. Tırâz (Hil'at)

Hükümdarlık alâmetlerinden biri olan tırâz, üzerinde hükümdarın ad, unvan ve lâkaplarının güzel bir şekilde işlenmiş olduğu elbiseye denmekteydi²³². Aynı zamanda tırâz, bu elbisenin ve kumaşın dokunup üretildiği imalathane içinde kullanılmaktaydı²³³. Eğer tırâz hükümdar tarafından vasal hükümdarlara ve devlet adamlarına veriliyorsa buna hil'at denirdi²³⁴. Halife veya hükümdar tarafından verilen hil'at kullanılmaz ya da üzerinden halife veya hükümdarın ismi çıkarılırsa bu durum isyan alâmeti olarak görülmekteydi²³⁵. Hil'at genellikle elbise, kemer ve sarıktan meydana gelmekteydi. Özellikle Abbâsîler döneminde yaygınlık kazanan tırâz, İslam dünyası içinde ortaya çıkmış olan hanedanlar tarafından da benimsenmiştir²³⁶.

Buhara'da Sâmânîler devrinde bu tarz kumaş ve elbiselerin dokunduğu "beyt el-Tırâz" bulunmaktaydı²³⁷. Gazneliler döneminde ise Alp Tegin'den (ö. 963) itibaren hükümdarların hil'at verdiği bilinmektedir²³⁸. Sultan Mahmud tahta çıktıktan sonra Abbâsî halifesi tarafından kendisine hil'at gönderilerek hükümdarlığı onanmıştır²³⁹. Bu olaya çok sevinen Sultan Mahmud buna bağlı olarak her yıl Hindistan'a gaza yapmaya niyetlenmiştir²⁴⁰. Aynı şekilde Karahanlı hükümdarlarından Tamgaç Buğra Han ve Ahmed Han'a da halifeler tarafından hil'at verildiğine dair bilgilere rastlamaktayız²⁴¹. Karahanlı hükümdarları da hâkimiyetlerinin göstergesi olarak hil'at vermekteydiler. 992 yılında Buhara'yı ele

²³¹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 28-29; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 79.

²³² Bozkurt, "Tırâz", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 112-114.

²³³ Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 140.

²³⁴ Merçil, a.g.e., s. 142.

²³⁵ Merçil, a.g.e., s. 140-141.

²³⁶ Merçil, a.g.e., s. 140.

²³⁷ Nerşahî, *Nerşahînin Târîh-u Buhârâsı (İnceleme ve Tercüme)*, çev. Abdullah Duman, İstanbul 2013, s. 254.

²³⁸ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 189.

²³⁹ Akçay, a.g.t., s. 101.

²⁴⁰ Palabıyık, a.g.t., s. 122.

²⁴¹ Genç, a.g.e., s. 97.

geçiren Harun Buğra Han, şehirden ayrılmadan önce buranın yönetimini Abdülaziz b. Nasr'a bırakarak ona hil'at giydirmiştir²⁴².

Selçuklularda hil'at ile alakalı ilk bilgiler Gaznelilerle olan münasebetleri esnasında geçmektedir. 1025 yılında Arslan Yabgu, Sultan Mahmud'un ordugâhına geldiği zaman huzura çıkarılmadan önce ona hil'at verilmiştir²⁴³. Nesâ savaşından sonra Sultan Mesud tarafından Selçuklu liderlerine hil'atler gönderilmiştir²⁴⁴. Selçuklular 1038 yılında Nîşâbur'u ele geçirdikten sonra Ebu'l-Kasım Ali Buzgânî ile halifenin elçisi Ebu Bekr Tusî'ye hil'at verdiklerine dair kaynaklarda bilgiler geçmektedir²⁴⁵. Abbâsî halifesi Kaim bi-Emrillâl tarafından Tuğrul Bey'e farklı zamanlarda hil'atler verildiği gibi Tuğrul Bey'in kendisi de hanedan üyelerine ve vasal devletlerin hükümdarlarına hil'atler vermiştir²⁴⁶. Aynı şekilde devlet adamlarına da Selçuklu hükümdarları tarafından hil'atler verilmekteydi. Bu cümleden olarak Tuğrul Bey, halifenin kızı ile evlenme sürecinde kilit bir rol oynayan vezir Amîdülmülk el-Kündürî'ye hilât verdiği gibi bu evlilik sebebiyle birçok devlet görevlisine de hil'atler vermiştir²⁴⁷.

10. Gâşiye

Hükümdarlık alâmetlerinden biri olan gâşiye, ipekle süslenmiş altın sırmalı bir örtü olup törenlerde, bayramlarda hükümdar ata bindiği sırada Rikâbdâr adlı görevli tarafından hükümdarın önünde taşınmaktaydı²⁴⁸. Gazneli hükümdarları tarafından gâşiyenin hükümdarlık alâmeti olarak kullanıldığına dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Gazneli döneminde çeşitli görevlilere gâşiye verildiği bilinmektedir²⁴⁹. Selçuklular döneminde ise gâşiye hakkında ilk bilgi Tuğrul Bey döneminde geçmektedir. Buna göre Tuğrul Bey, halifeyi Arslan Besâsîrî'nin elinden kurtarıp Bağdad'a getirttiği zaman onu şehrin girişinde karşılamış, atının

²⁴² Akçay, a.g.t., s. 86-87.

²⁴³ Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 77.

²⁴⁴ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 457.

²⁴⁵ Bundarî, *Selçuklular*, s. 4; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 520.

²⁴⁶ Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 143-144.

²⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 41.

²⁴⁸ Gâşiye hakkında detaylı bilgi için bk.: Merçil, "Gâşiye" mad., *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 398-399.

²⁴⁹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 326.

dizgininden tutmuş ve gâşiyesi omuzunda olarak yürümüştür (Ocak 1060)²⁵⁰. Tuğrul Bey'in Abbâsî halifesine karşı olan saygısından dolayı bu şekilde davrandığı anlaşılmaktadır. Melikşah'ın 1066 yılında Alp Arslan tarafından veliaht ilan edilmesi üzerine Melikşah ata bindirilmiş ve Alp Arslan gâşiyesi omuzunda olarak onun önünde yürümüştür²⁵¹. Melikşah döneminde Semerkant ele geçirildiği zaman (1088-1089) Karahanlı hükümdarı Ahmed Han, sultanın huzuruna çıktığında omuzunda Melikşah'ın gâşiyesi bulunmaktaydı²⁵². Bu durum açık bir şekilde gâşiyenin Selçuklu hükümdarları tarafından hükümdarlık alâmeti olarak kullanıldığını göstermektedir.

11. Ok ve Yay

Selçuklular dönemi hükümdarlık alâmetlerinden biri de ok ve yaydı. Ok ve yayın kullanımı Türk tarihinin eski devirlerine kadar gitmektedir. Oğuz Kağan destanında ok ve yay sembolleri önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır²⁵³. Destanda, Oğuz Han'ın neslinin Bozok ve Üçok olarak iki kola ayrılmasında da ok ve yay sembolleri esas alınmıştır²⁵⁴. Destanda geçen ibarelerden ok ve yayın hâkimiyet alâmeti oldukları anlaşılmaktadır.

Oğuz geleneğinin içinden çıkmış olan Selçukluların özellikle ilk dönemlerine ait bilgilerde ok ve yay unsurlarına yapılan atıflar dikkat çekmektedir. 1025 yılında Sultan Mahmud'un huzuruna gelen Arslan Yabgu'nun kolunda bir yay ve üzerinde iki tane okla betimlenmesi önemlidir²⁵⁵. Ayrıca Sultan Mahmud ile Arslan Yabgu arasında geçen konuşmalarda Arslan Yabgu'nun ok ve yaya yapmış olduğu vurgular bu sembollerin hâkimiyet alâmeti olarak kullanıldığını göstermektedir²⁵⁶. 1038 yılında Nişâbur'a gelen Tuğrul Bey'de üzerinde bulunan ok ve yayla tasvir edilmiştir²⁵⁷. Tuğrul Bey adına İbrahim Yınal tarafından Abbâsî halifesine yazılmış olan mektuba ok ve yay işaretinin konulması da bu sembollerin önemine işaret

²⁵⁰ Sibt, *Mir'âtü 'z-Zaman*, s. 76; Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 184-185.

²⁵¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 59; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 41.

²⁵² Bundarî, *Selçuklular*, s. 55.

²⁵³ Togan, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlil*, İstanbul 1972, s. 27.

²⁵⁴ Togan, a.g.e., s. 48.

²⁵⁵ Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 342; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 88.

²⁵⁶ Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 75-76.

²⁵⁷ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 519.

etmektedir²⁵⁸. Diğer yandan Tuğrul Bey'in tahtına oturduğu zaman önünde bir yay ve elinde iki ok tuttuğuna dair kaynaklarda bilgiler mevcuttur²⁵⁹. Selçuklular Hasankale savaşından (1048) sonra Bizans imparatoru ile yaptıkları anlaşmada İstanbul'da bulunan caminin tamir ettirilmesini ve mihrabına ok ve yay konulmasını istemişlerdir²⁶⁰. Bunlardan başka Büyük Selçuklu devri paralarında da ok ve yay işaretlerine yer verilmiştir²⁶¹. Bütün bu unsurlar Büyük Selçuklular döneminde ok ve yayın önemli bir hâkimiyet sembolü olduğunu göstermektedir.

12. Yüzük / Mühür

Hükümdarlık alâmetlerinin bir diğer göstergesi de yüzüktü (veya mühür). Bu âdetin Hz. Peygamber döneminden itibaren İslam tarihinde var olduğu bilinmektedir²⁶². Gazneliler döneminde Sultan Mahmud, Sultan Muhammed ve Sultan Mesud devirleriyle alakalı olarak kaynaklarda geçen bilgilerden hükümdarlık yüzüğünün hâkimiyet alâmeti olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır²⁶³.

Tuğrul Bey'in Abbâsî halifesi tarafından kendisine verilen unvan ve lâkapları mühründe kullandığını bilmekteyiz²⁶⁴. Tuğrul Bey, Abbâsî halifesinin kızıyla evlenmek istediği zaman veziri Amîdülmülk el-Kündürî'yi bu işle görevlendirmiş ve bunun işareti olarak yüzüğünü ona vermiştir²⁶⁵. Bu durum yüzüğün hükümdarlık alâmetlerinden biri olduğunu göstermektedir.

13. Saray / Saltanat Çadırı (Otağ)

Hükümdarlık alâmetlerinden biri olan saray kurumu tarihin eski devirlerine kadar gitmektedir. İslam tarihinde ilk saray örnekleri üzerinde Bizans ve Sâsânî etkileri görülmektedir. Bununla birlikte Abbâsîler döneminde saray, zaman içinde kendine has bir gelişim göstermiştir²⁶⁶. Endülüs'ten Mâverâünnehir'e kadar İslam coğrafyası üzerinde çok çeşitli bir saray üslubu karşımıza çıkmaktadır. Gazneliler

²⁵⁸ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 298.

²⁵⁹ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 299.

²⁶⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 43.

²⁶¹ Özgüdenli, *Ortaçağ*, s. 74; Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 194.

²⁶² Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, C. I, İstanbul 2016, s. 176-178.

²⁶³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 138; Palabıyık, a.g.t., s. 151-152.

²⁶⁴ Bundarî, *Selçuklular*, s. 24.

²⁶⁵ Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 84.

²⁶⁶ Barthold-Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2012, s. 167.

döneminde Sebük Tegin'in (ö. 997) yaptırmaya başladığı fakat onun ölümüyle birlikte tamamlanamayan Sehlâbâd adlı sarayın varlığını bilmekteyiz²⁶⁷. Sultan Mesud döneminde ise Gazne'de köşk-i Mesudî adlı bir saray yaptırılmıştır²⁶⁸. Karahanlılar döneminde saraya “karşı” denmekteydi. Bu dönemde “ordu” kelimesi ise hem başkent hem de saray anlamlarına gelmekteydi. Yine bu dönemde saray kelimesi de kullanılmıştır²⁶⁹.

Selçuklular döneminde kullanılan ilk saray Nîşâbur'daki Gaznelilerin sarayı olmuştur. 1038 yılında Nîşâbur'a giren Tuğrul Bey burada Sultan Mesud'un sarayına yerleşmiştir²⁷⁰. Başkent Rey'e taşınmasından sonra ise Tuğrul Bey burada bulunan Büveyhîlerin sarayını kullanmıştır²⁷¹. Tuğrul Bey, Abbâsî halifesinin daveti üzerine Bağdad'a geldiği zaman burada “Medînetu Tuğrul Bey” adında büyük bir saray inşa ettirmiştir²⁷². Bundan başka Selçuklu hükümdarları farklı şehirlerde saraylar inşa ettirdikleri gibi şehirlerin dışında da yazları ikamet etmek için yazlık saraylar da yaptırmışlardır.

Otağ eski Türklerde hükümdarlık alâmetlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Karahanlılar döneminde otağa “çuvaç” denmekteydi²⁷³. Gazneliler döneminde ise otağın hükümdarlık alâmeti olarak kullanıldığına dair elimizde her hangi bir bilgi yoktur. Bununla birlikte Gazneliler devrinde “bârgâh” kelimesi otağ ve saray anlamlarında kullanılmıştır²⁷⁴.

Dandanakan savaşından (1040) sonra savaş meydanında bir çadır kurularak Tuğrul Bey çadır içinde tahta oturmuş ve Horasan emîri ilan edilmiştir²⁷⁵. Bu durum bize saray gibi çadırında hükümdarlık alâmetlerinden biri olduğunu göstermektedir. Selçuklular döneminde saltanat çadırının kurulması sefer hazırlığı anlamına gelmekteydi. Saltanat çadırı hangi yöne kurulmuşsa seferde o yöne olur ve askerler

²⁶⁷ Palabıyık, a.g.t., s. 144.

²⁶⁸ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 488.

²⁶⁹ Genç, a.g.e., s. 89-90.

²⁷⁰ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 519.

²⁷¹ Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 76.

²⁷² Köymen, aynı yer.

²⁷³ Genç, a.g.e., s. 91.

²⁷⁴ Palabıyık, a.g.t., s. 146.

²⁷⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 369; Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 9.

bu çadırın etrafında toplanırlardı²⁷⁶. Selçuklu sultanları sefer zamanlarında saltanat çadırında ikamet ederlerdi. Bununla birlikte saltanat çadırı büyük ziyafetlerde kullanıldığı gibi Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla yapılan nikâh töreninde de kullanılmıştır²⁷⁷.

14. Tuğra

Oğuzlardan Selçuklulara intikal etmiş olan Tuğra, hükümdarlık alâmetlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Selçuklular döneminde bütün resmi belgelerde tuğra kullanılmıştır. Tuğra, hükümdarın imzası ve mührü olup belgelerin üst tarafında yer almaktaydı. Tuğra, besmelenin üzerine hükümdarın elkabının yazılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır²⁷⁸. Selçuklular döneminde tuğra dîvânı ve bu dîvânın başında da tuğraî adlı bir görevli bulunmaktaydı²⁷⁹.

Bunlardan başka Büyük Selçuklular döneminde hükümdarlık alâmeti olarak çizme²⁸⁰, kılıç²⁸¹, kemer²⁸², külâh²⁸³ gibi sembollerde kullanılmaktaydı.

II. SARAY TEŞKİLATI

A. Saray Büyükleri

1. Büyük Hâcib ve Hâcibler

Kökeni İslam öncesi döneme kadar giden hâciblik, İslam tarihinde saray kurumunun oluştuğu Emevîler döneminden itibaren görülmeye başlamıştır. İlk başlarda hâcib, hükümdar ile vazifeli kişiler ve halk arasında temas sağlayan görevli olarak ortaya çıkmıştır²⁸⁴. Bunun yanında hâcibi çeşitli tören ve merasimlerde düzeni sağlayan ve bundan sorumlu olan kişi olarak görmekteyiz. Bu kurum Emevî ve Abbâsîlerden diğer Müslüman devletlere intikal etmiştir. Sâ mânîler döneminde Hâcibü'l-hüccablık (baş hâciblik) makamı yetki bakımından neredeyse vezirle denk

²⁷⁶ Köymen, a.g.e., s. 76-77.

²⁷⁷ Bundarî, *Selçuklular*, s. 20.

²⁷⁸ Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 229-230.

²⁷⁹ Merçil, a.g.e., s. 230.

²⁸⁰ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 519; Merçil, a.g.e., s. 233.

²⁸¹ Bundarî, *Selçuklular*, s. 11-12; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 490.

²⁸² Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 457.

²⁸³ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 457.

²⁸⁴ Zeydân, a.g.e., s. 330.

bir konuma yükselmiştir. Bu dönemde Hâcibü'l-hüccablık görevine getirilen Alp Tegin'in (ö. 963) devlet üzerinde büyük bir güce sahip olmasından rahatsız olan Sâ mânî hükümdarı Abdülmelik b. Nuh (ö. 961) çareyi Alp Tegin'i Horasan valisi yaparak merkezden uzaklaştırmakla bulmuştur²⁸⁵. Alp Tegin'in bir süre sonra Gazne şehrini ele geçirerek Gazneli devletinin temellerini atması sahip olduğu kuvveti göstermesi bakımından önemlidir. Burada dikkati çeken husus Alp Tegin'de de olduğu gibi bu makama getirilen kişilerin gulâm asıllı ve özellikle de Türklerden olmasıdır²⁸⁶.

Devlet teşkilatını önemli ölçüde Sâ mânîlerden devralmış olan Gaznelilerde bu görevi elinde bulunduran kişiye Hâce-i Buzurg denmekteydi²⁸⁷. Hâce-i Buzurg devlet teşkilatında vezirden sonra gelmekteydi. Sâ mânîlerde olduğu gibi Gaznelilerde de hâcibler gulâmlardan ve özellikle de Türk gulâmlarından seçilmekteydiler²⁸⁸. Gazneliler döneminde devlet idaresinin çeşitli kademelerinde görev alan hâcibler aynı zamanda seferlerde ordunun başında komutan olarak da görevlendirilmişlerdir. Sultan Mahmud döneminde Hârizm'e idareci olarak gönderilen Altuntaş (ö. 1032) o sırada Hâce-i Buzurg görevinde bulunmaktaydı²⁸⁹. Sultan Mesud döneminde Selçuklular üzerine gönderilen Hâcib Beydoğdu aynı zamanda saray gulâmlarından sorumlu olan kişiydi²⁹⁰. Yine Sultan Mesud tarafından Selçuklular üzerine gönderilen Hâcib Subaşı ise Hâce-i Buzurg görevini elinde bulundurmaktaydı²⁹¹.

Karahanlılar döneminde de hâciblik önemli bir makam olarak karşımıza çıkmaktadır. Karahanlılarda hükümdarlık ve vezirlik makamından sonra en yetkili kişi olarak Ulu Hâcib gelmekteydi²⁹². Hâciblik görevinin Karahanlılarda önceden "tayangu"²⁹³ olarak adlandırılması bu kurumun Sâ mânîler ve Gaznelilere göre farklılık arz ettiğini göstermektedir. Bu durum Karahanlılardaki hâciblik kurumunun

²⁸⁵ Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâ mânîler*, İstanbul 2013, s. 315-316.

²⁸⁶ Taneri, "Hâcib" mad., *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 509.

²⁸⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 1.

²⁸⁸ Palabıyık, a.g.t., s. 161-162.

²⁸⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 646.

²⁹⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 1.

²⁹¹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 463.

²⁹² Genç, a.g.e., s. 130.

²⁹³ Kâşgarlı Mahmud, *Divan*, C. III, s. 380-381.

Türk devlet geleneğinin içinden çıktığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Karahanlılarda hâciblerin askeri bir hizmetle görevlendirilmemesi bunların kalem ehlerinden olduklarını göstermektedir²⁹⁴. Karahanlılar döneminde bu makama getirilen Yusuf Has Hâcib'e ve eserinde hâciblikle alakalı yer alan bilgilere baktığımızda bu durum görülmektedir²⁹⁵.

Selçuklulara geldiğimizde ise saray teşkilatı içinde yer alan Büyük Hâcib'in hükümdardan sonra en yetkili kişi olduğu ve devlet yapısı içinde de vezirden sonra geldiği anlaşılmaktadır²⁹⁶. 1038 yılında Tuğrul Bey'in Nişâbur'a gelerek tahta oturduğu zaman Selçuklularda böyle bir makamın henüz teşekkül etmediğini Beyhakî'nin vermiş olduğu bilgilerden anlamaktayız²⁹⁷. Büyük Selçuklu Devleti'nin Horasan'da kurulması ve bu süreçte buradaki Gazneli bürokrasisinden faydalanılması bu kurumun Gaznelilerden Selçuklulara geçme ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Nitekim Beyhakî, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecince Selçukluları destekleyen ve onlar adına savaşan Kadir Hâcib adlı bir Gazneli ileri geleninden bahsetmektedir²⁹⁸. Bu kişinin hâcib unvanına sahip olması ve kendisi gibi Selçuklulara sığınmış olan sultanî gulâmlara liderlik etmesi kendisinin Gaznelilerin saray hâciblerinden olma ihtimalini güçlendirmektedir. Bununla birlikte Kadir Hâcib'in Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra devlet içinde herhangi bir rol oynayıp oynamadığı hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır.

Büyük Selçuklularda hâciblik makamına getirilenlerin askeri sınıftan olmaları ve gulâmlıktan gelmeleri de bu kurumun Gaznelilerden Selçuklulara geçme ihtimalini güçlendirmektedir. Yukarıda değindiğimiz gibi bu uygulamaya Karahanlılarda rastlamayıp Sâ mânîlerde ve Gaznelilerde rastlamaktayız. Selçuklularda emîr rütbesine sahip olan Büyük Hâcib saraydaki her türlü işten mesul olup onunda maiyetinde birçok hâcib bulunmaktaydı²⁹⁹. Bu doğrultuda saraydaki

²⁹⁴ Genç, a.g.e., s. 136-137.

²⁹⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s. 181-187.

²⁹⁶ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 217; Köymen, *Alp Arslan*, s. 91.

²⁹⁷ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 519.

²⁹⁸ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 537, 571.

²⁹⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 177, 199; Köymen, aynı yer.

resmikabullerde ve törenlerde devlet görevlilerinin hükümdarın huzurunda nasıl ve nerede duracaklarından sorumlu olan yetkili saray hâcibiydi³⁰⁰. Saray hâcibinin de kendine bağlı hâcibleri olup görevleri saraydaki teşrifat kaidelerinin uygulanmasından ibaretti. Kaynaklar Hâcib Abdurrahman Alpzen el-Ağacî adlı bir kişiyi Tuğrul Bey'in Hâcib'i olarak göstermektedirler³⁰¹. Bununla birlikte bu kişi hakkında herhangi bir bilgiye sahip bulunmamaktayız. Gaznelilerde olduğu gibi Selçuklularda da hâciblerden ordu komutanı olarak yararlanılmaktaydı. Tuğrul Bey'den itibaren merkezi bir devlet yapısına geçme çabaları gulâm sistemini güçlendirmiş ve burada yetişen Türk gulâmlar birçok makama getirildikleri gibi hâciblik makamına da getirilmişlerdir. Alp Arslan döneminde de Erdem, Çavlı, Altuntaş gibi hâcibler askeri birliklerin başına geçirilerek komutanlık yapmışlardır³⁰². Bu görevlerden başka hâcibler elçilik heyetleri içinde de yer almışlardır³⁰³. Ayrıca hâcibler halkın istek ve şikâyetlerinin doğrudan doğruya hükümdara veya vezire iletilmesinde de rol oynamaktaydılar³⁰⁴.

2. Emîr-i Hares

Selçuklulara Gaznelilerden geçmiş olan bu memuriyet, saray teşkilatında Hâcibü'l- Hüccâb'dan (Büyük Hâcib) sonra gelmekte olup önemli bir konuma sahipti³⁰⁵. Gazneliler ise Emîr-i Haresliği Sâmânîlerden ve Abbâsîlerden almışlardır³⁰⁶. Emîr-i Hares, sarayda hükümdarın verdiği cezaları uygulayan kişiydi³⁰⁷. Bu cezalar dövme, hapse atma, idam gibi farklı şekillerde olabilmekteydi. Bu sebeple herkes hükümdardan korktuğu gibi Emîr-i Hares'ten de korkardı. Emîr-i Hares'in kös ve sancağının olması ve nevbet çaldırması bu makamın ehemmiyetini göstermektedir. Nizâmülmülk, Melikşah döneminde bu müessesenin eski önemini yitirdiğinden bahsetmektedir. Bu sebeple sarayda elli kişinin (çûbdar)

³⁰⁰ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 199.

³⁰¹ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 96; Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 108.

³⁰² Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 128, 152.

³⁰³ Köymen, *Alp Arslan*, s. 92.

³⁰⁴ Köymen, a.g.e., s. 93.

³⁰⁵ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 217; Taneri, "Emîr-i Hares" mad., *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 134-135.

³⁰⁶ Palabıyık, a.g.t., s. 176.

³⁰⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 210-211.

bulundurulmasını, bunlardan yirmisinin altından yirmisinin gümüşten ve on tanesinin de büyük değneğe sahip olmasını tavsiye etmektedir³⁰⁸.

3. Vekîl-i Has

Selçuklu saray teşkilatında önemli bir yere sahip olan Vekîl-i Has, tanınmış ve saygın kişiler arasından seçilmekteydi. Sarayın mutfağı, şaraphane, ahır ve hizmetkârlar Vekîl-i Has'ın sorumluluğu altındaydı. Buralara yapılan harcamalar hakkında hükümdarı bilgilendirirdi. Görevinden dolayı her zaman hükümdar ile görüşebilmekteydi. Nizâmülmülk, Vekîl-i Has'ın işini kolay bir şekilde yapabilmesi için ona hürmet gösterilerek ihtişamının korunması gerektiğini vurgulamaktadır³⁰⁹.

4. Emîr-i Cândâr

Hükümdar ve sarayı korumakla görevli olan kişiye Emîr-i Cândâr (Cândâr-ı Buzurg) denmekteydi³¹⁰. Bu kişinin emri altında olan cândârlar (muhafız), gulâmlar içinden seçilmekte olup sarayın güvenliğinden sorumluydular. Bunlar arasından Gümüştekin Cândâr, Sultan Berkyaruk'un atabeyliğine kadar yükselmiştir³¹¹. Selçuklular döneminde görülen bu kurumun Karahanlılar ve Gaznelilerde var olduğuna dair elimizde yeterince bilgi bulunmamaktadır.

5. Silâhdâr (Emîr-i Silâh)

Törenlerde hükümdarın silahlarını taşıyan ve zırh-hâne olarak adlandırılan silah deposunun güvenliğinden sorumlu olan kişiydi. Silâhdârlar tören esnasında hükümdarın tahtının etrafında bulunurlardı³¹². Silâhdâr'ın aynı zamanda hükümdarı korumaklada görevli olduğu anlaşılmaktadır. Sultan Alp Arslan'ın huzuruna çıkan Yusuf Hârezmî'nin sultana karşı hamle yapması üzerine gulâmlarla birlikte

³⁰⁸ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 217.

³⁰⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 159.

³¹⁰ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 223; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 34; Taneri, "Candar" mad., *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 145-146.

³¹¹ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 52; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 137; Özeydin, a.g.e., s. 204.

³¹² Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 196, 199.

silâhdârlarında ona engel olmaya çalışması bu durumu göstermektedir³¹³. Karahanlılar ve Gaznelilerde de bu görevlinin var olduğu bilinmektedir³¹⁴.

6. Âbdâr (Taştdâr)

Saray gulâmları arasından seçilen Âbdâr'ın görevi, hükümdarın elini yıkayacağı zaman ibrik ve leğen tutmaktan ibaretti³¹⁵. Ayrıca hükümdarın banyo suyunu hazırlamakta görevi idi. Görevi icabı her an hükümdarın yanında bulunmasından dolayı güvenilir bir kişi olmasına dikkat edilirdi. Nizâmülmülk'ün vermiş olduğu bilgilerden Âbdâr'ın sabit bir kişi olmadığı ve her gün gulâmlar arasından seçildiği anlaşılmaktadır³¹⁶. Hükümdarın devlet görevlilerini ve diğer kişileri huzuruna kabulü esnasında huzurda bulunanlar arasında Silâhdâr ve Çaşnigîr ile birlikte Âbdâr da bulunmaktaydı³¹⁷.

B. Saray Küçükleri

1. Emîr-î Çaşnigîr

Çaşnigîr'in görevi hükümdar için hazırlanan ve huzura getirilen yemeğin tadına bakmaktı³¹⁸. Yemeğin içinde zehir olup olmadığını kontrol eden Çaşnigîr ayrıca hükümdarın yemeğinin hazırlanmasında da görev alır ve yemek esnasında hükümdara hizmet ederdi³¹⁹. Nizâmülmülk huzurda her daim hazır bulunması gereken görevliler arasında Çaşnigîr'i de saymaktadır³²⁰. Beyhakî'nin verdiği bilgilerden Gazneliler döneminde de buna benzer bir görevli olduğu anlaşılmaktadır³²¹. Karahanlılardaki Aşçıbaşı da görev bakımından Selçuklulardaki Çaşnigîr'e benzemektedir³²².

³¹³ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 118

³¹⁴ Palabıyık, a.g.t., s. 178.

³¹⁵ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 144-145; Özaydın, a.g.e., s. 205; Merçil, "Taştdâr" mad., *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 161-162.

³¹⁶ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 177.

³¹⁷ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 196.

³¹⁸ Taneri, "Çaşnigîr", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 232.

³¹⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 36; Köymen, *Alp Arslan*, s. 95.

³²⁰ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 196.

³²¹ Palabıyık a.g.t., s. 201-202.

³²² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s. 208-212; Genç, a.g.e., s. 146.

2. Şarâbdâr

Hükümdarın meşrubatını hazırlayan ve Şarâb-hâne'den sorumlu olan kişiydi. Aynı zamanda hükümdarın ilaçlarının hazırlanmasından ve muhafazasından da sorumluydu. Şarâbdâr hükümdarın hususi meclisleri için hazırlanan meşrubatı kontrol eder ve bunların kaliteli olmasına dikkat ederdi³²³. Bu meclislerde şarâb sunan görevlilere sâkî denmekteydi. Hatta bunlar arasından daha sonraki dönemde atabeylik yapmış olan Karaca Sâkî gibi görevlilerde çıkmıştır³²⁴. Nizâmülmülk hükümdarın şarâb meclisi hakkında eserinde bir başlık ayırmış ve bu tarz meclislerde kötü meşrubat sunulması halinde Şarâbdâr'ın cezalandırılması gerektiğini belirtmiştir³²⁵. Karahanlılarda bu görevi İdişçibaşı (İçkicibaşı) yerine getirmekteydi³²⁶.

3. Câmedâr

Hükümdarın elbiselerinin muhafazasından sorumlu olan saray görevlisidir³²⁷. Aynı zamanda Câmedâr bu elbiselerin ve kumaşların bulunduğu daire olan Cânehâne'den de sorumluydu. Nizâmülmülk eserinde Câmedâr'a değinse de bu görevli hakkında herhangi bir malumat vermemiştir³²⁸. Câmedârlık ve Cânehâne Gaznelilerde de mevcuttu. Beyhakî, Sultan Mesud döneminde Hindistan'a komutan tayin edilen Ahmed Yınal Tegin'in Cânehâne'ye götürülerek burada hil'at giydiğinden, kemer kuşandığından ve külah takındığından bahsetmektedir³²⁹. Karahanlılarda ise bu dönemle alakalı olarak Câmedârla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

³²³ Köymen, *Alp Arslan*, s. 95.

³²⁴ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 63; Bundarî, *Selçuklular*, s. 118; Özeydin, a.g.e., s. 205.

³²⁵ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 197.

³²⁶ Genç, a.g.e., s. 148.

³²⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 35; Taneri, "Câmedar" mad., *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 45.

³²⁸ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 177.

³²⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 250-251.

4. Çavuşlar (Serheng)

Çin'den Bizans'a kadar eski doğu dünyasında saray teşkilatında var olan çavuşlar, Gazneliler ve Selçuklularda da mevcuttu³³⁰. Selçukluların ilk dönemlerinde çavuşların görevleri hakkında elimizde yeterince bilgi yoktur. Dûr-bâş ve Serheng şeklinde de kaynaklarda geçen çavuşların Selçuklular döneminde diğer saray görevlileri gibi gulâm sistemi içinden yetişen Türkler olduklarını söyleyebiliriz. Alp Arslan devrinde devlet hizmetine alınan bir bâtinînin sultan tarafından çavuşlara dövdürülerek saraydan atılması bu kişilerin görevleri hakkında bizi aydınlatmaktadır³³¹. Selçuklular ve Gazneliler döneminde çavuşların siyah renkte elbiseler giymeleri Sâsânî ve Abbâsî geleneğinin bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır³³². Beyhakî'nin vermiş olduğu bilgilerden çavuşların törenlerde yer alarak düzeni sağladıklarını, yol açtıklarını ve hükümdara yakın kimseler olup bilgi sağladıklarını anlamaktayız³³³.

5. Bekçiler, Kapıcılar, Nöbetçiler

Nizâmülmülk eserinde bekçiler, kapıcılar ve nöbetçiler hakkında bir başlık açarak bu görevlilerin ehemmiyeti üzerinde durmuştur³³⁴. Bu vazifede bulunanların dikkatli bir şekilde seçilmesi ve her şeylerine vakıf olunması gerektiğini vurgulamıştır. Hükümdara yapılabilecek herhangi bir saldırıya karşı bu kişiler her daim uyanık olmalıydılar. Özellikle gece nöbetlerinde sürekli teftiş edilerek meydana gelebilecek bir duruma mahal verilmemelidir. Bu konu hakkında Gazneliler dönemi içinde tek kaynağın Siyâsetnâme olduğunu söyleyebiliriz. Nizâmülmülk, Sultan Mahmud'un sefere çıktığı zaman geceleri kendisini kaç muhafızın (yatâk) koruyacağını ve bunların görev yerinin belli olduğunu söylemektedir³³⁵.

³³⁰ Çavuş unvanının kökeni ve Türk Devletlerinde kullanımı hakkında detaylı bilgi için bk.: Solmaz, "Çavuş Unvanının Kökeni, Anlamları ve Türkiye Selçukluları Döneminde Kullanımı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 43, (2018), s. 423-436.

³³¹ Köymen, *Alp Arslan*, s. 98.

³³² Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 273. Detaylı bilgi için bk.: Köprülü, "Çavuş" mad., *İA*, C. 3, İstanbul 1963, s. 362-368.

³³³ Palabıyık, a.g.t., s. 194.

³³⁴ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 205.

³³⁵ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 174.

6. Ferrâşlar

Sarayın ayak işlerini gören ve çeşitli görevleri yerine getiren görevli ferrâştı³³⁶. Alp Arslan, komutanlarından Erdem'in bir bâtinîyi devlet hizmetine alması üzerine Erdem'e bir ders vermek için ferrâşı kullanmıştı³³⁷. Alp Arslan'ı yaralayan Yusuf Hârezmî'yi öldüren Câmî Nişâbûrî adındaki bir ferrâşbaşı olmuştur³³⁸. Bu kişinin Ermeni asıllı olması saray teşkilatında Türklerden başka görev alan ve gulâm sisteminden yetişen hizmetlilerin de olduğunu göstermesi bakımından önemlidir³³⁹. Gaznelilerde de bu görevliye rastlamaktayız. Bu kişilerden hükümdarın odasında görev alanlara ferrâş-i hâss denilmekteydi³⁴⁰. Ayrıca ferrâşlar seferlerde hükümdarın otağını kurmakla da görevliydi. Beyhakî'de geçen bilgilerden Gazneliler döneminde ferrâşların sultanın birçok işine baktıkları ve ayak hizmeti gördükleri anlaşılmaktadır³⁴¹.

7. Müşrif

Büyük Selçuklular döneminde güvenilir kişiler arasından seçilen müşrifler, işraf işlerine bakardı³⁴². İşraf işlerinin yanı sıra sarayda meydana gelen olaylar hakkında hükümdara bilgi vermekte müşrifin görevleri arasındaydı. Her şehirde müşrifeye bağlı nâibler görev yapar ve bu kişilerin halka yük olmaması için maaşları Beytülmâl'dan karşılanırdı. Müşrif, nâibler vasıtasıyla ülkede hükümdara ait olan emlaktan sorumlu olup bunların gelirlerini kontrol etmekteydi³⁴³.

Gazneliler döneminde de saray görevlileri arasında müşriflerin var olduğunu bilmekteyiz. Gazneli sarayında her türlü kıymetli eşyanın konulduğu yer olan hizânedede (hazine) görev alan hizmetkârlar arasında müşrifler de bulunmaktaydı³⁴⁴. Bu görevlilerin hazineye giren ve çıkan her türlü kıymetli eşyanın ve paranın kaydını tuttıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, Sultan Mesud tahtı ele geçirdiği zaman kardeşi

³³⁶ Köymen, *Alp Arslan*, s. 98.

³³⁷ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 250.

³³⁸ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 119.

³³⁹ Bunderî, *Selçuklular*, s. 45; Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 37.

³⁴⁰ Palabıyık, a.g.t., s. 199.

³⁴¹ Palabıyık, a.g.t., s. 200.

³⁴² Detaylı bilgi için bk.: Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Müşrif" mad., *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 167-169.

³⁴³ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 128.

³⁴⁴ Palabıyık, a.g.t., s. 196-197.

Muhammed tarafından devlet adamlarına dağıtılmış olan hediyeleri geri istemişti. Dağıtılan bu hediyelerin listesini hazinede görev alan hâzinler, debirler ve müşrifler hazırlamıştı³⁴⁵.

8. Saray Gulâmları (Gulâmân-ı Saray)

Büyük Selçuklu devletinin kuruluş sürecinden itibaren rol oynamaya başlayan gulâmlar, devlet teşkilatı içinde önemli bir konuma sahiptiler. Selçuklulardaki saray teşkilatına baktığımız zaman bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Gulâm sisteminin kökenleri doğu dünyasında eski devirlere kadar gitmektedir. İslam tarihinde özellikle Abbâsîlerden itibaren bu sistemin uygulandığı bilinmektedir³⁴⁶. Abbâsî halifelerinden Me'mûn (813-833) ve Mu'tasım (833-842) dönemlerinde önemli miktarda Türk memlûkü (gulâm) ordu hizmetine alınmıştır. Bu uygulama Abbâsîlerden diğer Müslüman devletlere intikal etmiştir³⁴⁷.

Gulâmân-ı Dergâh veya Gulâmân'ı Hâs gibi isimlerle tanımlanan gulâmlar, Sâ mânî, Gazneli, Selçuklu devletlerinin saray ve ordularında görev yapmaktaydılar³⁴⁸. Bunlar doğrudan hükümdara bağlı kölelerdi. Saray teşkilatı içinde hükümdara hizmet eden tüm görevliler ile birlikte ümera da bunlar arasından çıkmaktaydı. Bu gulâmlar merkezde ve hükümdarın yanında bulunurlardı. Bu bakımdan saray gulâmlarının devlet kademesi içindeki mevkileri diğer gulâmlara göre önde gelmekteydi³⁴⁹. Genelde küçük yaşlarda satın alınarak temin edilen gulâmların haricinde Gaznelilerde devlet ileri gelenlerinin çocukları da bir mükâfat olarak saray gulâmları arasına alınmaktaydılar³⁵⁰. Abbâsîlerden itibaren Sâ mânî ve Gaznelilerde olduğu gibi Büyük Selçuklularda da devlet hizmetine alınan kölelerin önemli miktarını askeri özelliklerinden dolayı Türkler oluşturmaktaydı³⁵¹. Bununla birlikte Türkler haricinde diğer unsurlara da yer verilmekteydi. Örneğin, Gazneli sarayında Türklerin yanında Hint kökenli gulâmlar da olup bunların birbirini

³⁴⁵ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 242.

³⁴⁶ Mustafa Zeki Terzi, "Gulâm" mad., *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 178.

³⁴⁷ Terzi, a.g.m., s. 178.

³⁴⁸ Palabıyık, a.g.t., s. 183.

³⁴⁹ Köymen, *Alp Arslan*, s. 100.

³⁵⁰ Palabıyık, aynı yer.

³⁵¹ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 34; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 105.

dengelemesi amaçlanmıştı³⁵². Gaznelilerde olduğu gibi Selçuklularda da saray gulâmlarına tımar verilmemekte ve bunun yerine maaş almaktaydılar. Doğrudan sultana bağlı olmalarından dolayı has gulâmlar denilen bu kişilere kimi zaman hükümdar tarafından saray dışında özel görevler de verilmekteydi³⁵³. Hükümdarın devlet adamlarını ve elçileri kabullerinde bunlar hükümdarın yanında ve belli bir düzen içinde bulunurlardı³⁵⁴. Hükümdarın yanı sıra saray ileri gelenleri ve devlet adamları da gulâmlara sahipti.

Kaynakların verdiği bilgilerden en azından XI. yüzyılın başlarından itibaren Karahanlılarda da gulâm sisteminin varlığını kesin olarak tespit etmekteyiz³⁵⁵. 1025 yılında Karahanlılardan Yusuf Kadir Han'ın Semerkant yakınlarında Gazne hükümdarı Sultan Mahmud'la yaptığı görüşmede vermiş olduğu hediyelerin içinde Türk gulâmlarının da bulunması bu durumu kanıtlamaktadır³⁵⁶. Karahanlılarda “yatgak” ve “turgak” diye adlandırılan saray muhafızlarının aslında Selçuklularda ve diğer Müslüman devletlerde görülen saray gulâmlarının Türkçe adlandırması olduğu anlaşılmaktadır³⁵⁷. Fakat Karahanlılardaki bu sistemin kökenleri hakkında elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Saray muhafızlarının başlıca görevi Selçuklularda da olduğu gibi savaşta ve barışta hükümdarı korumak olup aynı zamanda sarayın güvenliğinden de sorumlu olan kimselerdi.

Nizâmülmülk'ün saray gulâmları bahsinde eserinde vermiş olduğu bilgiler sayesinde gulâm sisteminin işleyişi hakkında yeterince bilgiye sahip olmaktayız³⁵⁸. Gulâm olarak devlet hizmetine alınan bu kişilerin her yıl kıdemlerinin arttığını ve bu duruma göre kendilerine görev verildiğini anlamaktayız. Gulâmlardan yedinci yılını dolduranların emrine yeni alınan üç gulâmın verilmesi düzenin işleyişi hakkında fikir vermektedir. Cesaretleri, maharetleri ve liyakatleri ile kendilerini gösteren bu gulâmların belli bir yaşa kadar sarayda görev yaptıkları ve hükümdara hizmet ettikleri anlaşılmaktadır. Belli bir yaştan sonra ise bu gulâmların valilik ve emîrlük

³⁵² Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 174; Palabıyık, a.g.t., s. 188.

³⁵³ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 213.

³⁵⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 166, 271;

³⁵⁵ Genç, a.g.e. s. 197-198.

³⁵⁶ Akçay, a.g.t., s. 124.

³⁵⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s. 54; Genç, a.g.e., s. 193-194.

³⁵⁸ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 178.

gibi önemli görevlere getirildiklerini ve çeşitli devlet kademelerinde görev aldıklarını görmekteyiz. Nizâmülmülk açık bir şekilde eserinde kendi zamanında var olan gulâm sisteminin Sâ mânîlerden beri uygulanmakta olduğunu belirtmektedir³⁵⁹. Nizâmülmülk'ün burada vermiş olduğu örneklerin Gazneli devletinin kurucuları ve ilk hükümdarları olan Alp Tegin ve Sebük Tegin olması ayrıca dikkati çekmektedir³⁶⁰. Gulâm sistemi Nizâmülmülk tarafından Alp Tegin ve Sebük Tegin'in liderlik vasıflarıyla birlikte idealleştirilerek adeta Selçuklulara bir rol model olarak sunulmuştur. Bu durumu sadece Nizâmülmülk'ün Selçuklu hükümdarlarına yapmış olduğu bir tavsiyeden ibaret olarak düşünmemek gerekir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecine baktığımız zaman bir şekilde Selçukluların hizmetine girmiş olan Gazneli gulâmlarının oynamış olduğu rol açık bir şekilde görülmektedir. Sultan Mesud 1039 baharında Belh'ten Serahs'a doğru Selçukluların üzerine yürüdüğü zaman yolda casusların getirdiği bilgiler sayesinde Selçuklulara sığınmış olan Gazneli firarilerinden haberdar olmaktadır. Selçuklular bu kişilerin ileri gelenleri olarak zikredilen Börü Tegin ve Arslan Caziboğlu Süleyman'ı Gaznelilere karşı öncü kuvvetler olarak kullanmışlardır³⁶¹. Börü Tegin'in emrinde sultânî olarak adlandırılan ve Sultan Mesud'un gulâmlarından olduğu anlaşılan binden fazla atının olması ve bir o kadarına da Arslan Caziboğlu Süleyman'ın liderlik etmesi dikkat çekicidir³⁶². Ayrıca bu askerlerin Dandanakan savaşına kadar Gazneli ordusunu Selçuklular içinde en çok yıpratın gurup olarak zikredilmesi hayli ilginçtir³⁶³.

Bundan başka Beyhakî, Dandanakan yolu üzerinde savaş esnasında birkaç kez Selçuklulara sığınan askerlerle Sultan Mesud'un gulâmlarının karşı karşıya gelmelerine rağmen savaşmadıklarına ve aralarında bir takım konuşmalar geçtiğine şahit olmuştur³⁶⁴. Bu durum açık bir şekilde Selçuklulara sığınan askerlerin Gazneli ordusundaki gulâmları kendi yanlarına çekmeye çalıştıklarını göstermektedir.

³⁵⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 178.

³⁶⁰ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 179.

³⁶¹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 537.

³⁶² Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 537.

³⁶³ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 538.

³⁶⁴ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 586.

Nitekim Dandanakan önünde meydana gelen savaşın en kritik anında Gazneli ordusundaki aslan alâmetli üç yüz yetmiş gulâm, Selçuklulara sığınmış olan gulâmlarla birleşerek Gazne ordusuna saldırmışlar ve Gaznelilerin yenilgiye uğramasına sebep olmuşlardır³⁶⁵. Selçuklular tarafına geçen bu gulâmların Dandanakan savaşından sonra nasıl ödüllendirildiklerini Beyhakî şu çarpıcı sözlerle ifade etmiştir: *“O namertlikleri yapan vefasız kulları çokça taltif ettiler, onlara emirlik, valilik, otağ (hargâh) ve her türlü şey verdiler. Onlar bu suretle zengin oldular. Yağmadan ellerine geçen şeylerin haddi hesabı yoktu. Hiç kimse onlara yüksek sesle bir şey söylemeğe cesaret edemezdi. Onlar, bunu biz yaptık, diye övünürlerdi.”*³⁶⁶ Beyhakî'nin vermiş olduğu bu bilgilerden Gaznelilerden Selçuklular tarafına geçen bu gulâmların devletin yalnızca kuruluş sürecinde rol oynamadıklarını aynı zamanda devlet üzerinde ilk andan itibaren söz sahibi olmaya başladıklarını da görmekteyiz. Bu gulâmlar Büyük Selçuklu Devleti'ndeki gulâm sisteminin çekirdeğini oluşturmuşlardır.

³⁶⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 589-590.

³⁶⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 594.

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU İDARİ TEŞKİLATI ÜZERİNDE GAZNELİ ETKİSİ

I. MERKEZ TEŞKİLATI

Büyük Selçukluların teşkilat ve idari yapılarını dönemin diğer Müslüman devletlerinde olduğu gibi merkez ve taşra teşkilatı olarak iki kısımda ele alabiliriz. Büyük Selçuklularda hükümet teşkilatının ana omurgasını oluşturan merkez teşkilatı, Dîvân-ı A'lâ olarak adlandırılan büyük dîvân ile onun altında bulunan dört dîvândan meydana gelmekteydi³⁶⁷.

A. Dîvân-ı A'lâ

Devleti ilgilendiren bütün meselelerin görüşüldüğü ve karara bağlandığı büyük dîvâna vezir başkanlık etmekteydi³⁶⁸. Bu sebeple vezire Sâhib-i Dîvân-ı Saltanat, Hâce-i Buzurg veya Sâhib-i Dîvân-ı Devlet denmekteydi³⁶⁹. Kaynaklarda verilen bilgilerden büyük dîvâna vezirden başka dört dîvânı temsilen Müstevfî, Tuğrâî, Müşrif ve 'Ârızu'l-Ceyş'in katıldığı anlaşılmaktadır³⁷⁰. Her ne kadar Nizâmülmülk Siyâsetnâmesi'nde Alp Arslan döneminde çok iyi işleyen ve oturmuş bir idari teşkilattan bahsederek bu dönemi övse de eserinde hükümet teşkilatından neredeyse hiç bahsetmemektedir. Bu durumun sebebini idari teşkilatın eskiden beri gelenek haline dönüşmüş belirli bir idareci kadrosuna sahip bir yapıdan meydana gelmesinde aramak gerekir³⁷¹.

Aslında Gazneliler ve onlardan öncede Sâmânîler ve Abbâsîler döneminden itibaren dîvân teşkilatı ile dîvânların ad, miktar ve görevlerinin önemli ölçüde

³⁶⁷ İslam devletlerinde karşımıza çıkan Dîvân kurumu hakkında detaylı bilgi için bk.: Abdülazîz ed-Dûrî, "Divan" mad., *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 377-381; Taneri, "Divan" mad., *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 383-385; A. S. Bazme Ansarı, "Divan" mad., *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 385-386.

³⁶⁸ Köymen, *Alp Arslan*, s. 156.

³⁶⁹ Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 154; Özaydın, a.g.e., s. 193.

³⁷⁰ Bundarı, *Selçuklular*, s. 58-61; Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 47; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 132-133; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2011; s. 84; Köymen, aynı yer; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 2014, s. 624.

³⁷¹ Köymen, aynı yer.

korunarak Selçuklulara intikal ettiği görülmektedir³⁷². Bu tesirin en açık şekilde vezirlik kurumu üzerinde kendini gösterdiği söylenebilir³⁷³. Bununda en temel sebebi Gazneliler ve bölgede daha önce kurulmuş devletler gibi Selçukluların da İranlıları bu makama getirmeleridir. Daha Tuğrul Bey'in 1038 yılında Nişâbur'da tahta oturmasından itibaren bölgede var olan devlet geleneğini Selçukluların devam ettirmek istedikleri anlaşılmaktadır. Devlet işlerinin düzenlenmesi ve var olan idari geleneklerin sürdürülmesi için Tuğrul Bey, İranlıları vezirlik makamına getirmiştir³⁷⁴. Tuğrul Bey'den Büyük Selçukluların en ihtişamlı dönemi olan Melikşah'ın hükümdarlığının sonuna kadar vezirliğe getirilen kişilerin neredeyse tamamının Gazneliler döneminde yetişmiş olması bu devletin Selçuklular üzerindeki tesirlerini göstermesi bakımından da ayrıca önemlidir.

B. Vezirlik Kurumu

Gaznelilerde olduğu gibi Büyük Selçuklularda da bürokrasinin başında bulunan vezir, hükümdarın mutlak vekili olup icrâ (yürütme), teşrîf (yasama) ve kazâ (yargı) yetkilerini elinde bulunduruyordu. İcraatından dolayı vezir sadece ve doğrudan doğruya hükümdara bağlıydı. Ülkeye ait bütün işleri yürüten vezirin yetkileri arasına girmeyen hemen hemen hiçbir devlet meselesi yok gibiydi³⁷⁵. Bununla birlikte vezirin bu işleri yürütürken tamamen kendi başına hareket etmeyip hükümdarın emir ve direktifleri doğrultusunda hareket ettiği de bir gerçektir. Zaten görevi icabı hükümdarla en çok bir araya gelen devlet yetkilisi de vezirdi.

Hükümdar tarafından vezirlik makamına getirilen kişilerin Gazneliler ve Selçuklularda kalem ehlerinden yetişen İranlılar olduğu görülmektedir³⁷⁶. Bu durumu sadece Selçukluların Gaznelileri, Gaznelilerin Sâmânîleri ve Sâmânîlerin de

³⁷² Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik: Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma (1055-1194)*, çev. Mehmet Fatih Baş-Sinan Tarıfci, İstanbul 2019, s. 33; Köymen, *Alp Arslan*, s. 156.; Özyayın, aynı yer.

³⁷³ Büyük Selçuklu dönemi vezirlik kurumu hakkında detaylı bilgi için bk.: Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *DTCFD*, V/8-9, (1967), s. 75-186; Mustafa Alican, "Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu", *AÜSBED*, 7/16, Adıyaman 2014, s. 1-16; Mehmet Cevat Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2011.

³⁷⁴ Özgüdenli, *Ortaçağ*, s. 23; Özyayın, a.g.e., s. 193.

³⁷⁵ Klausner, a.g.e., s. 62; Kurpalidis, a.g.e., s. 84; Köymen, a.g.e., s. 159; Taneri, a.g.m., s. 97-98; Barthold, a.g.e., s. 324.

³⁷⁶ Taneri, a.g.m., s. 82; Nuhoğlu, a.g.t., s. 231.

Abbâsîleri örnek ve model almasıyla açıklayamayız. Nitekim gulâm sisteminden yetişen ve ordu içinde önemli mevkilere gelen Türklerin okuma ve yazma bilmemelerine karşılık siyaset, belagat, kâtiplik, muhasebe ve birçok işte kendini ispatlamayı gerektiren vezirlik konusunda İranlılar ön plana çıkmışlardır³⁷⁷. Zaten Selçuklular ve Gazneliler dönemlerinin önemli eserleri olan Nizâmülmülk'ün Siyâsetnâmesi ile Beyhakî'nin tarihine baktığımız zaman Türklerin askeri özellikleri ve konumları ile ön plana çıkarıldıkları açık bir şekilde görülmektedir.

Nizâmülmülk eserinde bir hükümdarın büyüklüğünün sahip olduğu vezirle mümkün olabileceğini belirtmektedir. Bu sebeple dünyada ad bırakmış hükümdarların iyi vezirlere sahip olduklarını örnekler vererek açıklamıştır. Nizâmülmülk'ün burada vermiş olduğu örneklerin önemli bir kısmının eski İran hükümdarları ile vezirlerinin olması dikkati çekmektedir. İslami dönemle alakalı olarak ise sırasıyla Abbâsîlerden, Sâmânîlerden, Gaznelilerden, Büveyhîlerden ve son olarak da bizzat Selçuklulardan örnek vermiştir³⁷⁸. Bu sıralama Selçuklulardaki vezirlik kurumunun kökenlerini göstermesi bakımından önemli olduğu kadar doğrudan Selçuklu döneminden örnek vermesi bakımından da dikkate şayandır. Nizâmülmülk burada kendinden önceki Selçuklu veziri olan Amîdülmülk el-Kündürî'yi zikretmiştir. Siyâsetnâme'de devlet işlerinin iyiye veya kötüye gitmesinden de vezirin bizzat kendisi sorumlu tutulmuştur. Ayrıca vezirliğe getirilecek kişilerin dinde samimi, itikatı temiz, şâfiî veya hanefî mezhebinden, yetenekli, iş bilir ve hükümdara sadık olmasının gerektiği Nizâmülmülk tarafından belirtilmiştir. Bunların yanında nasıl hükümdarın çocuğu hükümdar oluyorsa vezirin çocuğunun da vezir olması Nizâmülmülk'ün bu konudaki tavsiyelerinden biridir³⁷⁹. Nizâmülmülk'ün burada tavsiye olarak söylediği bu sözleri aslında Selçukluların vezirliğe getirdiği kişilerde aradıkları vasıflar olarak da görebiliriz. Bu durum Selçukluların vezir seçimindeki politikalarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Büyük Selçuklularda büyük dîvânın başında bulunan ve idari, mali, askeri, hukuki, dini konularda görev ve yetkisi olan vezir ayrıca vezirlik dîvânına da

³⁷⁷ Nuhoglu, a.g.t., s. 231-232.

³⁷⁸ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 264.

³⁷⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 264.

başkanlık etmekteydi³⁸⁰. Bu dîvânın ne gibi görevlere sahip olduğu ve özellikleri hakkında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte vezirlerin işlerini bu dîvân üzerinden yürüttüklerini düşünebiliriz. Nitekim Gaznelilerde başında vezirin olduğu Dîvân-ı Vezâret, mali meseleler ile genel idari konularla ilgilenmekteydi³⁸¹.

Büyük Selçuklularda vezirler hükümdar gibi kendi imzalarıyla vezirlik dîvânından fermanlar çıkarmaktaydılar. Vezir, hükümdar tarafından göreve getirildiği anlaşılan dîvân sahipleri dışında kalan çeşitli makamlara atamalar yaptığı gibi gerekli gördüğü durumlarda makam sahiplerini görevden alabiliyordu³⁸². Gaznelilerde de hükümdarın mutlak vekili olarak gördüğümüz vezir belirli konularda fermanlar çıkarabilmekteydi. Bizzat hükümdar tarafından verilen emirler, tevki, ferman ve misal olarak adlandırılırken, vezirinkiler ise sadece misal diye zikredilmekteydi³⁸³. Gaznelilerde Selçuklulardan farklı olarak hükümdar ile göreve getirilen vezirler arasında “muvazaa” olarak adlandırılan bir anlaşma yapılmaktaydı³⁸⁴. Sultan Mesud ile vezirliğe getirdiği Ahmed b. Hasan Meymendî arasında yapılan muvazaa, Gaznelilerde vezirlerin görev ve yetkilerini göstermesi bakımından önemlidir. Buradaki bilgilerden Gazneli vezirlerinin en önemli görevinin mali konular üzerine olduğu görülmektedir³⁸⁵.

Selçuklu vezirleri hükümdarlar ile birlikte sefere çıktıkları gibi kendileri de bizzat orduya komutanlık edebiliyorlardı. Nitekim Kündürî ve Nizâmülmülk'ün orduya komutanlık ettiklerini biliyoruz³⁸⁶. Buna bağlı olarak vezirler elde ettikleri askeri başarılarından sonra kendi adlarına fetihnâmeler de göndermekteydiler. Bunun yanında vezirin hükümdar adına fetihnâme yazdığı ve gönderdiği de oluyordu³⁸⁷. Bunlardan başka vezir orduyu belirli zamanlarda bizzat kontrol ve teftiş de

³⁸⁰ Köymen, *Alp Arslan*, s. 157; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 154.

³⁸¹ Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti: Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)*, İstanbul 2014, s. 187.

³⁸² Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 110-111.

³⁸³ Nuhoğlu, a.g.t., s. 234.

³⁸⁴ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 135-136; Merçil, aynı yer.

³⁸⁵ Nuhoğlu, a.g.t., s. 234.

³⁸⁶ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 115, 120, 128; Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 21; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 48.

³⁸⁷ Köymen, *Alp Arslan*., s. 160.

etmekteydi³⁸⁸. Sivil idarenin başında bulunan vezir ayrıca bir emîr gibi şahsına bağlı olan ve gulâmlardan meydana gelen kuvvetlere sahip bulunmaktaydı. Gazneli vezirleri de hükümdarla birlikte sefere çıkmaktaydılar. Aynı şekilde Selçukluda olduğu gibi vezirlerin orduya bizzat komutanlık ettikleri zamanlarda olmaktadır. Bununla birlikte vezir savaşa doğrudan dâhil olmayıp daha çok orduların sevk ve idaresiyle meşgul olmaktadır. Ayrıca seferlerde ordunun ihtiyaçlarının karşılanması, vergilerin toplanması ve asayişin sağlanması için görevlilerin atanması gibi görev ve yetkilere sahiptiler³⁸⁹.

Büyük Selçuklularda vezir sadece devletin doğrudan yönettiği bölgelerdeki sorunlarla ve buralara gerçekleştirilen atamalarla değil, aynı zamanda devlete bağlı vasal yönetimlere ait konularda da söz ve yetkiye sahipti. Vezir, halife ve hükümdarın yaptığı gibi vasal devletlerin hükümdarlarına unvan ve lâkaplar verebilmekteydi. Zaten vasal hükümdarlar da vezirin huzuruna geldikleri zaman ayakta durmaktaydılar³⁹⁰. Bu durum Büyük Selçuklu vezirlerinin vasal hükümdarlara göre daha üst konumda olduklarını göstermektedir. Aynı şekilde vezir, saray zümresinin de amiri konumundaydı.

Abbâsî halifeleri sadece Büyük Selçuklu hükümdarlarına ve hükümdar çocuklarına değil, aynı zamanda Selçuklu vezirlerine de unvan ve lâkaplar vermekteydiler³⁹¹. Büyük Selçuklulardaki bu duruma karşılık Gazneli vezirlerine halifeler tarafından unvan ve lâkaplar verildiğine dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durumu Gaznelilerin hilafet merkezinden uzakta olmalarına bağlayabileceğimiz gibi Büyük Selçuklularında hilafet merkezi üzerinde kurmuş oldukları otorite ile açıklayabiliriz. Gaznelilerde vezirler sadece vezir ve Hâce-i Bozorg unvanlarını kullanmışlardır³⁹². Karahanlılarda ise vezirlerin Türkçe, “yuğruş” unvanına sahip oldukları bilinmektedir³⁹³.

³⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, s. 101.

³⁸⁹ Nuhoğlu, a.g.t., s. 236.

³⁹⁰ Köymen, a.g.e., s. 164.

³⁹¹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 85; 134.

³⁹² Nuhoğlu, a.g.t., s. 241.

³⁹³ Genç, a.g.e., s. 168.

Büyük Selçuklularda vezirin hükümdar nezdinde şefaatte bulunması da görevleri arasında yer alıyordu³⁹⁴. Biz bu durumu Gaznelilerde de görmekteyiz. Örneğin, Selçuklular Horasan'a girdikleri zaman (1035) Gaznelilerin Nîşâbur yöneticisi Sûrî'ye göndermiş oldukları mektupta Sultan Mesud'un veziri Ahmed b. Abdussamed'den kendileri için şefaatchi olması talebinde bulunmuşlardır³⁹⁵. Aynı tarihte meydana gelen Nesâ savaşından sonra Selçuklular doğrudan Gazneli vezirine yazmış oldukları mektupta yaşananlardan dolayı özür dilemişler ve vezirden, Sultan Mesud nezdinde kendileri için tekrar şefaatchi olmasını istemişlerdir³⁹⁶.

Vezirlerde hükümdarlar gibi bir takım alâmetler kullanmaktaydılar. Büyük Selçuklular döneminde vezirlerin kullandıkları alâmetleri, lâkaplar, hil'at-i vezâret, mühür, yüzük, destâr (sarık), devât-ı vezâret (divit takımı), nevbet, kılıç, minder ve çadır olarak sıralayabiliriz³⁹⁷. Ayrıca hükümdar tarafından göreve getirilen vezirler mühürlerinde kendi alâmetleri olan bir takım ibâreler kullanmışlardır. Örneğin, Nizâmülmülk'ün mühründe “el-Hamdülillâhi ‘alâ ni’amihi” ibâresi yer almaktaydı³⁹⁸. Benzer alâmetlere Gazneli ve Karahanlı vezirlerinde de rastlamaktayız³⁹⁹.

Büyük Selçuklularda diğer devletlere gönderilen elçilik heyetleri içinde vezirinde elçisi bulunmaktaydı⁴⁰⁰. Aynı şekilde başka devletlerden Selçuklulara gönderilen elçiler hükümdarla birlikte resmi olarak veziri de ziyaret etmekteydiler⁴⁰¹. Vezirler hükümdar ve hanedan üyelerinin nikâh işleri ile merasimlerinde de görev almaktaydılar. Kündürî'nin, Tuğrul Bey'in halifenin kızı ile olan evlilik sürecinde oynamış olduğu rolü buna örnek verebiliriz⁴⁰².

³⁹⁴ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 144; Köymen, *Alp Arslan*, s. 165.

³⁹⁵ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 436.

³⁹⁶ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 455.

³⁹⁷ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 144; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 130; Taneri, a.g.m., s. 142.

³⁹⁸ Bundarî, *Selçuklular*, s. 56.

³⁹⁹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 137-138; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s. 86, 135; Genç, a.g.e., s. 169.

⁴⁰⁰ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 169; Köymen, a.g.e., s. 177.

⁴⁰¹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 169.

⁴⁰² Bundarî, *Selçuklular*, s. 18-20; Klausner, a.g.e., s. 68.

Büyük Selçuklu Devleti'nin halifelik ve diğer hükümdarlarla olan ilişki ve münasebetlerini de vezirler düzenlemekteydi. Özellikle halifelikle olan ilişkilerde vezir, hükümdar adına hareket etme ve yazışma hakkına sahipti⁴⁰³.

Tuğrul Bey ve Alp Arslan zamanlarında vezirlerin görevleri icabı devletten aldıkları maaş ve gelir kaynakları hakkında elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte devlet hazinesinden hissesine düşen miktar, kendine ait olan iktâlardan sağladığı gelir, sefer ve savaş zamanlarında toplanan ganimetlerdeki payı, çeşitli görevlilerden aldığı para ve hediyeler, müsadere ve diğer yollarla kasasına girenler düşünüldüğü zaman vezirlerin büyük bir gelire ve servete sahip olduklarını söyleyebiliriz⁴⁰⁴. Buna paralel olarak da vezirler hizmetlerinde bulunan ve sayıları kalabalık olan gulâm ile cariyeleriyle kendi saraylarında lüks ve ihtişam içinde bir hayat sürmekteydiler⁴⁰⁵. Vezirler hayır işleriyle de yoğun bir şekilde meşgul olmaktadır. Melikşah döneminde Nizâmülmülk, fakihlere, Kur'an okuyanlara ve sûfilere her sene 300 bin dinara yakın para dağıtmaktaydı⁴⁰⁶. Aynı şekilde imar işleriyle de uğraşan Nizâmülmülk, devletin egemen olduğu birçok bölgede yollar, köprüler, ribâtlar yaptırmış ve medreseler inşa ettirmiştir⁴⁰⁷. Nizâmülmülk'ün yalnızca kendi gelir ve serveti değil devlet hazinesi üzerinde de geniş bir tasarruf hakkına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Melikşah döneminde başta din adamları olmak üzere yaklaşık on iki bin kişiye devlet hazinesinden maaş bağlatması bunu göstermektedir⁴⁰⁸. Gaznelilere baktığımızda ise vezirlerin gelirleriyle alakalı olarak elimizde hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte dönemin devlet anlayışına uygun olarak devlet gelirlerinden, hazineden, savaşlardan ele geçen ganimetlerden payına düşen miktarla birlikte maaşının çok yüksek olduğunu düşünebiliriz.

Vezirlerin Büyük Selçuklularda devletin dini ve sosyal politikalar üzerinde oynamış oldukları rol de hayli dikkat çekicidir. Mu'tezile mezhebinden olan

⁴⁰³ Köymen, *Alp Arslan*, s. 159.

⁴⁰⁴ Özeydin, a.g.e., s. 197-198.

⁴⁰⁵ Köymen, a.g.e., s. 173.

⁴⁰⁶ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 46.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, s. 159-160; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 180.

⁴⁰⁸ Köymen, a.g.e., s. 177.

Kündürî, vezirliği boyunca Şâfiî ve Eş'ariler üzerinde büyük bir baskı uygulamıştır⁴⁰⁹. Tuğrul Bey'i de bu konuda ikna etmeyi başaran Kündürî'nin vezirliği döneminde birçok âlim inançlarından dolayı sıkıntı çekmiştir⁴¹⁰. Hanefî ve Şâfiî düşüncede olan dört yüz civarında âlim bu dönemde Horasan'ı terk etmek zorunda kalmıştır⁴¹¹. Kündürî'den sonra vezirliğe getirilen ve Şâfiî olan Nizâmülmülk döneminde ise bu mezhepten olanlara uygulanan baskılar kaldırılmakla kalmamış ve önemli makamlara da getirilmişlerdir⁴¹². Böylece ülke içinde ve halk üzerinde Sünnî inanç hâkim bir konuma yükselmiştir.

Büyük Selçuklularda devlet teşkilatında vezirlik kurumu hakkında verdiğimiz bu bilgilerden vezirlerin büyük bir nüfuz ve yetkiye sahip olup devlet mekanizmasını istedikleri gibi düzenleme ve işletme gücünü ellerinde bulduklarını anlaşılmaktadır. Büyük Selçukluların devletleşme, bürokratik bir yapıya bürünme ve merkezileşme çabalarının yoğun bir şekilde hissedildiği Tuğrul Bey döneminde beş vezirin görev yaptığı bilinmektedir⁴¹³. Tuğrul Bey'in son veziri olan ve 1055 yılında bu göreve getirilen Kündürî hakkında elimizde yeterli bilgi olsa da bu hükümdarın diğer vezirlerinin devlet içinde oynamış oldukları rol hakkında kaynaklar zayıf kalmaktadırlar. Alp Arslan dönemine baktığımızda ise Kündürî'nin bu vazifeyi kısa bir süre daha devam ettirdikten sonra azledilerek yerine Nizâmülmülk'ün getirildiğini görmekteyiz. Nizâmülmülk, Alp Arslan'ın saltanatının sonuna kadar vezir olarak görev yapmıştır.

Büyük Selçuklularda Tuğrul Bey ve Alp Arslan dönemlerinde vezirlik yapmış olan kişileri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Ebu'l-Kasım Ali Buzgânî

Gaznelilerin Horasan'daki devlet adamlarından biri olan Ebu'l-Kasım, Gazneliler döneminde Nîşâbur şehrinin reisliği ile Horasan Âmilliği görevinde

⁴⁰⁹ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012, s. 131; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, s. 86-87.

⁴¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 46; Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî, III, Kahire 1968, s. 390.

⁴¹¹ Piyadeoğlu, a.g.e., s. 135.

⁴¹² Piyadeoğlu, a.g.e., s. 136.

⁴¹³ Taneri, a.g.m., s. 83; Alican, a.g.m., s. 5.

bulunmuş ve aynı zamanda Buzgân şehrinde de sâlârlık yapmıştır⁴¹⁴. Beyhakî'nin vermiş olduğu bilgilerden Ebu'l-Kasım'ın Gaznelilerin Horasan Sâhib-i Dîvân olan Sûrî ile arasının iyi olmadığı ve Sûrî'nin gazabına uğrayan komutanlardan biri olduğu ortaya çıkmaktadır⁴¹⁵. Bu sebepten ve Gaznelilerin Horasan'daki kötü yönetiminden dolayı Ebu'l-Kasım'ın gizli olarak Selçuklularla irtibata geçtiği anlaşılmaktadır. Nitekim Hâcib Subaşı'nın Serahs'ta Selçuklulara yenildiği haberinin Nîşâbur'a ulaşması üzerine Sûrî yanındaki adamlarla birlikte şehri terkettiği zaman Ebu'l-Kasım ona katılmamıştır⁴¹⁶.

Ebu'l-Kasım, İbrahim Yınal'ın Selçuklular adına Nîşâbur'u teslim aldığı olaylar sırasında da rol oynamıştır. Ebu'l-Kasım şehirde yaklaşık 4 bin kişiden oluşan askeri bir kuvvet meydana getirerek İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey adına hutbe okutabilmesini sağlamıştır⁴¹⁷. Bu hizmetlerinden dolayı Tuğrul Bey, Ebu'l-Kasım'ı ödüllendirmiş ve ona vilayet vererek hil'at giydirmiştir⁴¹⁸. Kaynaklar Ebu'l-Kasım'ı Büyük Selçuklu devletinin ve Tuğrul Bey'in ilk veziri olarak da göstermektedirler⁴¹⁹. Özellikle Gaznelilerin Dandanakan'da kesin olarak yenilgiye uğratılmasından ve Horasan'da hâkimiyetin Selçuklular lehine sonuçlanmasından sonra Selçukluların veziri olarak devletin teşkilatlanmasında ve çeşitli makamlara yapılan atamalarda onun büyük pay sahibi olduğunu düşünebiliriz. Bu makamda ne kadar kaldığı tam olarak bilinmese de Büyük Selçuklu devletinin ilk sivil bürokrasisinin çekirdeğini onun oluşturduğu kesindir⁴²⁰.

2. Ebû'l-Feth Râzî

Tuğrul Bey'in vezirleri arasında gösterilen Râzî hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Râzî'nin Selçuklulardan önce Kâkûyîlerin⁴²¹ hizmetinde olduğu bilinmektedir⁴²². Tuğrul Bey Dandanakan Savaşı'nda Sultan Mesud'u

⁴¹⁴ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 518; Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 108; Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 88; Bowen, a.g.m., s. 142; Taneri, a.g.m., s. 86; Alican, a.g.m., s. 5.

⁴¹⁵ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 518.

⁴¹⁶ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 511.

⁴¹⁷ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 518; Köymen, *Kuruluş*, s. 263; Taneri, a.g.m., s. 86.

⁴¹⁸ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 520; Köymen, a.g.e., s. 265-266; Taneri, aynı yer.

⁴¹⁹ Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 93.

⁴²⁰ Köymen, a.g.e., s. 366.

⁴²¹ Detaylı bilgi için bk.: Ahmet Güner, "Kâkûyîler" mad., *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 219-221.

⁴²² Turan, a.g.e., s. 108; Agacanov, *Selçuklular*, s. 157.

yenilgiye uğrattığı zaman Selçukluların eline geçen esirler arasında Kâkeveyhoğlu Ferâmurz'da bulunmaktaydı. Tuğrul Bey, huzuruna getirilen Ferâmurz'a iyi davranmış ve kendisine İsfahan ve Rey bölgelerini vereceğini söylemiştir⁴²³. 1041 yılında da İsfahan hâkimi olarak karşımıza çıkan Ferâmurz, veziri olan Râzî'yi Tuğrul Bey'e elçi olarak göndermiştir. Tuğrul Bey'in dikkatini çekmeyi başaran Râzî, Tuğrul Bey tarafından beğenilerek Nîşâbur'da alıkonulmuş ve vezirliğe getirilmiştir⁴²⁴. Onun hangi tarihte vezirliğe getirildiğini bilmesek de kaynaklardan yola çıkarak bu olayın 1041 yılında meydana geldiğini söyleyebiliriz. Böylece Râzî, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda devlet hizmetinde görev almıştır. Onun Kâkûyîler döneminden itibaren devlet tecrübesine sahip olduğu açıktır. Bu sebepten dolayı Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilatlanma sürecinde onunda payı olduğunu söyleyebiliriz. Fakat onun bu görevde ne kadar kaldığı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte kaynaklarda onun hakkında fazla bir bilginin olmaması onun bu görevde uzun süre kalmadığının göstergesidir.

3. Ebû'l-Abdullah el-Hüseyin b. Ali b. Mikail

Mîkâlîler, Horasan'ın köklü ailelerinden biri olup Horasan bölgesinin idari ve ilmi hayatında önemli bir yere sahip olmuşlardır. Ailenin birçok üyesi Tâhirî, Saffârî, Abbâsî, Sâmânî ve Gazneli devletlerinde çeşitli görevlerde bulunmuşlardır⁴²⁵. Sultan Mahmud'un son veziri olan ve Sultan Mesud döneminde idam edilen "Hasenek" lakabıyla tanınan Ebu Ali Hasan b. Muhammed de bu aileye mensuptur⁴²⁶.

Bu aileye mensup olup Selçuklu devletinin kuruluş sürecinde görev almış olan devlet adamlarından biri de Reîsü'r-rüesâ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali'dir⁴²⁷. Hüseyin b. Ali, Selçuklular Horasan'a geçtikten sonra Sultan Mesud tarafından üzerlerine gönderilen orduda yer almıştır. Sultan Mesud bu ordunun komutanlığına Beydoğdu'yu, kethüdâlığına ise Hüseyin b. Ali'yi getirmiştir⁴²⁸. Hüseyin b. Ali 1035

⁴²³ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 593-594.

⁴²⁴ Taneri, a.g.m., s. 86-87; Karaoğlu, a.g.t., s. 57.

⁴²⁵ Özgüdenli, "Mîkâlîler" mad., *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 46-47.

⁴²⁶ Hasenek'in idam edilişi hakkında bk.: Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 161-170.

⁴²⁷ Bowen, a.g.m., s. 145-146.

⁴²⁸ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 447; Akçay, a.g.t., s. 139.

yılında meydana gelen Nesâ Savaşı'nda Selçukluların eline esir düşmüştür⁴²⁹. Selçukluların elinde hapis hayatı yaşayan Hüseyin b. Ali'nin devlet hizmetinde görev alması Dandanakan Savaşı'ndan sonra olmuştur⁴³⁰. Bununla birlikte onun ne zaman hapisten çıkarıldığı ve vezirlik makamına getirildiği tam olarak bilinmemektedir⁴³¹. Tuğrul Bey tarafında vezirliğe getirilen Hüseyin b. Ali hakkında kaynaklarda fazla bir bilginin bulunmaması onun da bu görevi uzun süre muhafaza edemediğini göstermektedir.

4. Ebû Ahmed Dihistânî

Büyük Selçuklu devletinin ilk vezirlerinden biri olan Dihistânî, bu makama Tuğrul Bey tarafından getirilmiştir⁴³². Hakkında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamaktadır. Vezirlik makamına getirilmeden önce devlet içinde mali işlerde görev almıştır⁴³³. İbnü'l-Esir, Selçuklularda Nizâmülmülk lâkabını kullanan ilk kişinin Dihistânî olduğunu söylemektedir⁴³⁴. Dihistânî'den sonra vezirliğe Amîdülmülk Kündürî'nin getirilmesi görevine 1055 yılında veya bu tarihten az önce son verildiğine işaret etmektedir. Bu dönemde er-Ribâtî adlı bir kişinde vezirlik yaptığına dair bir bilgi bulunsada bu şahsın tarihi hüviyetini ortaya koyacak herhangi bir kayıt bulunmamaktadır⁴³⁵.

5. Amîdülmülk Ebu Nasr el-Kündürî

Büyük Selçuklu devletinin ilk büyük kudretli veziri olarak karşımıza çıkan Kündürî'nin devlet hizmetine alınması Selçukluların Horasan'da bir güç olarak ortaya çıkmasıyla doğrudan ilgilidir⁴³⁶. Nîşâbur'un Kündür köyünde doğan Kündürî dihkan bir aileye mensup olup babası bu köyün dihkanydı⁴³⁷. İyi bir eğitim aldığı anlaşılan Kündürî, Nîşâbur'da Muvaffak Hibetullah b. Muhammed'in talebeleri

⁴²⁹ Akçay, a.g.t., s. 140; Bowen, a.g.m., s. 145.

⁴³⁰ Özgüdenli, a.g.m., s. 47.

⁴³¹ Taneri, a.g.m., s. 87.

⁴³² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 400.

⁴³³ Taneri, aynı yer.

⁴³⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 400-401.

⁴³⁵ Detaylı bilgi için bk.: Bowen, a.g.m., s. 146-148.

⁴³⁶ Kündürî hakkında detaylı bilgi için bk.: Alican, "Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 29, Autumn III 2014, s. 237-259.

⁴³⁷ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 16; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, s. 90; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 142.

arasında yer almıştır. Tuğrul Bey 1038 yılında Nişâbur'u ele geçirdiği zaman devlet işlerinde kullanacağı kâtiplere ihtiyaç duymuştur. Bu sebeple yanına gelen Tuğrul Bey'e, imam Muvaffak genç fakat kabiliyetli biri olan Kündürî'yi takdim etmiştir⁴³⁸. Böylece Kündürî Büyük Selçuklu devletinin kuruluş sürecinde devlet hizmetine girmiş ve çeşitli vazifelerde bulunmuştur. Tuğrul Bey tarafından vezirliğe getirildiği tarih olan 447 (1054-1055) yılına kadar Kündürî, işrâfî'l-bâblık, Hârizm'de idarecilik, emîr-i şikarlık ve Divanü'l-resail'de katiplik gibi görevlerde bulunmuştur⁴³⁹.

6. Nizâmülmülk

Alp Arslan tarafından Kündürî'den sonra vezirliğe getirilen (1063) ve yaklaşık otuz yıl boyunca bu görevi sürdüren Nizâmülmülk, Selçukluların bu makamda kalan en dikkat çekici siması olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁴⁰. Tam adı Ebû Ali Kıvâmüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî olan Nizâmülmülk, 1018 (10 Nisan) yılında Horasan'ın Tûs şehrine bağlı Nukân kasabasında dünyaya gelmiştir⁴⁴¹. Alp Arslan tarafından vezirliğe getirilmesiyle birlikte Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh (ö. 1075) kendisine Nizâmülmülk, Kıvâmüddevle ve'd-din ve Razî emîri'l-mü'minîn lâkapları verilmiştir.

Nizâmülmülk'ün ailesi önce Sâmânîlerin ardından da Sultan Mahmud'un Horasan'ı ele geçirmesiyle birlikte Gaznelilerin hâkimiyetinde yaşamışlardır. Nizâmülmülk'ün babası olan Ali b. İshak, bu dönemde Tûs şehri âmili ve Nukân dihan'ı olarak Gazneliler devletinde görev almıştır⁴⁴². Nizâmülmülk, Halep,

⁴³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 45; Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 16.

⁴³⁹ Özaydın, "Kündürî" mad., *DİA*, C. 26, İstanbul 2002, s. 554; Taneri, a.g.m., s. 87.

⁴⁴⁰ Nizâmülmülk'ün bir devlet adamı olarak siyasi, tarihi ve dini hüviyetini ortaya çıkarma adına birçok çalışma mevcuttur. Nizâmülmülk ve eseri Siyâsetnâme hakkında detaylı bilgi için bk.: Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi," *Türkiyat Mecmuası*, XIII, (1955), s. 231-256; Kafesoğlu, "Nizâmü'l-Mülk" mad., *İA*, C. 9, İstanbul 1964, s. 329-334; Köymen, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Tarihi Rolü", *Milli Kültür*, I/5, (1977), s. 9-16; Özaydın, "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", *USAD*, S. 8, (2018), s. 1-31; Özaydın, "Nizâmülmülk" mad., *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 194-196; Ocak, "Nizâmülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı", *USAD*, S. 8, (2018), s. 32-52; Mehmet Şimşir, "Nizâmülmülk'ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17 (28), 2015, s. 68-79; S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, çev. Yusuf Selman İnanç, İstanbul 2019, s. 485-488; Göksu, *Bilge Vezir Nizâmülmülk*, İstanbul 2018.

⁴⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, s. 157.

⁴⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 178; Kafesoğlu, a.g.m., s. 329-330.

İsfahan, Nîşâbur, Bağdad gibi şehirlerde çeşitli hocalardan dersler aldıktan sonra memleketine dönmüştür⁴⁴³. Gaznelilerin Horasan yöneticisi Ebü'l-Fazl Sûri'nin hizmetine girerek babasının yanında kâtip olarak çalışmıştır⁴⁴⁴. Nizâmülmülk bu dönemde sadece devlet yönetiminde tecrübe kazanmakla kalmamış, Horasan'da Selçuklularla birlikte yaşanan gelişmelere de şahit olmuştur. Nizâmülmülk henüz genç yaşındayken Selçukluların 1035 yılında Nesâ'da ardından da 1038 yılında Serahs'ta Gazneli ordularını üst üste mağlup etmişlerine ve Horasan'ın merkezi olan Nîşabur şehrini ele geçirişlerine tanıklık etmiştir. 1040 yılına gelindiğinde ise Dandanakan Savaşıyla birlikte Horasan bölgesi kesin olarak Selçukluların hâkimiyetine geçmiştir. Ortaya çıkan bu yeni şartlar karşısında kendilerini Horasan'da güvende hissetmeyen Nizâmülmülk ve babası Ali b. İshak Tûs'tan ayrılarak Gazne şehrine gitmişlerdir⁴⁴⁵.

Bu dönemde bir yandan Gazneli Devleti'nde meydana gelen karışıklıklar diğer yandan da bölgede devlet olarak ortaya çıkan Selçukluların yetişmiş insan gücüne ihtiyaç duymaları ve bu ihtiyacı Gaznelilerin Horasan'daki bürokrasisinden karşılama yoluna gitmeleri Nizâmülmülk ve babasının Horasan'a dönerek Selçuklu hizmetine girmelerini kolaylaştırmıştır. Böylece çocukluğundan itibaren iyi bir eğitim alan ve genç yaşta Gaznelilerin hizmetinde devlet tecrübesi kazanan Nizâmülmülk, Selçuklulardan Çağrı Bey'in Belh Amîdi olan Ebû Ali Ahmed b. Şâdan'ın yanında kâtip olarak devlet hizmetine girmiştir⁴⁴⁶. İşbirliği, yeteneği ve dürüstlüğü sayesinde kendini göstermeyi başaran Nizâmülmülk, Çağrı Bey'den sonra Horasan Melik'i olan Alp Arslan'ın vezirliğini yapmıştır. 1063 yılında ise Alp Arslan'ın Büyük Selçuklu hükümdarı olmasıyla birlikte aynı tarihte Kündürî yerine vezirlik makamına getirilmiştir⁴⁴⁷. Bu görevi Melikşah döneminde de sürdüren Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurumsallaşması, büyümesi ve varlığını sürdürmesi sürecinde büyük bir rol oynamıştır.

⁴⁴³ Özaydın, a.g.m., s. 194.

⁴⁴⁴ Göksu, a.g.e., s. 19.

⁴⁴⁵ Özaydın, aynı yer.

⁴⁴⁶ İbnü'l Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi: Bugyetü't-Taleb Fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, çev. Ali Sevim, Ankara 1982, s. 40; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 179.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 179.

Burada vermiş olduğumuz bilgilerden Büyük Selçuklu devletinin kuruluş ve genişleme dönemlerinde vezirlik yapmış olan bu kişilerin bir takım ortak özelliklere sahip oldukları görülmektedir. Bu şahısların tamamına yakınının Gazneliler döneminde yetişmiş olan İran asıllı devlet adamlarından olduklarını müşahede etmekteyiz. Kaynaklardaki ifadelerden Ali Buzgânî, Hüseyin b. Ali, Kündürî ve Nizâmülmülk'ün Gazneliler döneminin dihan ve âyan ailerinden oldukları anlaşılmaktadır. Kündürî hariç diğer üçünün Gazneliler döneminde devlet hizmetine girdiklerini ve bu devlette çeşitli vazifeler aldıklarını görmekteyiz. Râzî ise Selçukluların hizmetine girmeden önce Gaznelilere tâbi bir devletin vezirliğini yapmaktaydı. Her ne kadar diğerleri gibi Dihistânî'nin Selçuklulardan önceki geçmişini bilmesek de belli bir konuma sahip bir aileden geldiğini tahmin edebiliriz. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurumsallaşmasına katkıda bulunan bu şahısların bu süreçte Gazneli devlet yapısını örnek almaları kaçınılmaz gözükmektedir. Nitekim Nizâmülmülk'ün Siyâsetnâmesi'nde bu durum açık bir şekilde görülmektedir.

C. Büyük Dîvânın İçinde Yer Alan Dîvânlar

Kaynakların verdiği bilgilerden büyük dîvânın dört dîvândan meydana geldiğini yukarıda belirtmiştik. Her bir dîvânın başında bulunan kişi Sâhib-i Dîvân diye adlandırılmakta ve bu unvanı taşımaktaydı. Bu dîvânlar hakkında Tuğrul Bey ve Alp Arslan dönemlerine dair hemen hemen kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu dîvânların başlarında bulunan görevliler hükümdar tarafından atanmaktaydı⁴⁴⁸. Sâhib-i Dîvânın yardımcısı olan ve makam olarak ondan sonra gelen görevliye “nâib” denmekteydi⁴⁴⁹. Bu dîvânlar merkez haricinde de teşkilatlara sahip olup her bir vilayette temsilcileri bulunmaktaydı. Vezir gibi dîvân sahipleri de kalem ehliydiler ve genellikle İranlıydılar⁴⁵⁰.

Büyük Selçuklu Devleti'nin merkezi otoritesinin güçlü olduğu zamanlarda bu dîvân sahiplerinin görevleri vezir tarafından verilen emirleri uygulamaktan ibaretti. Selçuklu tarihinin belli bir dönemine kadar dîvân sahipleri hakkında bilgi bulunmamasını bu kişilerin bahsedilen dönemlerde devlet işlerinde vezirin otorite ve

⁴⁴⁸ Bundarî, *Selçuklular*, s. 60.

⁴⁴⁹ Bundarî, *Selçuklular*, s. 58.

⁴⁵⁰ Köymen, *Alp Arslan*, s. 181.

gölgesi altında kalmış olmalarına bağlayabiliriz⁴⁵¹. Nitekim Nizâmülmülk'ün eserinde Alp Arslan döneminde posta ve istihbaratla alakalı dîvânın görevine son verilerek kaldırıldığına dair bilgilerin yer almasını düşündüğümüz zaman diğer dîvânların da bu zamanda var olduklarını kabul etmemiz gerekir⁴⁵².

Melikşah döneminden itibaren bu dîvânlar ve başlarında bulunan görevliler hakkında bilgi edinebilmekteyiz⁴⁵³. Bu dîvân sahipleri vezirin başkanlık ettiği büyük dîvânda bir araya gelerek çeşitli konuları ele almakta ve karara bağlamaktaydılar. Dîvânların önemi daha çok dîvân sahibinin yeteneği, iş bilirliliği ve özellikle de hükümdarla kurduğu ilişkiye bağlı olarak değişebilirdi. Hükümdar lüzum gördüğü takdirde her bir dîvân sahibini huzuruna çağırarak mevcut işler hakkında bilgi alabilir veya emirler verebilirdi⁴⁵⁴. Dîvân sahipleri sorumlu oldukları dîvânlara ait olan işlerin yürütülmesi konusunda geniş yetkilere sahip olup kimi zaman hükümdarın ve vezirin bilgisi olmadan bir takım icraatlar da bulunabiliyorlardı⁴⁵⁵. Melikşah döneminde dîvân sahiplerinin devlet içindeki güçlerinin arttığı anlaşılmaktadır⁴⁵⁶. Nitekim Nizâmülmülk vezir olarak otoritesini ve gücünü koruyabilmek için bu dönemde dîvân sahiplerinin desteklerini almayı lüzumlu görmüştür⁴⁵⁷. Bu kişilerin vezir gibi yüksek bir maaş ile çeşitli gelirlere sahip olduklarını düşünebiliriz. Buna bağlı olarak dîvân sahipleri de hayır işleriyle uğraşmakta ve bu amaçla büyük paralar sarf etmekteydiler⁴⁵⁸. Büyük dîvânlar içinde yer alan dîvânları şu şekilde sıralayabiliriz: Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ, Dîvân-ı İstîfâ, Dîvân-ı İshrâf-ı Memâlik, Dîvân-ı Arz.

1. Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ

Selçuklular döneminde büyük dîvânın içinde yer alan Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ'nın başında bulunan kişiye Sâhib-i Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ denmekteydi⁴⁵⁹.

⁴⁵¹ Köymen, *Alp Arslan*, s. 178.

⁴⁵² Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 136-137; Bundarî, *Selçuklular*, s. 65; Köymen, aynı yer.

⁴⁵³ Bundarî, *Selçuklular*, s. 58-64.

⁴⁵⁴ Reşidü'd-din, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 188-189.

⁴⁵⁵ Köymen, a.g.e., s. 183.

⁴⁵⁶ Bundarî, *Selçuklular*, s. 61.

⁴⁵⁷ Bundarî, *Selçuklular*, s. 58.

⁴⁵⁸ Bundarî, *Selçuklular*, s. 63.

⁴⁵⁹ Bundarî, *Selçuklular*, s. 58.

Bunun yanında bu kişi Tuğrâî, Tuğrâ-keş ve Münşî gibi isimlerle de zikredilmiştir⁴⁶⁰. Bu dîvân adından da anlaşılacağı gibi iki kısımdan meydana gelmekteydi. Bunlar Tuğrâ dairesi ve İnşâ dairesiydi. Büyük Selçuklu Devleti diğer devletler ve ülke içindeki eyaletlerle bu dîvân aracılığıyla haberleşmekteydi. Bu dîvân hükümdar ve büyük dîvân tarafından alınmış olan kararları hazırlayarak ferman, menşûr, berât, tevki, misâl gibi adlarla çıkan emirnâmelere hükümdarın tuğrâsını koyardı⁴⁶¹. Tuğrâî, vezirin hükümdarın yanında bulunmadığı zamanlarda onun vekili olarak sultana refakat ederdi. Bu durum özellikle av partileri için geçerliydi⁴⁶². Büyük Selçuklularda kimi zaman tuğrâî makamında bulunan kişiler vezirlik görevine de getirilmişlerdir. Bu örnekler tuğrâî ve başında bulunduğu dîvânın Selçuklular dönemindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Kalem ehlinen olan bu kişiler genellikle İranlı olup görevleri gereği yazı ve edebiyatta ön plana çıkmış şahsiyetlerdi. Tuğrul Bey ve Alp Arslan dönemlerinde bu dîvân ve başında bulunan kişiler hakkında elimizde kayda değer bir bilgi bulunmamaktadır. Buna karşılık Kemâlü'd-devle Ebû'r-Râzî Fazlullah, Müeyyedülmülk ve Kemâlülmülk Ebû'l-Muhtar üz-Zevzenî'nin Melikşah döneminde tuğrâî olarak görev yaptıklarını bilmekteyiz⁴⁶³.

Büyük Selçuklularda gördüğümüz bu dîvânın aslında diğer dîvânlar gibi Abbâsî ve Sâmânîlerden itibaren İslam devletlerinde var olduğunu ve Gaznelilerden de bu kurumun Selçuklulara geçtiğini söyleyebiliriz⁴⁶⁴. Bununla birlikte Büyük Selçuklularda bu dîvânın yeniden teşkilatlanarak eskiden beri kullanılan gelen isimlerinin haricinde dîvân-ı tuğrâ adı ile karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Türkçe bir ad olan tuğrâ kelimesinin, eski Türk devlet teşkilatında var olma ihtimalini ve Türk devlet geleneğinden Selçuklulara intikal etmiş olabileceğini de göstermektedir. Fakat bunu destekleyecek elimizde yeterince bilgi bulunmamaktadır. Selçuklularda hükümdarın işareti olan ve ok ile yaydan meydana gelen tuğrâ, Oğuzlardaki

⁴⁶⁰ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 230.

⁴⁶¹ Köymen, a.g.e., s. 184; Özeydın, a.g.e., s. 198.

⁴⁶² Bundarî, *Selçuklular*, s. 99; Klausner, a.g.e., s. 36.

⁴⁶³ Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 156-157.

⁴⁶⁴ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İstanbul 2014, s. 100-101, Zeydân, a.g.e., s. 317-327; Usta, a.g.e., s.350-352; Köymen, *Alp Arslan*, s. 156.

hâkimiyet anlayışını temsil etmekteydi⁴⁶⁵. Selçuklulardan itibaren gördüğümüz tuğrâ, onlardan sonra diğer Türk devletlerinde de kullanılmış ve Osmanlılar zamanında en güzel örneklerini vermiştir.

Gaznelilere baktığımızda ise Dîvân-ı Risâlet olarak adlandırılan bu dîvânın Gaznelilerdeki dört büyük dîvândan biri olduğunu görmekteyiz⁴⁶⁶. Gaznelilerde bu dîvânın başında bulunan kişi Sâhib-i Dîvân-ı Risâlet olarak adlandırılmıştır⁴⁶⁷. Selçuklulardaki Dîvân-ı İnşâ ile hemen hemen aynı özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Bu dîvân devletin iç ve dış yazışmalarının yürütülmesinden ve belgelerin hazırlanmasından sorumluydu. Gaznelilerde bu dîvân aynı zamanda bir okul hizmeti de görmekte olup genellikle buraya alınan kişiler daha önce bu dîvânda çalışanların veya çeşitli devlet hizmetlerinde görev alanların çocukları ve yakınları olmaktadır. Bu kişiler burada ücretsiz olarak çalışarak belli bir düzeye geldikten sonra çeşitli görevlere getirilmekteydiler⁴⁶⁸. Buradaki bilgilerden bu durumun sadece Gaznelilere has bir özellik olmadığını diğer İslam devletlerinde ve Selçuklularda da bu tarz uygulamaların var olduğunu düşünebiliriz. Bu dîvânın bir diğer görevi de saraya gelen evrakların burada mühürlenerek daire içinde bulunan hizane-i hüccet'te muhafaza edilmesiydi⁴⁶⁹. Selçuklularda olduğu gibi Gaznelilerde de hükümdar bir yere hareket ettiği zaman dîvân-ı risâlet'te ona eşlik ederdi⁴⁷⁰. Aynı şekilde hükümdar av için saraydan ayrıldığı zaman dîvân-ı risâlet de yanında bulunurdu. Kalem ehlinde olan bu kişiler genellikle İranlı olup belli bir tecrübeye, beceriye ve yaşa ulaştıktan sonra bu göreve getirilmekteydiler⁴⁷¹. Selçuklulardan farklı olarak bu dîvânın başında bulunan kişinin hükümdara nasihatler vererek onu uyarmak gibi bir görevinin de olduğunu görmekteyiz⁴⁷².

⁴⁶⁵ Kurpalidis, a.g.e., s. 88.

⁴⁶⁶ Nuhoğlu, a.g.t., s. 246.

⁴⁶⁷ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 3; Merçil, *Gazneliler (Makaleler)*, s. 188.

⁴⁶⁸ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 254-255; Nuhoğlu, a.g.t., s. 246.

⁴⁶⁹ Nuhoğlu, a.g.t., s. 247.

⁴⁷⁰ Merçil, aynı yer.

⁴⁷¹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 568; Nuhoğlu, a.g.t., s. 251.

⁴⁷² Nuhoğlu, aynı yer.

2. Dîvân-ı İstîfâ

Büyük Selçuklularda mali işlerden sorumlu olan Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik, Dîvân-ı İstîfâ, Dîvân-ı Zimem ve İstîfâ gibi adlarla zikredilen bu daire önem bakımından büyük dîvân'da vezaretten sonra gelmekteydi⁴⁷³. Başındaki kişiye Sâhib-i Dîvân-ı İstîfâ, Müstevfî-i Memâlik veya Müstevfî denmekteydi. Müstevfî, devletin bütçesini kontrol eder, gelir ve giderlere bakar, halkın refahının yükselmesi için önlemler alırdı⁴⁷⁴.

Bu dîvân ülke içinde en geniş teşkilat ağına sahip olup her yerleşim yerinde memurları bulunmaktaydı⁴⁷⁵. Vergiler, Müstevfî'ye bağlı olan âmil, mutasarıf, muhassıl gibi görevliler tarafından toplanmaktaydı. Dîvân-ı İstîfâ maaşların ödenmesinden sorumlu dîvân olup Müstevfî'nin her şehirde temsilcisi bulunmaktaydı⁴⁷⁶. Ayrıca devletin yıllık bütçesini hazırlamak da bu dîvânın görevleri arasındaydı. Eyaletlerin ve idari iktâların vergileri genellikle vilayetlerde bulunan amîdler ve iktâ sahipleri tarafından toplanmaktaydı. Devletin gelirinin giderinden fazla olmasına çalışmak veya en azından bütçeyi denk tutarak devleti zarara uğratmamak bu dîvânın ve Müstevfî'nin takip ettiği mali siyasetin ana esasını oluşturmaktaydı⁴⁷⁷. Vilayetlerin gelir ve giderleri Dîvân-ı İstîfâ'da görüşülerek karara bağlanmaktaydı. Dîvân-ı İstîfâ aynı zamanda devlet görevlileri haricinde olmakla birlikte devlet hazinesinden yardım alan kişilerin maaş ve ödeneklerinden de sorumlu olan dîvândı⁴⁷⁸.

Haraç (masraf) ve Asıl (ihtiyat) Hazine olarak iki hazineye sahip olan devlet, gelen vergilerin çeşidine göre toplanan paraları bu iki hazineye aktarırdı. Buna göre vasal devletlerden gelen yıllık vergi ve haraçlar Asıl Hazine'ye aktarılırken eyaletlerde âmiller tarafından toplanan paralar ise Haraç Hazinesi'nin gelirini

⁴⁷³ Bundarî, *Selçuklular*, s. 99.

⁴⁷⁴ Bundarî, *Selçuklular*, s. 132; Özaydın, a.g.e., s. 199.

⁴⁷⁵ Köymen, *Alp Arslan*, s. 185.

⁴⁷⁶ Özaydın, a.g.e., s. 199.

⁴⁷⁷ Bundarî, *Selçuklular*, s. 132; Köymen, aynı yer.

⁴⁷⁸ Köymen, aynı yer.

oluşturmaktaydı. Haraç Hazinesi'nde açık meydana geldiği durumlarda buraya Asıl Hazine'den borç verilir ve alınan bu para tahsilat sonunda geri ödenirdi⁴⁷⁹.

Melikşah döneminde Şerefülmülk Ebû Sa'd Muhammed ve Ebû'l-Fazl Mecdülmülk Dîvân-ı İstîfâ'nın başında Müstevfi olarak görev yapmış olan önemli simalardı⁴⁸⁰. Büyük Selçuklularda vezirlik makamına getirilen Müstevfiler de olmuştur.

Gazneliler döneminde de Dîvân-ı İstîfâ ve Dar-ı İstîfâ adlarıyla geçen bu dîvânın başında bulunduğu kişiye Selçuklularda olduğu gibi Müstevfi denmekteydi. Görev alanı bakımından da hemen hemen aynı işi gören Müstevfi, yapıp ettiklerinden vezire hesap vermekteydi. Vergi toplamakla görevli olan kişilerin hazineye ödemek zorunda oldukları miktarın altında ödeme yapmaları durumunda Dîvân-ı İstîfâ her hangi bir suiistimal görürse bu kişilerin mallarını müsadere ederdi. Bununla birlikte vergi borçlarının hükümdarın emriyle Müstevfiler tarafından kayıttan silindiği de olurdu⁴⁸¹. Hükümdarın seferlerinde ordu içinde Müstevfiler de bulunurdu. Bunlardan başka hükümdar tarafından emîr rütbesiyle vilayetlere gönderilen şehzadelerin mahiyetlerinde bir Müstevfi de bulunurdu⁴⁸².

3. Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik

Askeri ve adli meselelerin dışında kalan her konuyu teftiş etme hakkına sahip olan İşrâf dîvânının reisine Müşrif-i Memâlik, Sâhib-i Dîvân-ı İşrâf veya Müşrif denmekteydi⁴⁸³. İdari ve mali işleri kontrol ve teftiş eden müşrifler, görevlerinin önemi dolayısıyla güvenilir kişiler arasından seçilirlerdi. Bu kişilerin devletin mali meselelerine vakıf ve dîvân işlerinde tecrübeli olması şarttı⁴⁸⁴. Eyalet ve şehirlerde Müşrif'e bağlı olarak görev yapan nâibler bulunurdu⁴⁸⁵. Eyaletlerde bulunan

⁴⁷⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 351.

⁴⁸⁰ Bundarî, *Selçuklular*, s. 59; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 156.

⁴⁸¹ Nuhoğlu, a.g.t., s. 270-271.

⁴⁸² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 466.

⁴⁸³ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 47; Büyük Selçuklular dönemi İşrâf Dîvânı hakkında detaylı bilgi için bk.: Özgür Tokan, "Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları Döneminde Dîvân-ı İşrâf", *AÜSBED*, Aralık 2016, 20 (4), s. 1623-1634.

⁴⁸⁴ Özaydın, a.g.e., s. 201.

⁴⁸⁵ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 128.

müşrifler, buldukları eyaletlerin dîvânıyla ilgili olarak her konudan sorumlu olup hesap vermeleri gerekirdi.

Siyâsetnâme’de bu kişilerin ve nâiblerin halka yük olmamaları için ücretlerinin doğrudan hazineden ödenmesi gerektiği tavsiye edilmektedir⁴⁸⁶. Her ne kadar Dîvân-ı İshrâf idari ve mali kademeleri kontrol ve teftiş edecek bir kurum olarak ortaya çıksa da aslında faaliyet alanı daha çok mali meseleler olmuştur. Bu sebepten bu dîvânı, Dîvân-ı İstîfâ’ya yardımcı ve tamamlayıcı bir kurum olarak görebiliriz.

Hükümdarın emlakının tespiti, tarım ürünlerinin belirlenmesi, otlak, öşür, haraç ve toplanan diğer vergilerin kontrolü bu dîvânın sorumluluğundaydı. Müşrif bu konularda küçük veya büyük her şeyin en ince detayına kadar hesabını yapmalı, ortaya çıkan yeni gelir veya giderleri bildirmeliydi. Müşrif’in bilgisi olmadan hiç bir şey ne toplanabilir ne de harcanabilirdi. Müşrif ayrıca darphanede basılan sikke veya mühürlerin kontrolünü de yapardı⁴⁸⁷. Ülkede tarımsal üretimde her hangi bir krizin meydana gelmemesi ve fiyatların olağanüstü bir şekilde yükselmesi veya düşmesinin önüne geçilmesi noktasında önlemler almak da Müşrif’in görevleri arasındaydı⁴⁸⁸. Vergi memurlarının halktan ağır vergiler toplamaları veya insanları mağdur etmelerinin önüne geçmek için bu görevlileri denetler ve kontrol ederdi⁴⁸⁹. Buraya kadar anlattığımız bilgilerden bu kurumun devlet içinde en üst düzeyde bir kontrol mekanizması işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Dîvân-ı İshrâf’ın mali politikalara odaklandığı, toplanan vergiler üzerinde olduğu gibi bunların aktarılması ve harcanması noktasında da etkin bir rol aldığı görülmektedir.

Diğer dîvânlar gibi Gaznelilerden Selçuklulara geçmiş olan bu dîvânın her iki devlette de hemen hemen aynı işlevleri gördüğü anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Gaznelilerde müşriflerin haberleşme ve casusluk faaliyetlerinde de önemli bir rol oynadıkları görülmektedir. Baş Müşrif’in emri altında çalışan ve aynı adla isimlendirilen bu görevliler devletin önemli kademelerinde bulunan kişilerin hizmetkârlarını çeşitli vaatlerle ikna ederek hizmetinde buldukları şahıslar

⁴⁸⁶ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 128.

⁴⁸⁷ Özyadın, a.g.e., s. 201.

⁴⁸⁸ Klausner, a.g.e., s. 36-37; Özyadın, aynı yer.

⁴⁸⁹ Özyadın, aynı yer.

hakkında bilgi sağlarıydı⁴⁹⁰. Müşrifân-ı dergâh olarak adlandırılan bu görevlilerin önemli bir kısmı saray mensuplarını ve hatta hükümdar ailesini dahi gözetlerlerdi. Bu sebeple müşriflerden emin olunmak ve her hangi bir şekilde rüşvet almalarını önlemek için bu kişilerin maaşlarına dikkat edilirdi. Gaznelilerdeki bu casusluk ve bilgi sağlama sistemi saray ve ülkeyle de sınırlı kalmayıp komşu devletleri de kapsamaktaydı. Bu amaçla kimliklerini gizleyerek ve kılık değiştirerek komşu ülkelere giden müşrifler buralarda devlet için bilgi toplamaktaydılar⁴⁹¹. Hükümdar tarafından sözlü olarak verilen her hangi bir emir için Gaznelilerde iki kişi görevlendirilmekteydi. Bunlardan birinin verilen emri ulaştırmakla görevli olmasına karşılık müşrif olan diğer kişi ise bu emrin doğru bir şekilde ulaştırılıp ulaştırılmadığını kontrol ederdi⁴⁹². Bizzat hükümdar tarafından atanan Baş Müşrif Gaznelilerde Dîvân-ı Vezâret'te vezirin hemen sol tarafında bulunurdu. Bu durum Baş Müşrif'in, Vezâret dîvânının teftiş işlerine baktığını göstermektedir. Gaznelilerde bu müessese devletin mali yapısının kontrolü ile ülke içindeki ve dışındaki casusluk faaliyetlerinin yanı sıra vakıfları da teftiş etmekteydi⁴⁹³.

4. Dîvân-ı Arz

Her iki devlette de aynı adla var olan bu dîvânın reisine Sâhib-i Dîvân-ı Arz, Ârızu'l-Ceyş veya Ârız denmekteydi⁴⁹⁴. Askeri konulardan sorumlu olan bu dîvân ordunun bütün ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüydü. En önemli görevinin orduyu savaşa hazırlamak olduğunu söyleyebileceğimiz Dîvân-ı Arz bunun için asker toplamaktan orduya savaş alet ve edevatlarını sağlamaya, ordu içindeki terfilerden maaşlara kadar her konudan sorumlu ve yetkiliydi⁴⁹⁵. Her ne kadar Ârızların görevleri ordu ile alakalı olsa da hem Selçuklularda hem de Gaznelilerde bu makama getirilen kişiler kalem ehli arasından seçilmekteydi. Bu durum ârızların orduya komutanlık etmek veya askere talim yaptırmak gibi bir görevinin olmadığını bunun yerine ordunun teşkilatlanmasından, teçhizatlanmasından ve savaşa hazır olup olmadığının kontrol ve teftiş edilmesinden sorumlu olduğunu göstermektedir.

⁴⁹⁰ Merçil, *Gazneliler (Makaleler)*, s. 189.

⁴⁹¹ Nuhoğlu, a.g.t., s. 273-274; Merçil, a.g.e., s. 190.

⁴⁹² Nuhoğlu, a.g.t., s. 274.

⁴⁹³ Merçil, a.g.e., s. 190.

⁴⁹⁴ Bundarî, *Selçuklular*, s. 61; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 3.

⁴⁹⁵ Köymen, *Alp Arslan*, s. 186; Merçil, a.g.e., s. 188.

Hem maaş dağıtımı sırasında hem de savaştan önce ârız orduya resmigeçit yaptırmaktaydı. Böylece ordunun durumu görülmekte, eksiklikler tespit edilmekte ve buna göre gerekli önlemler alınmaktaydı⁴⁹⁶. Örneğin Malazgirt Savaşı'ndan önce Selçuklu ordusu İran'da bulunduğu sırada vezir Nizâmülmülk, ârız ile beraber resmigeçit yaptırarak orduyu teftiş etmiştir. Bu esnada Nizâmülmülk askerler arasındaki bir gulâmı beğenmeyerek onu ordunun içinden çıkarmak istemiştir. Fakat Selçuklu emîrlerinden Gevherâyin'in bu asker için şefaathçi olması üzerine Nizâmülmülk teşebbüsünden vazgeçmiştir. Bu durum sadece ârızın değil vezirin de orduyu kontrol ve teftiş yetkisinin olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde hükümdar da istediği zaman orduya resmigeçit yaptırarak askerinin durumunu bizzat görmekteydi. Mesela Melikşah bu tarz bir teftiş esnasında Türk kıyafeti giymiş olan yedi bin Ermeni askerini Nizâmülmülk'ün itirazına rağmen ordudan atmıştır⁴⁹⁷.

Gaznelilerin merkez ordusunu her yıl ârız, Gazne yakınlarında tam teçhizatlı bir şekilde resmigeçit yaptırarak teftiş etmekteydi. Hükümdarın hazır bulunduğu resmigeçitlere ise Gaznelilerde “arz” denmekteydi⁴⁹⁸. Ârız, barış zamanlarında hükümdarın baş danışmanlığını yapmakta ve sultanın ülke içinde yapmış olduğu seyahatlerde bütün ihtiyaçları karşılamaktaydı. Savaş dönemlerinde ise karargâh komutanı gibi hareket eden ârız, sefer halindeki ordunun yiyecek ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüydü⁴⁹⁹. Ayrıca bunların temin edilerek taşınmasını sağlar ve bunun için önlemler alırdı. Savaşlardan elde edilen ganimetlerin paylaşılması ve hükümdarın hissesinin ayrılmasını denetlemekte ârızın göreviydi⁵⁰⁰.

Askeri görevlilerin rütbeleri ve iktâları bu dîvân tarafından tutulmakta olup burada tespit edilmekteydi. Selçuklularda bu dîvânın kendisi her hangi bir iktâyaya sahip olmadığı gibi bu konularda kendi başına her hangi bir kararda alamazdı. Ârız veya nâibi tarafından askerlere hazineden üç ay aralıkla verilen maaşlara Gaznelilerde “bisteganî” denmekteydi⁵⁰¹. Yapılan bu ödemeler genellikle eyaletlerde

⁴⁹⁶ Köymen, aynı yer; Merçil, *Gazneliler (Makaleler)*, s. 189.

⁴⁹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 113; Bundarî, *Selçuklular*, s. 68.

⁴⁹⁸ Merçil, aynı yer.

⁴⁹⁹ Merçil, aynı yer.

⁵⁰⁰ Nuhoğlu, a.g.t., s. 278; Merçil, aynı yer.

⁵⁰¹ Nuhoğlu, a.g.t., s. 277; Merçil aynı yer.

bulunan hazinelerden karşılanmaktaydılar. Daha sonra Osmanlılar döneminde ise bu uygulama “ulûfe” adını almıştır⁵⁰².

Gaznelilerde ârız her hangi bir sebepten dolayı orduda meydana gelen bütün kayıpları “ceride-yi arz” adlı bir defterde tutmaktaydı. Ayrıca bu defterin bir eşi de Dîvân-ı Risâlet’te saklanmaktaydı⁵⁰³. Her iki devlette de dört büyük dîvân içinde yer alan arz dîvânı ve başında bulunan ârız hakkında Gaznelilerde daha detaylı bilgiye sahip bulunmaktayız. Buna göre doğrudan hükümdar tarafından ve vezirin bu konudaki düşüncesi alınarak atanan ârızlar her işlerinde vezire karşı hesap vermekteydiler. Yine bu devlette vezirler ile Sâhib-i Dîvân-ı Risâletler gibi ârızlar da “hâce” unvanını kullanmaktaydılar⁵⁰⁴. Hükümdar tarafından toplanan her tür meclise katılanlar arasında isimlerinin vezirden sonra zikredilmesi hiyerarşide ârızın, Sâhib-i Dîvân-ı Risâlet’ten önce geldiğinin bir göstergesi olarak görülebilir⁵⁰⁵. Selçuklularda Melikşah döneminde Sedîdülmülk Ebû’l-Me’âlî Ârızu’l-Ceyş olarak Dîvân-ı Arz’ın başında bulunmuştur⁵⁰⁶.

II. TAŞRA TEŞKİLATI

Büyük Selçuklularda ve Gaznelilerde ülke eyaletlere ayrılmış olup bu şekilde yönetilmekteydi. Fakat her iki devletinde kaç eyalete sahip olduğu, bunların sınırları, kaç tanesinin doğrudan kaç tanesinin bağlı devletlerin hâkimiyet sahasında oldukları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte hem Büyük Selçuklularda hem de Gaznelilerde eyalet yönetimlerinin başında bulunan şahıslar merkezdeki dîvânlarla irtibat halinde olup bu dîvânların yereldeki temsilcileri konumundaydılar. Nizâmülmülk’ün eserinde vermiş olduğu bilgilerden Büyük Selçuklularda eyalet ve şehirlerde valilik vazifesi gören kişilerin âmiller, iktâ rejiminin yaygınlaşmasıyla birlikte iktâ sahipleri veya şahnelerin olduğu anlaşılmaktadır⁵⁰⁷. Nizâmülmülk’ün eserinde vali kelimesi bu terimlerle birlikte kullanılmıştır. Gaznelilerde doğrudan merkeze bağlı olan eyaletlerin başında bulunan kişiler sâlâr, sipehsâlâr veya emîr

⁵⁰² Mehmet Mert Sunar, “Ulûfe”, mad., *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 124-126.

⁵⁰³ Nuhoğlu, a.g.t., s. 278; Merçil, *Gazneliler (Makaleler)*, s. 189.

⁵⁰⁴ Nuhoğlu, a.g.t., s. 276.

⁵⁰⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 438, 446, 449-450, 474; Nuhoğlu, aynı yer.

⁵⁰⁶ Bundarî, *Selçuklular*, s. 61; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 157.

⁵⁰⁷ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 92; Köymen, *Alp Arslan*, s. 187; Klausner, a.g.e., s. 39-40.

olarak adlandırılırken yerel hanedanların yönetiminde olan eyaletlerin sahipleri ise vali veya emîr terimleriyle ifade edilmişlerdir⁵⁰⁸.

Sivil ve askeri kadrolardan meydana gelen eyalet yönetimlerinde Büyük Selçuklularda genellikle İranlılar ve Türkler görev almaktaydılar. Buna karşılık Gaznelilerde ise bu unsurlarla beraber Hintlilerin de özellikle askeri kadrolarda belirli bir ağırlığı bulunmaktaydı. Her iki devlette, hâkimiyet kurdukları sahalardaki mevcut yapıları ortadan kaldırmayarak bunlardan istifade yoluna gitmişlerdir. Gazneliler bu konuda Sâ mânî bürokrasisini ve kurumlarını koruyarak bünyelerine katarken, Büyük Selçuklularda Gazneli devlet adamlarından ve kurumlarından istifade etmişlerdir. Nizâmülmülk eserinde çeşitli devlet kademelerinde görev alacak kişilerin tespitinde uygulanacak olan esasları sıralarken Gazneli devri hükümdarlarını örnek göstererek aynı siyasetin devam ettirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Nizâmülmülk Gaznelilerden Sultan Mahmud ile Sultan Mesud, Büyük Selçuklulardan ise Tuğrul Bey ile Alp Arslan'ın devlet hizmetine alımlarda çok titiz davrandıkları ancak dini ve soyu temiz olan kimselere görev verdiklerini ifade etmiştir⁵⁰⁹. Bu sebeple bu dönemlerde devlet hizmetinde görev alan kimselerin dinde samimi, Hanefî veya Şâfiîlerden meydana gelen ve devlet idaresinden anlayan Horasanlılardan oluştuğunu belirtmiştir⁵¹⁰. Nizâmülmülk aslında burada, bir şekilde devlet hizmetine alınacak olanlarda aranan kıstasları sıralamıştır. Ona göre burada esas olan kişinin mezhebi ve doğduğu şehrin dini kimliğidir. Kendi zamanında (Melikşah dönemi) bu kıstasların göz ardı edildiğinden yakınan Nizâmülmülk, ileride devletin başına gelebilecek felaketlerden dolayı Türk idareci zümresini uyarmaktadır. Bu konuda Alp Arslan döneminden de örnek vermiştir. Nizâmülmülk, Türk emîrlerinden Erdem'in hizmetine râfîzî bir kişiyi alması üzerine Alp Arslan ile bu komutan arasında yaşananları eserinde aktarmıştır⁵¹¹. Bu hareketinden dolayı Erdem'e hiddetlenen Alp Arslan, râfîzî olan kişiyi inancından dolayı suçlayarak huzurundan kovmuş ve görevden el çektirmiştir. Devletin batı kısmının eskiden şîi Büveyhî hanedanlığının egemenliğinde olması ve Tuğrul Bey zamanında Arslan

⁵⁰⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 19, 24, 255; Nuhoğlu, a.g.t., s. 288.

⁵⁰⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 248.

⁵¹⁰ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 248.

⁵¹¹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 249-251.

Besâsîrî'nin Büyük Selçuklularla olan mücadelesi düşünüldüğü zaman Alp Arslan'ın bu konudaki hassasiyeti daha iyi anlaşılmaktadır⁵¹².

Nizâmülmülk'ün eserinde dikkat çektiği bir diğer hususta devlet mekanizmasının düzgün işleyebilmesi için bir görevin bir kişiye verilmesi gerektiği noktasındaki düşüncesidir. Buna göre bir vazife birden fazla kişiye verilmemeli veya bir kişi birden fazla görev almamalıdır. Aksi takdirde devlet işlerinin bozulması ve kontrol edilemez bir hale gelmesi kaçınılmazdır. Nizâmülmülk böyle bir durumun meydana gelmesinden doğrudan hükümdar ve veziri sorumlu tutmaktadır⁵¹³. Nizâmülmülk'ün devlet hizmetine alınacak olanlarda aranan vasıflar ve işlerin düzgün bir şekilde yürümesi için yapmış olduğu tavsiyelerden başka, devlette görev alma yolları hakkında da bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden devlette vazife almanın doğrudan doğruya hükümdar veya dîvânlar aracılığıyla olmaktan daha çok ve daha ziyade devlet içinde nüfuz sahibi olan Türk emîrlere vasıtasıyla olduğu anlaşılmaktadır⁵¹⁴. Buna göre kalem ehlinde olan İranlıların, Türk emîrlere hizmetine girebilmek için adeta yarıştıklarını ve hizmete girenlerinde işlerinde sivrilmeleri durumunda bu emîrlere tarafından hükümdar veya merkeze tavsiye edilmeleri sayesinde üst makamlara kadar yükseldikleri söyleyebiliriz⁵¹⁵.

Eyaletlerde görev alan bu kişilerin maaşları hakkında Tuğrul Bey ve Alp Arslan dönemlerine dair elimizde bir bilgi bulunmamakla birlikte Gazneliler devri devlet adamları hakkında bu konuda verilen bilgilerden yola çıkarak Büyük Selçuklularda bahsedilen dönemlerde eyalet teşkilatının başında bulunan kişilerin ciddi bir gelirlerinin olduğunu söyleyebiliriz⁵¹⁶. Bu kişilerin buldukları bölgelerde imar işleriyle de uğraşmaları bu durumu kanıtlamaktadır⁵¹⁷. Vermiş olduğumuz bilgilerden merkez teşkilatının küçük bir modeli ve taşraya uygulanmış hali olarak

⁵¹² Köymen, *Alp Arslan*, s. 194-195.

⁵¹³ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 246-247.

⁵¹⁴ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 249.

⁵¹⁵ Köymen, *Alp Arslan*, s. 189.

⁵¹⁶ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 351-352; Köymen, a.g.e., s. 201.

⁵¹⁷ Bundarî, *Selçuklular*, s. 30-31.

karşımıza çıkan eyalet teşkilatını ve buradaki görevlileri sorumlu oldukları işlerden dolayı mali, askeri ve adli şekilde ele alarak inceleyebiliriz⁵¹⁸.

A. Malî Teşkilat

1. Amîd

İslam devletlerinde Sâ mânîlerden itibaren görülmeye başlayan bu unvanı bahsettiğimiz devlette Dîvân-ı İnşâ ile aynı işi gören ve Amîdü'l-mülk olarak adlandırılan dîvânın başkanı kullanmakta olup kendisine Hâce Amîd denmekteydi⁵¹⁹. Bu unvan Büveyhîlerde genellikle askeri bir görünüm kazanarak “amîdülcüyûş” şeklinde ordu komutanları için kullanılmıştır⁵²⁰. Gaznelilere ise Sâ mânîlerdeki manasıyla intikal eden amîd unvanı, Dîvân-ı Risâlet'in başkanı için ve Hâce Amîd şeklinde karşımıza çıkmaktadır⁵²¹. Gaznelilerde ayrıca amîd unvanı, eyaletlerin başında bulunan, mali ve idari kurumlardan sorumlu olup geniş yetkilerle donatılan valiler için kullanılmıştır. Selçukluların Horasan'a geçtikleri sırada Gaznelilerin Horasan amîdi olan Sûrî'nin Sultan Mesud tarafından Selçuklulara karşı her türlü mali, askeri ve idari önlemleri almakla görevlendirilmesi sahip oldukları yetkilerin genişliğini göstermektedir⁵²². Gaznelilerde Irak bölgesinin yönetiminden sorumlu olan ve Amîd-i Irak şeklinde adlandırılan valiler diğer eyaletlerdeki yöneticilere göre daha geniş yetkilere sahip olup emîr ve ordu komutanları da onların emrinde bulunmaktaydı⁵²³.

Gaznelilerden Selçuklulara geçen bu memuriyet hemen hemen benzer özellikler göstermektedir. Büyük Selçuklularda eyaletlerin başında bulunan ve bir yerde vali olarak adlandırabileceğimiz amîdler, Tuğrul Bey'den itibaren devlet teşkilatında karşımıza çıkmaktadırlar. Nizâmülmülk'ün eserinde vermiş olduğu bilgilerden ve özellikle Selçukluların Irak amîdleri hakkında kaynaklarda yer alan ibarelerden bu memuriyetin mahiyeti hakkında önemli ölçüde bilgiye sahip

⁵¹⁸ Horst ve Köymen'in Büyük Selçuklu devlet teşkilatı hakkındaki düşüncelerini karşılaştırmak için bk.: Köymen, "Selçuklu Devri Türk Araştırmaları II: Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle", *AÜDTCFD*, II /2-3 (1964), 1966, s. 303-380.

⁵¹⁹ Merçil, “Amîd” mad., *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 55; Usta, a.g.e., s. 350-352.

⁵²⁰ Merçil, aynı yer.

⁵²¹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 19; Merçil, aynı yer.

⁵²² Merçil, aynı yer; Nuhoğlu, a.g.t., s. 291.

⁵²³ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 360-365; Nuhoğlu, a.g.t., s. 291-292.

bulunmaktayız⁵²⁴. Büyük Selçuklularda emîrlik askeri teşkilat içinde nasıl bir mevkiye sahipse amîdlikte mülki teşkilat içinde öyle bir konuma sahip bulunmaktaydı⁵²⁵. Nizâmülmülk, hükümdarın meclisine katılan görevlileri sıralarken vezir, dîvân sahipleri ve ordu komutanlarıyla birlikte son olarak da amîdi zikretmektedir⁵²⁶. Bu durum amîdlerin doğrudan doğruya hükümdarla görüşebildikleri anlamına gelmektedir. Nizâmülmülk ayrıca eserinde lâkaplar konusundan bahsederken Irak, Horasan ve Hârizm amîdlerini vezir ve dîvân sahipleriyle birlikte zikretmesi amîdlerin devlet içindeki konumlarını göstermesi bakımından önemlidir⁵²⁷.

Kaynaklardan Tuğrul Bey ve Alp Arslan dönemlerinde Horasan, Irak ve Hârizm eyaletlerinin amîdleri hakkında bilgiler edinebilmekteyiz⁵²⁸. Bununla birlikte Selçukluların bu ilk dönemlerinde amîdler tarafından yönetilen eyaletler ve amîdlerin sayısı hakkında elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca kaynakların vermiş olduğu bilgilerden sadece eyalet merkezlerinde değil, aynı zamanda bu eyaletlerde yer alan önemli şehirlere de amîdlerin atandığı anlaşılmaktadır. Zira Bağdad, Belh, Hemedan, Diyarbakır, Urfa ve Meyyâfârikîn gibi şehirlerde idareci olarak amîdlerin olduğu kaynaklarda geçmektedir⁵²⁹.

Büyük Selçuklularda amîdlik makamında bulunan devlet adamları vezirde olduğu gibi sivil zümreden olup İranlılar arasından çıkmaktaydı⁵³⁰. Doğrudan hükümdar tarafından eyaletlerin başına atanan amîdler, buldukları bölgelerde sivil idari teşkilatın en tepesinde yer almaktaydı. Bununla birlikte doğrudan veya dolaylı olarak askeri meselelerle de ilgilenmekteydi⁵³¹. Tıpkı Gaznelilerde olduğu gibi Büyük Selçuklularda da Irak amîdleri diğer eyaletlerdeki amîdlere göre daha ayrıcalıklı bir pozisyondaydı⁵³². Büyük Selçuklularda Irak amîdliğinin merkezinin aynı zamanda Abbâsî hilafetinin de bulunduğu Bağdad şehrinin olması bu amîdliği

⁵²⁴ Tuğrul Bey dönemi Irak Amîdleri hakkında bk.: Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 98-101.

⁵²⁵ Köymen, *Alp Arslan*, s. 202.

⁵²⁶ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 198; Köymen, a.g.e., s. 203.

⁵²⁷ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 234, 244.

⁵²⁸ Köymen, aynı yer.

⁵²⁹ Köymen, *Alp Arslan*, s. 203.

⁵³⁰ Köymen, aynı yer.

⁵³¹ Özeydin, a.g.e., s. 218.

⁵³² Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 98.

doğal olarak daha hassas bir konuma getirmiştir. Kaynaklarda Irak amîdleri hakkında verilen bilgilerden yola çıkarak Büyük Selçuklularda amîdlerin buldukları bölgelerde hemen hemen her konuda geniş yetkilere sahip olduklarını söyleyebiliriz. Bahsettiğimiz dönemde amîdler şahnelerden daha geniş nüfuz ve yetkiye sahip olup buldukları bölgelerin asayiş ve düzeninden de sorumluydular⁵³³. Ayrıca amîdlerin görevleri arasında imar faaliyetlerinin de olduğu kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşılmaktadır⁵³⁴. Yine bu bilgilerden hac yollarının güvenliğinin sağlanmasının da bizzat Irak amîdinin görevleri arasında olduğu görülmektedir⁵³⁵. Alp Arslan'ın tahta çıkmasından sonra Bağdad'a elçi olarak gönderdiği Ebu'l-Hasan Ali'nin amîd unvanını taşıması, amîdlerin ayrıca elçi olarak görev yaptıklarını da göstermektedir⁵³⁶. Aynı şekilde bu kişiden bir süre önce de elçilik vazifesiyle Alp Arslan tarafından Irak amîdi olan Reîsü'l-İrâkeyn Bağdad'a sultanın taleplerini iletmek üzere elçi olarak gönderilmiştir⁵³⁷.

Bu saydıklarımızla birlikte amîdlerin asıl görev alanları mali konular olup tahsil ve haraç işlerine nezaret etmekteydiler⁵³⁸. Nitekim Tuğrul Bey 1051 yılında İsfahan şehrini ele geçirdiği zaman buraya Nişâburlu bir kâtip olan Hâce Amîd'i (Hâce Amîd Ebü'l-Feth Muzaffer) tayin ederek ondan üç yıl boyunca halktan vergi toplamamasını emretmiştir⁵³⁹. Bu tarihten yaklaşık bir yıl sonra şehre gelen Nâsır-ı Hüsrev, İsfahan'ın refahından, mamurluğundan ve canlılığından bahsetmektedir⁵⁴⁰. Yine kaynaklarda verilen bilgilerden amîd olarak tayin edilen kişilerin her yıl belirli bir meblağı hazineye gönderme karşılığında bu göreve getirildikleri anlaşılmaktadır⁵⁴¹. Amîdlik hakkında vermiş olduğumuz bu bilgilerden sonra Büyük Selçukluların ilk dönemlerinde adları zikredilen ve görevleri süresince belli roller oynamış olan amîdleri şu şekilde sıralayabiliriz.

⁵³³ Özaydın, a.g.e., s. 218.

⁵³⁴ Bundarî, *Selçuklular*, s. 30-31.

⁵³⁵ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 141; Köymen, *Alp Arslan*, s. 211-212.

⁵³⁶ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 132.

⁵³⁷ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 130.

⁵³⁸ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 49; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 42; Özaydın, a.g.e., s. 218.

⁵³⁹ Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, çev. Ali Sevim, Ankara 2006, s. 13; Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, s. 144; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 96.

⁵⁴⁰ Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, s. 143-144.

⁵⁴¹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 94.

a. Amîdü'l-İrâk Ebû Nasr Ahmed b. Ali

Selçukluların Irak amîdi olan Ebû Nasr'ın hangi tarihte bu göreve getirildiği bilinmemektedir. Bununla birlikte 1056 yılında Bağdad'a gelmiş olan bir Selçuklu birliğiyle ilgili olarak meydana gelmiş gelişmeler esnasında Amîdü'l-İrâk diye bahsedilen kişinin Ebû Nasr olma ihtimali yüksektir. Selçuklu birliğinin evlere yerleştirilmesi ve ev sahiplerinden beş yüz dinar ikamet vergisi istenmesi üzerine bu kişiler Amîdü'l-İrâk'a başvurarak şikâyetle bulunmuşlardır. Vergi ödemekle yükümlü tutulan bu kişiler amîdden bir sonuç elde edemeyince bu sefer doğrudan halifeye başvurmuşlardır. Halife de bu meseleyi Selçuklu veziri Amîdülmülk'e götürmek zorunda kalmıştır⁵⁴². Bununla birlikte bu vergilerin kaldırılıp kaldırılmadığına dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yine aynı tarihte Büveyhîlerin eski komutanı Besâsîrî ile birlikte hareket ederek Vâsıt'ta karışıklıklara sebep olan Türk askerlerine karşı Tuğrul Bey tarafından Amîdü'l-İrâk sefere memur edilmiştir. Kaynakta Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfî ad ve lâkabıyla zikredilen bu amîd, buradaki Türkleri mağlup ederek şehre hâkim olmuş ve durumu bir fetifnâme ile Tuğrul Bey'e bildirmiştir⁵⁴³.

Amîdü'l-İrâk'ın Bağdad'a dönmesinden bir süre sonra Vâsıt şehri İbn Füsancis tarafından işgal edilmiştir. Bunun üzerine tekrar bölgeye gelen Amîdü'l-İrâk bu kişiyi yenilgiye uğratmış ve kendisini de esir alarak Bağdad'a dönmüştür⁵⁴⁴. Tuğrul Bey'in 1057 yılında Besâsîrî üzerine yürüyerek Bağdad'tan ayrılması sırasında şehir dışında bulunan Amîdü'l-İrâk, derhal Bağdad'a gelerek dârü'l-memleke'ye yerleşmiş ve sultan adına idareyi ele almıştır⁵⁴⁵. 1058 yılında Vâsıt şehrinde vergi toplamakla görevli olan Amîdü'l-İrâk, İbrahim Yinal'ın isyanı ve Tuğrul Bey'in ona karşı hareket etmesi üzerine Bağdad'a dönmek zorunda kalmıştır⁵⁴⁶. Bu durumdan istifade etmek isteyen Besâsîrî ise Bağdad üzerine yürümüştür. Bağdad'ı savunmak için

⁵⁴² Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 19-20; Köymen, *Alp Arslan*, s. 204.

⁵⁴³ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 25; Köymen, a.g.e., s. 205.

⁵⁴⁴ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 30; Köymen, aynı yer.

⁵⁴⁵ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 27-28.

⁵⁴⁶ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 49.

tedbirler alan Amîdü'l-İrâk ise Besâsîrî'ye yenilerek esir edilmiş ve neticede öldürülmüştür (1059)⁵⁴⁷.

b. Ebü'l-Feth Muzaffer b. Hüseyin

Tuğrul Bey 1059 yılında İbrahim Yinal meselesini hallederek Bağdad'a döndükten sonra Ebü'l-Feth Muzaffer'i Irak amîdliğine atamıştır (1060)⁵⁴⁸. Ebü'l-Feth Muzaffer ilk iş olarak Besâsîrî olayında tahribe uğrayan Bağdad şehrinin imarına girişmiş ve halka karşı yumuşak davranmıştır. Şehirdeki sünnî ve şîî mahalleler arasındaki çatışmaları önleyici önlemler olarak mahalleler arasında geçişlerde sınırlamalar koymuştur⁵⁴⁹. Ebü'l-Feth Muzaffer'in bu çabaları sonucu Bağdad'da toplanan vergilerin miktarında önemli ölçüde artış olmuştur⁵⁵⁰. Bununla birlikte hazineye ödemekle mükellef olduğu miktarı tam ödemediği için 1061 yılında Tuğrul Bey tarafından görevden alınmıştır⁵⁵¹.

c. Reîsü'l-İrâkeyn Ebû Ahmed en-Nihâvendî

1061 yılında Ebü'l-Feth'in yerine Irak amîdliğine getirilen Nihâvendî'ye Tuğrul Bey tarafından iki Irak'ın reisi anlamına gelen Reîsü'l-İrâkeyn (Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem'in reisi) lâkabı verilmiştir⁵⁵². Tuğrul Bey'in halifenin kızı ile evlenme teşebbüsü ve halifenin buna sıcak bakmaması sürecinde önemli rol oynayan Reîsü'l-İrâkeyn, halifeyi bu evliliğe razı edebilmek için bir takım girişimlerde bulunmuştur. Reîsü'l-İrâkeyn bunun için birkaç kez hilafet sarayına yürüyerek buraya sığınmış olan bazı kişileri yakalamış ve halifeye ait olan bazı yerlere de el koymuştur. Ayrıca halife ile yakın adamlarına ait olan iktâlara el koyarak bunların gelirlerini de istemiştir. Bu baskılar karşısında halifenin evliliğe razı olması üzerine Reîsü'l-İrâkeyn halifenin sahip olduğu hakları geri iade etmiş ve iktâlarını da geri vermiştir (1062)⁵⁵³. Reîsü'l-İrâkeyn'in halifeye karşı takip etmiş olduğu bu sert siyasetin Tuğrul Bey'in izniyle meydana geldiği anlaşılmaktadır. 1063 yılında bir şekilde

⁵⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, s. 36; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 52-56; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 485-488; Köymen, *Alp Arslan*, s. 206.

⁵⁴⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 28; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 85, 88.

⁵⁴⁹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 88.

⁵⁵⁰ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 88.

⁵⁵¹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 91, 94; Köymen, a.g.e., s. 206.

⁵⁵² Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 91; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 99.

⁵⁵³ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 102-103; Köymen, *Alp Arslan*, s. 207-208.

görevinden ayrılan Reîsü'l-İrâkeyn, Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına çıkmasından sonra tekrar Irak amîdliği görevine getirilmiştir (1064). Bu dönemde halifenin veziri İbn Cehir'le arası açılan Reîsü'l-İrâkeyn, veziri halifeye şikâyet etmiştir. Fakat halifenin vezirini koruması üzerine bir sonuç elde edemeyen Reîsü'l-İrâkeyn, İbn Cehir ve adamlarına ait olan bütün mal ve iktâlara el koymuştur. Bunun üzerine Nizâmülmülk'ten Reîsü'l-İrâkeyn'e halifeye karşı iyi davranması ve ona itaat etmesi yönünde emir gelmiştir⁵⁵⁴. Bu olaylardan bir süre sonra Reîsü'l-İrâkeyn görevinden azledilmiş ve Alp Arslan'ın emriyle vezir ve adamlarının iktâlarını geri iade etmiştir (1064)⁵⁵⁵.

d. Ebû Saîd Kâinî

1063 yılında Irak amîdliğine getirilen Ebû Saîd Kâinî, aynı tarihte Tuğrul Bey'in vefatı üzerine Bağdad'da meydana gelen olaylar esnasında aktif bir rol oynamıştır⁵⁵⁶. Tuğrul Bey'in vefat haberini alan halife derhal harekete geçerek hilafet merkezi etrafında bulunan yerel hanedanların temsilcilerini Bağdad'a davet etmiştir. Dünyevi yetkilerine tekrar kavuşmak isteyen halife ayrıca durumdan Amîd Ebû Saîd Kâinî'yi de haberdar etmiştir. Ebû Saîd ise Tuğrul Bey'in öldüğüne dair haberlerin yayılmasının yanlış olduğunu bunun çeşitli kargaşalara sebep olacağını bildirmiş ve kendisine aman verilmedikçe huzura çıkmayacağını söylemiştir. Kendisinin Amîdülmülk'ün kölesi olduğunu söyleyerek ondan Tuğrul Bey'in öldüğüne dair bir haber gelmedikçe herhangi bir harekette bulunmayacağını iletmiştir. Bununla da yetinmeyen Ebû Saîd Kâinî, Bağdad'daki Selçuklu sarayı olan "darü'l-memleke" de Tuğrul Bey adına nevbet çaldırmaya devam etmiştir. Savunma önlemleri de alan Ebû Saîd buraya silah ve erzak yığmaya başlamış ayrıca sur ve hendek yapımına girişmiştir. Ebû Saîd'in bu hamlelerine karşılık halife ona aman yazısı göndermek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine halifelik sarayına giden Ebû Saîd, burada halifeye saygısını sunduktan sonra tekrar geri dönmüştür. Abbasî halifesi ise Tuğrul Bey adına okunan hutbeleri keserek bir yerde Bağdad'daki Selçuklu hâkimiyetine son vermek istemiştir. Halifenin bu hareketine karşılık Ebû Saîd ise vergi toplamaya

⁵⁵⁴ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 134-135; Köymen, *Alp Arslan*, s. 210.

⁵⁵⁵ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 137; Köymen, a.g.e., s. 211.

⁵⁵⁶ Tuğrul Bey'in vefatının Bağdad'da duyulması üzerine Abbasi halifesi ve Selçukluların Irak Amîd'i arasında yaşanan gelişmeler hakkında bk.: Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 116-117.

devam ettiği gibi halifelige ait olan iktâ ve gelirlere de el koymuştur. Halife ise Ebû Saîd'e haber göndererek yaptıklarından vazgeçmesini veya şehirden ayrılmasını istemiştir. Bağdad'daki idareyi tamamen eline almak isteyen halife, Irak'ın yönetiminden sorumlu olan dîvâna kendi adamlarını atayarak Selçuklu memurlarının görevine son vermiştir. Ayrıca din adamlarından da kendisine itaat etmeyenlerin öldürülebileceğine dair fetva almıştır. Bunun üzerine işlerin tersine döndüğünü gören ve herhangi bir yardımın gelmeyeceğini anlayan Ebû Saîd, halifeye özürlerini ileterek teslim olmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına oturması üzerine Bağdad'da tekrar Selçuklu hâkimiyeti tesis edilmiştir. Alp Arslan 1064 yılında önce Reîsü'l-İrâkeyn'i ardından da aynı yıl Ebû Saîd Kâinî'yi tekrar Irak amîdliğine getirmiştir⁵⁵⁷. Ebû Saîd'in bu görevi hangi tarihe kadar sürdürdüğüne dair elimizde bir bilgi yoktur.

e. Muhammed b. Mansur Nesevî

Büyük Selçuklular döneminde amîd-i Horasan adıyla meşhur olmuş olan Muhammed b. Mansur Nesevî, genç yaşından itibaren çeşitli devlet işlerinde görev almıştır. Sûku'l-asker'de (ordu pazarı) kasaplık yaptığı sırada Tuğrul Bey tarafından Âhûr-sâlâr'lık (tavla kumandanı) görevine getirilmiştir⁵⁵⁸. Üzerine almış olduğu vazifede göstermiş olduğu ehemmiyet dolayısıyla sultanın dikkatini çeken Muhammed Nesevî'ye bir süre sonra emâretü eshâbi'l-meşâ'il (meşaleciler emîri) görevi verilmiştir⁵⁵⁹. Akıl ve zekâsıyla Alp Arslan'ında takdirini kazanan Muhammed Nesevî bu hükümdarın yakın adamlarından biri haline gelmiştir. Kendisine Nîşâbur ve çevresinin haracını toplama görevi verilen Muhammed Nesevî buradaki vazifesi boyunca başarılı bir yönetim sergilemiştir⁵⁶⁰. Aynı zamanda Horasan amîdliği görevini de yürüten Muhammed Nesevî bu sırada Nîşâbur'da yaşanan kıtlıkta halka önemli yardımlarda bulunmuş ve onların sevgisini kazanmıştır. Bu sebepten dolayı amîd-i Horasan adıyla tanınmıştır. Muhammed Nesevî başarılı Horasan amîdliğinden sonra Hârizm eyaletinin amîdliğine

⁵⁵⁷ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 137; Köymen, *Alp Arslan*, s. 211.

⁵⁵⁸ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 22; Köymen, a.g.e., s. 196.

⁵⁵⁹ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 22; Köymen, aynı yer.

⁵⁶⁰ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 22; Köymen, aynı yer.

getirilmiştir⁵⁶¹. Muhammed Nesevî'nin devlet içindeki bu yükselişini çekemeyen Nizâmülmülk, onu küçük düşürmek ve itibarsızlaştırmak için Hârizm'e bir emirini göndererek hazineye ödemesi gereken parayı ödemediği yönünde haber salmıştır. Böylece bir yerde vezir tarafından hırsızlıkla suçlanan Muhammed Nesevî kendisine gönderilen emîr ve adamlarını öldürmüş bunlara karşılık satın aldığı yüz tane köleyi her birinde yüz dinar olmak üzere sultana hediye olmak üzere göndermiştir. Ayrıca göndermiş olduğu mektupta böyle yapmasının sebebini izah ederek sultanın hukukunu koruduğunu beyan etmiştir. Alp Arslan onun bu savunmasını kabul ettiği gibi ayrıca ihsanlarda da bulunmuştur⁵⁶². Bununla birlikte Muhammed Nesevî hakkında bilgilerimiz bunlardan ibaret olup onun hangi tarihlerde bu görevlerde bulunduğu dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

f. Ebû Ali Ahmed b. Şâdân

Kaynaklardan hakkında fazla bir bilgi olmayan Ebû Ali'nin Çağrı Bey'in vezirliğini yaptığını ve onun adına Belh şehrini yönettiğini bilmekteyiz⁵⁶³. Hakkında verilen bilgilerden onun Belh şehrinin amîdi olduğu anlaşılmaktadır. Büyük Selçuklu devletinin kuruluş sürecinden itibaren devlet hizmetinde görev almış olan Ebû Ali, Çağrı Bey'in vefatından sonra Melik Alp Arslan'ın vezirliğini de yapmıştır. Alp Arslan'ın melikliği sırasında vefat eden Ebû Ali'den sonra bu göreve Nizâmülmülk getirilmiştir⁵⁶⁴.

g. Ebû'l-Fazl Nasr b. Ahmed

Gazneliler döneminde Sultan Mahmud tarafından 1030 yılında Sîstan âmilliğine getirilen Ebû'l-Fazl aynı tarihte Sultan Mesud'un tahta çıkmasından sonra görevinden alınmıştır⁵⁶⁵. Bununla birlikte bu hükümdar döneminde birkaç kez Sîstan'ın idaresi kendisine verilmiştir. Sultan Mesud'un iktidarının sonlarına doğru Türkmenlerin sebep olduğu karışıklıklardan dolayı bölgede asayişin bozulması üzerine Ebû'l-Fazl, Gazne hükümdarından yardım istemiştir. Sultan Mesud'dan olumlu bir cevap alamayan Ebû'l-Fazl, şehirde kontrolü sağlamak için bu sefer

⁵⁶¹ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 22; Köymen, *Alp Arslan*, s. 196.

⁵⁶² Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 23; Köymen, a.g.e., s. 173.

⁵⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 179; İbnü'l Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 40.

⁵⁶⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 179; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, s. 157-158.

⁵⁶⁵ *Târîh-i Sîstân*, çev. Vural Öntürk, İstanbul 2018, s. 315-316.

Selçuklulardan yardım istemek zorunda kalmış ve 1040 yılında Ertaş liderliğindeki Selçuklu kuvvetleri şehirde kontrolü sağlayarak Musa Yabgu adına Sîstan'da hutbe okutmuşlardır⁵⁶⁶. Aynı tarihte Mûsâ Yabgu da Sîstan'a gelerek şehrin yönetimini Ebû'l-Fazl'a vermiştir. Bu olay Ebû'l-Fazl'ın Sîstan amîdi olarak Selçuklular adına şehri yönettiğini göstermektedir. Uzun yıllar Sîstan'da yöneticilik yapan Ebû'l-Fazl'ın bu görevi hangi tarihe kadar sürdürdüğü bilinmese de onun 1073 tarihinde bu şehirde vefat ettiğini biliyoruz⁵⁶⁷.

2. Âmil

İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren memur anlamında ve genellikle vergi memurları için kullanılan âmil unvanı hemen hemen bütün Orta Çağ İslam devletlerinde görülmektedir⁵⁶⁸. Hz. Peygamber'den itibaren başta zekât olmak üzere haraç, cizye, fey, ganimet gibi gelir ve vergiler âmiller tarafından toplanmaktaydı. Bizzat Hz. Peygamber çeşitli gelir ve vergiler için farklı kişileri âmil olarak görevlendirmiştir⁵⁶⁹. Dört halife döneminde de aynı görevleri yerine getiren âmiller, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde genellikle vergi memurları için kullanılsa da bu devletlerde vali anlamında da kullanılmışlardır⁵⁷⁰. Abbâsîlerden Sâmânîlere, Karahanlılara, Gaznelilere ve Selçuklulara intikal eden bu kelime bu devletlerde özellikle vergi olmak üzere mali konularla ilgilenen görevlileri karşılamaktaydı⁵⁷¹. Biz burada çalışmamızı ilgilendiren kısmı ile Gazneliler ve Büyük Selçuklularda âmillik müessesesi üzerinde duracağız.

Gaznelilerde bizzat sultan tarafından ve eyalet yöneticilerinin tavsiyeleri ile atanan âmillerin görevi, vilayet ve kasabalarda vergileri toplamak ve mali işleri kapsamaktaydı. Toplanacak ve toplanan vergilerin hesabını tutmak, bulunduğu bölgede sivil ve askeri görevlilerin maaşlarını dağıtmak, gerektiğinde ârız gibi çalışarak savaş için asker toplamak ve ordunun her türlü ihtiyacını karşılamak âmilin görevlerindendi. Bunlardan başka herhangi bir nedenden dolayı hükümdar tarafından

⁵⁶⁶ *Târîh-i Sîstân*, s. 318.

⁵⁶⁷ *Târîh-i Sîstân*, s. 331.

⁵⁶⁸ İslam tarihinde Âmillik kurumunun ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında bk.: Köprülü, "Âmil" mad., *İA*, C. 1, İstanbul 1978, s. 402-404; Mez, a.g.e., s. 103.

⁵⁶⁹ Mehmet Erkal, "Âmil" mad., *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 59.

⁵⁷⁰ Erkal, aynı yer.

⁵⁷¹ Usta, a.g.e., s. 338-339; Genç, a.g.e., s. 178-179.

affedilen vergileri ahaliye adaletli bir şekilde dağıtmak ve Gazne ülkesine gelen yabancı elçilerin ülke içinde kaldıkları süre boyunca yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak da âmilin görevleri arasındaydı⁵⁷². Görevleri icabı mali konulardan sorumlu olan âmillerin görevlerini kötüye kullanmalarını önlemek için sürekli denetim altında tutulmaktaydılar. İşlerinde meydana gelen suiistimallerde en ağır şekilde cezalandırılan âmiller, başka devletler adına çalışmalarını ve herhangi bir ihanetlerinde ölüm cezasına çarptırılmakta mallarına da el konulmaktaydı⁵⁷³. Hem Gaznelilerde hem de Selçuklularda âmiller kalem ehli dediğimiz sivil bürokrasi içinden yetişen İranlılardan meydana gelmekteydi.

Büyük Selçuklularda âmil unvanı genellikle devlet memuru anlamında kullanılmakla birlikte vergi tahsildarı ve bazen de amîd gibi bir şehrin yöneticisi anlamını da ifade etmekteydi⁵⁷⁴. Ayrıca Büyük Selçuklular, yerel hanedanların hükümdarlarını da kimi zaman âmil olarak adlandırmışlardır⁵⁷⁵. Nizâmülmülk'ün eserinde âmil kelimesinin genellikle devlet memuru anlamında kullanıldığı görülmektedir⁵⁷⁶. Diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Büyük Selçuklularda da âmillerin en önemli görevinin vergi toplamak olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca âmiller, toplanan vergilerin hazineye aktarılmasından da sorumluydular⁵⁷⁷.

Nizâmülmülk açık bir şekilde eserinde âmillerin görev ve yetkilerini tanımlayarak bu konuda bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Buna göre âmiller, vergi ödemekle yükümlü olan halka iyi davranmalı, vergileri halkı incitmeden tahsil etmeli ve zamanından öncede vergi toplamaya kalkmamalıdır. Bu konuda özellikle dikkat etmeleri ve uyarılmaları gerekmektedir. Aksi takdirde halk zor durumda kalarak sıkıntıya düşer, fakirleşir ve sonunda da yurdunu terk ederek göç etmek zorunda kalabilirdi. Bunun önünü almak için âmiller, fakir halka yardım etmeli ve üretimde bulunabilmeleri için gerekli olan hayvan ve tohum ihtiyacını karşılamaya yönelik borç vermeliydiler⁵⁷⁸. Meselenin hassasiyeti üzerinde duran Nizâmülmülk,

⁵⁷² Nuhoğlu, a.g.t., s. 300-301.

⁵⁷³ Nuhoğlu, a.g.t., s. 301.

⁵⁷⁴ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 273-274; Köymen, *Alp Arslan*, s. 222.

⁵⁷⁵ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 137; Köymen, *Alp Arslan*, s. 222.

⁵⁷⁶ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 247; Köymen, aynı yer.

⁵⁷⁷ Köymen, a.g.e., s. 223.

⁵⁷⁸ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 81; Özyayın, a.g.e., s. 219.

hükümdardan bizzat bu konu üzerinde durarak âmillerin durumunu araştırmasını istemektedir. Yetkilerini aşan veya halktan fazla para toplayan âmillik tespit edilerek halktan zorla alınanlar geri iade ettirilmeli ve bu kişiler görevden uzaklaştırılmalıdırlar. Böylece hem devlet hazinesi hem de halk zenginleşecek ve neticede de saltanatın ömrü uzayacaktı⁵⁷⁹. Nizâmülmülk bu açıdan âmillik vazifesini devletin devamlılığı için önemli bir konuma yerleştirmiştir.

Kaynaklarda verilen bilgilerden Büyük Selçuklularda âmillerin bizzat hükümdar tarafından göreve getirildikleri anlaşılmaktadır⁵⁸⁰. Verginin bir devletin temel öğelerinden biri olduğu düşünüldüğü zaman âmillik müessesesinin de Selçukluların başlangıcından itibaren var olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Büyük Selçukluların ilk dönemlerinde âmillik yapmış kişiler hakkında elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte 1038 yılında Nîşâbur'un Selçukluların eline geçmesinde önemli bir rol oynayan ve bu andan itibaren Tuğrul Bey'in vezirliğini yapmış olan Ali Buzgânî'nin Gazneliler dönemindeki görevleri bize bu konuda fikir vermektedir. Ali Buzgânî'nin bu dönemde Buzgan şehrinde sâlârlık ve Nîşâbur reisliğinden başka Horasan âmili görevinde de bulunmuş olması bu açıdan önemlidir⁵⁸¹. Tuğrul Bey'in hizmetine giren ve vezirliğini yapan Ali Buzgânî'nin devletin teşkilatlanmasında oynadığı rolü bu kurumların Selçuklulara intikal ettirilmesinde göstermesi gayet normaldir. Ayrıca amîdlik bahsinde değindiğimiz ve Amîd-i Horasan namıyla şöhret kazanmış olan Muhammed Nesevî'de Tuğrul Bey'in vefatı sırasında (1063) Basra şehrinin âmili olarak görev yapmaktaydı. Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına geçmesi üzerine Muhammed Nesevî bu vilayette toplamış olduğu vergileri de yanına alarak yeni hükümdarın yanına gitmiştir⁵⁸². Alp Arslan tarafından bir süre sonra Muhammed Nesevî, Nîşâbur bölgesinin âmilliğine getirilmiştir⁵⁸³. Onun bu dönemde Horasan amîdliğini de yürüttüğü kaynaklarda yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır⁵⁸⁴.

⁵⁷⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 81; Özeydin, a.g.e., s. 219.

⁵⁸⁰ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 159; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 270.

⁵⁸¹ Bowen, a.g.m., s. 142; Turan, a.g.e., s. 108.

⁵⁸² Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 22; Köymen, *Alp Arslan*, s. 222.

⁵⁸³ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 22; Köymen, aynı yer.

⁵⁸⁴ Köymen, aynı yer.

3. Nâzır

İslam tarihinde bu unvana Abbâsîler devrinden itibaren rastlamaktayız. Abbâsîler döneminde pek çok devlet görevlisine nâzırlık unvanı verilmiştir. Aynı dönemde âmillerin emri altında çalışan ve kasabalara gönderilmiş olan nâiblere refakat eden ve toplanan verginin korunmasından sorumlu olan kişiye nâzır denmekteydi. Ayrıca bu dönemde şehirlerin emniyet ve düzeninden “nâzırü'l-maûne” adlı kişiler sorumlu bulunmaktaydı. Onuncu yüzyıla geldiğimizde ise Bağdad'da bulunan hazine dîvânı başkanına “nâzırü'd-dîvânî'l-hazâin” ve hazineden sorumlu olan kişiye de “nâzırü'l-mahzen” denmekteydi⁵⁸⁵.

Sâmânîler ve Gaznelilerde rastlayamadığımız bu unvanın Abbâsîlerden Büyük Selçuklulara geçme ihtimali hayli yüksektir. Tuğrul Bey Abbâsî halifesinin daveti üzerine Bağdad'a geldiği zaman halife ve diğer ileri gelen devlet adamlarının iktâlarını kontrol ederek yetersiz bulmuş ve bunların arttırılmasını istemiştir⁵⁸⁶. Bu dönemde Meyyâfârikîn'de Mervânîlerin veziri iken halifelik vezirliğine getirilen İbn Cehîr aynı zamanda halifelik dîvânına nâzırlık etmekle görevlendirilmiştir⁵⁸⁷. Bu dönemde Bağdad'da Büyük Selçukluların Irak amîdinin görevleri dışında kalan mali konulardan halifelik nâzırlarının sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey'in vefatı üzerine başa geçen Alp Arslan halifenin kızını Bağdad'a gönderirken onunla birlikte Bağdad işlerine nezaret etmesi için İbnü'l-Muvaffak'ı da elçi olarak yollamıştır. Fakat bu kişinin yolda vefat etmesi üzerine elçilik görevi Reîsü'l-İrâkeyn'e verilmiş, bu kişi de nezaret işini yürütmesi için adamlarından Muzaffer'i görevlendirmiştir. Muzaffer'de Bağdad'a geldikten sonra nezaret ve idareyi ele alarak Irak işlerine bakmıştır⁵⁸⁸.

Alp Arslan döneminde verilen bilgilerden nâzırlık görevinin Bağdad'la sınırlı kalmayıp diğer Büyük Selçuklu eyaletlerinde de uygulandığı görülmektedir. Nitekim bu hükümdar döneminde Hemedan şehrinin nâzırı olarak Ebû Muhammed Dihistânî ismi geçmektedir. Alp Arslan tarafından Dihistânî'ye gönderilen mektupta (1065)

⁵⁸⁵ Cengiz Tomar, “Nâzır” mad., *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 449.

⁵⁸⁶ Köymen, *Alp Arslan*, s. 224.

⁵⁸⁷ Köymen, aynı yer.

⁵⁸⁸ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 130-131; Köymen, aynı yer.

ondan vergileri doğru toplamasını, şer’i olmayanları kaldırmasını, halka karşı iyi davranarak toplanan fazla vergileri geri iade etmesini istemiştir⁵⁸⁹. Burada verilen bilgilerden nâzırların da amîd ve âmiller gibi mali işlerden sorumlu oldukları açık bir şekilde görülmektedir.

B. Askeri Teşkilat

1. Şahne

Abbâsîlerden itibaren ortaçağ İslam devletlerinde gördüğümüz şahnelik kurumu bir bölge veya şehrin korunmasından ve asayişinden sorumlu olan müessese için kullanılmıştır⁵⁹⁰. Şanelik kurumu zamanla askeri birlikler anlamına gelen “sâhibü’l-maüne” ile yerleşim yerlerinin güvenlik ve düzenini sağlayan “sâhibü’ş-şurta”nın yerini almaya başlamıştır. Sâmânîler dönemine baktığımızda ise şahnelik ve sâhibü’ş-şurta kurumlarının her ikisinin de mevcut olduğu görülmektedir⁵⁹¹. Ayrıca kaynaklarda verilen bilgilerden şahnelik görevinin Gazneliler ve Karahanlılarda da var olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Karahanlılardan İlig Nasr Han’ın (ö. 1012-1013) 999 yılında Sâmânîlerin merkezi Buhara’ya girdikten sonra buraya yönetici olarak bir şahne atadığı bilinmektedir⁵⁹². Bununla birlikte bu dönemde Karahanlılardaki şahnelik kurumunu aydınlatacak herhangi bir bilgi elimizde bulunmamaktadır.

Gaznelilere baktığımızda ise bu dönemde şahnelik görevinin var olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Gaznelilerde şehirlerin herhangi bir saldırıya karşı korunmasından ve düzenin sağlanmasından sorumlu olan şahneler, hükümdar tarafından ve genellikle gulâm sisteminden yetişen kişilere verilmekteydiler⁵⁹³. Sultan Mahmud döneminde Horasan ve Tus şahnesi olarak Ebu’l-Hâris Arslan Cazib, Sultan Mesud döneminde Rey şahnesi olarak Hasan-ı Süleyman ve yine aynı hükümdar döneminde Büst şehrinde Nûş Tegin-i Nevbetî’nin görev yaptıklarını bilmekteyiz⁵⁹⁴. Gaznelilerde şahnelerin sorumlu oldukları bölgelerin konumuna ve

⁵⁸⁹ Sibt, *Mir’âtü’z-Zaman*, s. 140; Köymen, *Alp Arslan*, s. 225.

⁵⁹⁰ Merçil, “Şahne” mad., *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 292-293.

⁵⁹¹ Usta, a.g.e., s. 336-338; Merçil, a.g.m., s. 292.

⁵⁹² Genç, a.g.e., s. 183, 185.

⁵⁹³ Nuhoğlu, a.g.t., s. 298-299.

⁵⁹⁴ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 21, 610; Kurpalidis, a.g.e., s. 122; Nuhoğlu, a.g.t., s. 299-300.

genişliğine göre emirleri altındaki asker sayısı da değişmekteydi. Herhangi bir savaş durumunda ise şahneler askerleriyle birlikte bağlı oldukları daha yüksek rütbedeki komutanların ordusuna iltihak etmek zorundaydılar. Şahnelerin askeri görevlerinden başka buldukları bölgelerdeki halka karşı iyi davranmaları da sorumlulukları arasında bulunmaktaydı⁵⁹⁵.

Büyük Selçuklularda ise şahneler başlangıçta, eyaletlerde ve şehirlerde amîdlerin altında ve emrinde görev yaparken zaman içinde yetki ve sorumlulukları genişlemiştir⁵⁹⁶. Buna göre şahneler özellikle Alp Arslan'ın hükümdarlığının belli bir döneminden itibaren nüfuzları giderek artarak eyalet ve şehirlerde amîdlerin yerini almışlardır⁵⁹⁷. Cahen'in şahnelik kurumunun Selçuklular tarafından İslam dünyasına kazandırıldığı ifadesini bu dönemde büyük bir güce ulaştıkları şeklinde yorumlamak daha doğru olsa gerektir⁵⁹⁸. Bir yerde buldukları bölgelerin askeri valileri olan şahneler görevlerini yerine getirmek için emirleri altında askeri kuvvetlere sahip bulunmaktaydılar. Nizâmülmülk eserinde reis, kadı, âmil ve muhtesib ile birlikte şehir yöneticileri arasında şahneyi de saymaktadır⁵⁹⁹. Ona göre bu kişilerin görevleri arasında bölgedeki halkın her halini bilmeleri ve her şeyi merkeze bildirmeleri de bulunmaktaydı.

Tuğrul Bey dönemi şahnelik kurumu ve şahneleri hakkında elimizde yeterli düzeyde bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Serahs savaşından sonra Sultan Mesud'un Selçuklular üzerine yürümesi ve yapılan savaşlar esnasında yukarıda değindiğimiz Arslan Cazib'in oğlunun Selçuklu saflarında yer alması hayli ilginçtir. Beyhakî tarafından Selçuklulara sığınan Gazneli ileri gelenleri arasında zikredilen Arslan Caziboğlu Süleyman'ın Gazneli Devleti'ndeki görevini bilmemekteyiz⁶⁰⁰. Buna karşılık o kendisi gibi Selçuklulara sığınmış olan gulâm askerlerinin başında

⁵⁹⁵ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 21-22.

⁵⁹⁶ Büyük Selçuklu dönemi Şahnelik kurumu hakkında bk.: Kurpalidis, a.g.e., s. 122-128.

⁵⁹⁷ Köymen, *Alp Arslan*, s. 218.

⁵⁹⁸ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 57.

⁵⁹⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 109.

⁶⁰⁰ 1033 yılında Sultan Mesud tarafından Irak'a Kethüdâ olarak gönderilen Ebu Sehl Hamdûy'un maiyetinde bulunan ve ordunun ileri gelenleri arasında zikredilen Arslan Caziboğlu muhtemelen Süleyman'dır. Bk.: Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 364.

Selçukluların öncü kuvveti olarak Gaznelilere karşı savaşmıştır⁶⁰¹. Süleyman'ın Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra devlette bir görev alıp almadığına dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Tuğrul Bey'in ölümü üzerine Hemedan'da meydana gelen karışıklıklarda Büyük Selçukluların amîdinden başka şahne ve 700 adamı da öldürülmüştür⁶⁰². Bu bilgilerden yola çıkarak Tuğrul Bey döneminde şahnelik kurumunun var olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz. Bununla birlikte Büyük Selçuklular döneminde şahnelik görevi hakkında Alp Arslan'dan itibaren detaylı bilgiler elde edebilmekteyiz. Büyük Selçuklularda Bağdad şahnelerinin halifelik merkezinde adeta sultanın temsilcileri olarak görev yapmaktaydılar⁶⁰³. Şehirlerdeki askeri yönetimden başka şahneler, adli kurumların verdiği kararların yerine getirilmesinde de görev almaktaydılar⁶⁰⁴. Ayrıca şehirlerde görev yapan âmiller ve diğer Selçuklu memurları da görevlerini icra ederken şahneden yardım almaktaydılar. Şahnelerin sorumlu oldukları bölgelerin vergilerinden pay aldıkları anlaşılmaktadır. Büyük Selçuklularda şahnelerin görev yaptıkları yerlerde memur atamak gibi bir yetkileri bulunmamaktaydı⁶⁰⁵. Gaznelilerde olduğu gibi kılıç ehlinden olan şahnelik görevi genellikle gulâmlar arasından yetişen Türklere verilmekteydi. Emirleri altında büyük askeri birlikler bulunduran şahneler, devletin eyaletler ve şehirlerdeki askeri gücünü meydana getirmekteydiler⁶⁰⁶. Alp Arslan döneminde Bağdad'da Ay Tegin es-Süleymânî ve Sa'düddeve Gevherâyin'in (ö. 1100) şahnelik görevinde bulduklarını bilmekteyiz.

a. Ay Tegin es-Süleymânî

Alp Arslan, Büyük Selçuklu tahtına çıktıktan sonra Bağdad'a gönderdiği Reîsü'l-İrâkeyn'i Irak amîdliğine, Ay Tegin'i ise Bağdad şahneliğine getirmiştir (1064)⁶⁰⁷. Bu kişilerin göreve başladıktan sonra Selçuklular adına Irak'ta idareyi ele almaları halifelik tarafından iyi karşılanmamıştır. Halifenin veziri İbn Cehîr, amîd ve şahneyi Beytü'n-nevbe'ye çağırarak bir takım ağır sözler söylemiştir. Bu olay

⁶⁰¹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 537.

⁶⁰² Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 120.

⁶⁰³ Özaydın, a.g.e., s. 220.

⁶⁰⁴ Özaydın, aynı yer.

⁶⁰⁵ Özaydın, aynı yer.

⁶⁰⁶ Bundarî, *Selçuklular*, s. 41; Köymen, *Alp Arslan*, s. 221.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 47; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 134; Köymen, a.g.e., s. 218.

üzerine Irak amîdi veziri halifeye şikâyet etmiş ise de herhangi bir netice elde edememiştir⁶⁰⁸. Yaşanan bu olaylar sırasında Irak amîdinin emri altında bulunan Bağdad şahnesi Ay Tegin'in, Reîsü'l-İrâkeyn'in gölgesi altında kaldığı görülmektedir⁶⁰⁹. Bununla birlikte bir ara oğlunu yerine vekil bırakarak Alp Arslan'ın yanına gitmiştir. 1071 yılında ise tekrar Bağdad'a şahne olarak gönderilmiştir. Fakat Ay Tegin'in Bağdad'daki bu ikinci şahneliği uzun sürmemiştir⁶¹⁰. Buna göre yerine oğlunu nâib olarak bırakıp hükümdarın huzuruna gittiği bir zamanda oğlunun halifeye bağlı kölelerden birini öldürmesi Selçuklular ile halifeyi karşı karşıya getirmiştir. Bu olay üzerine Abbâsî halifesi Bağdad şahnesi Ay Tegin'in görevden alınmasını istemiştir. Fakat Nizâmülmülk'ün Ay Tegin'i tutması ve görevden almak bir yana Tekrit şehrinin iktâsını da şahneye vermesi ilişkileri daha da germiştir. Bu sırada hükümdarın huzurundan ayrılarak Bağdad'a dönen Ay Tegin halifelik sarayına giderek affedilmesini istemiştir. Halifenin Ay Tegin'i affetmemesi ve huzuruna kabul etmemesi üzerine Alp Arslan tarafından Ay Tegin Bağdad şahneliği görevinden alınmıştır.

b. Sa'düddeve Gevherâyin

Ay Tegin'in 1071 yılında Bağdad şahneliği görevinden alınması üzerine bu göreve Gevherâyin getirilmiştir⁶¹¹. Gevherâyin ile birlikte şahnelik kurumu Büyük Selçuklularda ön plana çıkarak görev ve yetkileri bakımından amîdlik kurumunun yerini almaya başlamıştır. Güçlü bir şahsiyet olarak karşımıza çıkan Gevherâyin, uzun yıllar bu makamı elinde bulundurmuştur⁶¹². Türk asıllı gulâmlardan olan Gevherâyin'in devlet hizmetine girmesi de hayli ilginçtir. Büveyhîlerden Ebû Kâlîcâr'ın hizmetinde bulunan Gevherâyin, onun vefatından sonra da oğlu el-Melikü'r-Rahîm'e hizmet etmiştir. Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdad'a girmesi ve Büveyhîlere son vermesi üzerine Gevherâyin, Selçukluların hizmetine girmiştir. Alp Arslan'ın yakın adamları arasına giren Gevherâyin, bu dönemde Bağdad şahneliğine getirilmiştir. Alp Arslan'ın son Mâverâünnehir seferine (1072) de katılan

⁶⁰⁸ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 134.

⁶⁰⁹ Köymen, *Alp Arslan*, s. 218.

⁶¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 75; Köymen, a.g.e., s. 218-219.

⁶¹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 75; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 176; Bundarî, *Selçuklular*, s. 41.

⁶¹² Gevherâyin hakkında detaylı bilgi için bk.: Usta, "Gevherâyin" mad., *DİA*, C. 14, İstanbul 2016, s. 477.

Gevherâyin, bu sırada Yusuf Hârizmî'nin hükümdara saldırısını önlemeye çalışırken yaralanmıştır⁶¹³. Alp Arslan'ın vefatından sonra Melikşah'ın tahtı ele geçirmesine yardım etmiş ve Bağdad şahneliğini bu hükümdar döneminde de devam ettirmiştir.

2. Reis

Ortaçağ İslam devletlerinde gördüğümüz bir diğer görevli de reisti⁶¹⁴. Onuncu yüzyıldan itibaren reis unvanı taşıyan kişiler vali ve buldukları şehrin yöneticisi olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu göreve getirilen kişiler genellikle buldukları şehrin ileri gelen aileleri veya şehirdeki belli meslek gruplarının liderleri arasından seçilmekteydiler. Fâtımîler, Büveyhîler, Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular, Eyyübîler gibi devletlerde reisler buldukları şehrin idari işlerine baktıkları gibi çarşı ve pazarları denetleyerek emniyet ve asayişin sağlanması noktasında da görev almaktaydılar. Sâmânî, Gazneli ve Büyük Selçuklu devletlerinde buldukları bölgelerde reisler sadece devletin değil aynı zamanda şehir halkının temsilcisi olarak da görev yapmışlardır. Buldukları şehirlerin tanınmış ve önde gelen simaları olan bu kişiler bu devletlerde önemli siyasi olaylarda rol oynadıkları gibi elçilik görevlerinde de kullanılmışlardır. Herhangi bir saldırıya karşı buldukları şehri savunmak ve korumakla görevli olan reisler, gerek duydukları durumlarda halktan asker toplayabilmekteydiler.

Gaznelilerde doğrudan hükümdar tarafından atanan ve şehrin ileri gelen aileleri arasından seçilen bu kişilere hil'at verilmekteydi. Devletle halk arasında aracı olan bu görevliler buldukları makam itibariyle Gaznelilerde elçi olarak da kullanılmaktaydılar⁶¹⁵. Askeri meselelerde ise reisler şahnenin emri altında çalışmaktaydılar⁶¹⁶. Gazneliler döneminde Nişâbur şehrinde uzun yıllar bu görevi ellerinde buldurmış olan Mîkâlîler ailesi sadece Gazneliler döneminde değil ayrıca Sâmânîler ve Büyük Selçuklular döneminde de önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu aileden gelen ve "Hasenek" lakabıyla tanınmış olan Ebû Ali

⁶¹³ Bundarî, *Selçuklular*, s. 45.

⁶¹⁴ Reislik kurumu hakkında bk.: Sümer, "Reis" mad., *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 543-544.

⁶¹⁵ Nuhoğlu, a.g.t., s. 297.

⁶¹⁶ Nuhoğlu, aynı yer.

Hasan b. Muhammed (ö. 1031), Sultan Mahmud döneminde önce Nîşâbur reisliği görevine ardından da vezirliğe getirilmiştir⁶¹⁷.

Reislik makamı Tuğrul Bey'den itibaren Büyük Selçuklularda da karşımıza çıkmaktadır⁶¹⁸. Bu hükümdar döneminde başta Horasan olmak üzere devletin doğudaki eyaletlerinin başında reisler görev almaktaydılar. Devletin doğu eyaletlerinde reislerin gördüğü görevi batı eyaletlerinde amîdler daha sonra da şahneler yerine getirmeye başlamıştır⁶¹⁹. Özellikle Sultan Sencer dönemi reislerin görevine baktığımız zaman bu kişilerin aslında amîdlerin ve şahnelerin görevlerini yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey Azerbaycan'da bulunan Hoy şehrine geldiği zaman (1062) şehir halkından kendisine tâbi olmalarını ve vergi vermelerini istediği zaman dirençle karşılanmıştı. Bunun üzerine kuvvet kullanarak şehre giren Tuğrul Bey, şehrin reisi olan Yusuf'u ve yeğeni Musa'yı görevden alıp hapse attırması ve şehrin reisliğini önce Ebû Sa'id'e ardından da Ömer b. Sahtkân'a vermiştir⁶²⁰. Verilen bilgilerden bu kişilerin göreve getirilmesinde vezir Amîdülmülk'ün rol oynadığı görülmektedir. Tuğrul Bey döneminde Nîşâbur reisliği yapan Ebû Nasr Muhammed b. Sa'id'in Abbâsî halifesine elçi olarak gönderilmesi Gaznelilerde olduğu gibi Selçuklularda da reislerin diplomatik görevler üstlendiklerini göstermektedir⁶²¹.

Alp Arslan dönemine geldiğimizde ise Nîşâbur reisi olarak karşımıza Mahmud b. Ebû Ali el-Menîî çıkmaktadır. Alp Arslan tahta çıktıktan sonra vezir Amîdülmülk'ü görevden alarak Mervürrûd şehrine sürgün olarak göndermiş (1063) ve ardında da bir gulâmını göndererek Amîdülmülk'ün öldürülmesini istemiştir. Bunun üzerine Nîşâbur reisi Mahmud Menîî ve Mervürrûd şehrinin reisi ve aynı zamanda Nîşâbur reisinin kardeşi ve nâibi olan Abdürrezzak, Amîdülmülk'ün bağışlanması için Alp Arslan'dan şefaatte bulunmuşlardır. Bu duruma sinirlenen Alp Arslan Nîşâbur reisine gönderdiği haberde emrinin kesin olduğunu ve derhal yerine

⁶¹⁷ Nuhoglu, a.g.t., s. 230.

⁶¹⁸ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 109-111; Büyük Selçuklularda Reislik kurumu için bk.: Kurpalidis, a.g.e., s. 116-121.

⁶¹⁹ Köymen, *Alp Arslan*, s. 228.

⁶²⁰ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 110-111.

⁶²¹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 104; Köymen, a.g.e., s. 230.

getirilmesini istemiş ve neticede Amîdülmülk öldürülmüştür⁶²². Bu olay açık bir şekilde reislerin devlet içinde önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir.

3. Sâhibü'ş-Şurta

Geçmiş Hz. Peygamber dönemine kadar giden Sâhibü'ş-Şurtalık, ilk defa bu ad ile Hz. Osman döneminde karşımıza çıkmaktadır⁶²³. Bu dönemde Sâhibü'ş-Şurtalar şehirlerde kadıların emri altında olup suçluların yakalanmasında, cezalandırılmasında ve asayişin korunmasında görev almaktaydılar. Emevîler döneminde önemi daha da artan Sâhibü'ş-Şurtalık kurumu bu zamanda şehirlerin ve kasabaların korunmasından sorumlu olan ve askeri yönü ağır basan bir müessese haline gelmiştir. Abbâsîler döneminde Bağdad'da bulunan Sâhibü'ş-Şurta mevki olarak vali ve emirlere denk bir konuma sahipti. Sâmânîler dönemine baktığımızda ise Sâhibü'ş-Şurtaların bütün şehirlerde görev yaptıklarını görmekteyiz⁶²⁴. Ayrıca bu dönemde devletin büyük dîvânları arasında yer alan Dîvân-ı Sâhibü'ş-Şurta'nın görev ve yetkileri hakkında elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu dîvânın ülke çapında yayılmış olan Sâhibü'ş-Şurtaların atama ve görevden alınmalarından sorumlu olduğu düşünülmektedir⁶²⁵. Gaznelilerde Sâhibü'ş-Şurtalık görevine rastlamamaktayız. Fakat Sâhibü'ş-Şurtaların görev ve yetkilerine baktığımız zaman Gaznelilerde bu makamın kutvallar, şahneler ve emîr-i haresler tarafından yerine getirildiğini söyleyebiliriz⁶²⁶.

Büyük Selçuklularda şehirlerin güvenliğinden ve düzeninden şahneler sorumlu bulunmaktaydı. Bu dönemde Sâhibü'ş-Şurtalık kurumu hakkında yeterli düzeyde bilgi olmaması şahnelerin şehirlerde Sâhibü'ş-Şurtaların yerini almasıyla ilgili görülebilir. Bununla birlikte Sâhibü'ş-Şurtalık Büyük Selçuklularda tamamen ortadan kalkmayıp daha çok küçük yerlerin ve mahallelerin asayişinde görev almışlardır. Nitekim İbnü'l-Esir, 1060 yılı olaylarından bahsederken Bağdad Sâhibü'ş-Şurtası Ebû Muhammed en-Nesevî'nin vefat ettiğini söylemektedir. Aynı

⁶²² Amîdülmülk'ün öldürülme olayı Sıbt İbnü'l-Cevzî'de detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Bk.: Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 145-147.

⁶²³ Detaylı bilgi için bk.: Metin Yılmaz, "Şurta" mad., *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 242-244.

⁶²⁴ İbn Havkal, *Sûret el-Arz*, nşr. J. H. Kramers, Brill 1938, s. 430.

⁶²⁵ Usta, a.g.e., s. 357-358.

⁶²⁶ Nuhoğlu, a.g.t., s. 197-199, 298-300, 304-306.

şekilde 1094 yılı olaylarından bahsederken ise Bağdad'ın Nehritâbık ve Bâbülercâ mahalleleri arasında meydana gelen olaylarda Sâhibü'ş-Şurtanın bir kişiyi öldürdüğünden ve bu sebeple de görevinden alındığından bahsetmesi bu durumu göstermektedir⁶²⁷.

4. Muhtesiblik

İslam devletlerinde kamu düzeninin korunmasından ve denetlenmesinden sorumlu olan görevliye muhtesib denmekteydi⁶²⁸. İslam tarihinde Hz. Peygamber dönemine kadar giden bu kurumun amacı insanları iyiliğe yönlendirmek ve her türlü kötü eyleme karşı uymaktı. İlk başlarda çarşı ve pazarları denetleyerek ticari ve sosyal hayatın düzgün bir şekilde işlenmesini sağlayan bu kurum zamanla gelişerek ve büyüyerek farklı görevleri de yüklenmiştir. İslam tarihinin ilk dönemlerinde “sâhibü's-sûk” olarak karşımıza çıkan bu görev Abbâsîlerden itibaren muhtesiblik olarak adlanmaya başlanmış ve Abbâsîlerden de diğer İslam devletlerine geçmiştir. Sâmânîler döneminde, muhtesiblik işlerinin yürütülmesinden ve bu işler için atamalardan sorumlu bir divân olup buna muhtesib divânı denmekteydi. Yûsuf Has Hâcib'in, Kutadgu Bilig'inde muhtesiblerin görev ve yetkilerinden bahsetmesi bu kurumun Karahanlılarda da olduğunu göstermektedir⁶²⁹. Sultan Mesud'un içkiyi yasaklayarak bunun denetimini muhtesiplere havale etmesi Gaznelilerde bu müessesenin varlığını kesin olarak ortaya koymaktadır⁶³⁰. Hatta Nizâmülmülk eserinde, Sultan Mahmud döneminde bir muhtesibin vazifesini nasıl layıkıyla yaptığına dair bir olayı naklederek bu dönemi örnek göstermiştir⁶³¹.

Büyük Selçuklular döneminde de her şehirde muhtesibler görev yapmaktaydı. Her ne kadar Selçukluların ilk dönemlerinde bu kişilerin isimleri hakkında elimizde bir bilgi olmasa da Muhammed Tapar döneminde Kadı Ebü'l-Abbas b. Rattâbî'nin Bağdad'da⁶³², Sultan Sencer döneminde Hoca Evhadüddin'in de Mâzenderan'da

⁶²⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 30, 202; Özeydin, a.g.e., s. 221-222.

⁶²⁸ Detaylı bilgi için bk.: Cengiz Kallek, “Hisbe”mad., *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 133-143.

⁶²⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s. 398, 400; Genç, a.g.e., s. 188-189.

⁶³⁰ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 499; Nuhoğlu, a.g.t., s. 302.

⁶³¹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 106-107.

⁶³² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 364.

muhtesib olarak görev yaptıklarını bilmekteyiz⁶³³. Nizâmülmülk, muhtesibin görev ve yetkilerini göstermesi bakımından eserinde şu bilgileri vermektedir: “Her şehir için bir muhtesip görevlendirilmelidir. Böylece teraziler, fiyatlar düzgün olur; alışverişlerin doğru yapıldığını anlar: çevreden getirilip pazarda satılan her malda hile hurda olmaması için ihtiyatlı davranır. Ağırlık ölçüsü taşların doğruluğunu denetler; emr-i marufu, nehy-i münkeri uygular. Padişah ile onun görevlendirdiği kişiler muhtesibin elini güçlendirir. Ülkenin kaidelerinden ve adaletin sonuçlarından biri budur. Bunun dışında bir şey yapılırsa, yoksullar güç durumda kalır. Pazarcular istedikleri gibi alıp satarsa, halkta fesat, bozulma başlar. Şeriat canlılığını yitirir. Bu işler seçkinlerden birine, bir hizmetkâra veya hiç kimseden korkmayan bir Türk’e verilirse, işler kuralına göre yürür; İslam’ın kaidesi gittikçe sağlamlaşır.”⁶³⁴

C. Adlî Teşkilat

1. Kâdılkudât ve Kadılar

Yargı işlerinden mesul olan kadılık kurumunun ortaya çıkışı İslam tarihinin ilk dönemlerine kadar gitmektedir⁶³⁵. Hz. Ömer döneminde İslam devletinin sınırlarının hızlı bir şekilde büyümesi sonucunda yönetimi kolaylaştırmak için bir takım düzenlemeler yapılmış ve şehirlere valilerle birlikte kadılar da atanmaya başlanmıştır. Bu dönemde sadece belli davalara bakan kadının görev ve yetkileri Emevîler döneminden itibaren artmış ve mezâlim davaları hariç bütün davalara bakmaya başlamışlardır. Abbâsîler döneminde ortaya çıkan kâdılkudâtlık ise bir nevi baş kadı olup kadıların atanmasında, terfisinde ve azlinde görev almışlardır. Bu dönemde kadılar genellikle çeşitli bölge ve şehirlerde yaşayan halkın amelî bakımdan mezhebi esas alınarak tayin edilmeye başlanmıştır.

Sâmânîler ve Gazneliler döneminde genellikle hanevî ve şâfiî mezhebinden olan âlimler kadı olarak görevlendirilmiştir⁶³⁶. Kadılar kimi zaman siyasi olaylarda da rol oynamışlardır. Örneğin Gaznelilerin Nîşâbur kadısı olan Ebü’l-Alâ Sâid b. Muhammed 1038 yılında Nîşâbur’un kansız bir şekilde Selçuklulara teslim

⁶³³ Kurpalidis, a.g.e., s. 137.

⁶³⁴ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 105-106.

⁶³⁵ Detaylı bilgi için bk.: Fahrettin Atar, “Kadı” mad., *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 66-69.

⁶³⁶ Usta, a.g.e., s. 362. Sultan Mahmud dönemi Gazneli kadıları için bk.: İzzetullah Zeki, *Gazneli Mahmud’un Din Politikası*, Konya 2019, s. 204-215.

edilmesini sağlamıştır. Bu olaydan bir süre sonra şehre gelerek Sultan Mesud'un tahtına oturan Tuğrul Bey'i tebrik etmiş ve ona bir takım nasihatlerde bulunmuştur⁶³⁷.

Hanefî mezhebinden olan Büyük Selçuklu hükümdarları genellikle bu mezhepten olanları kadılık makamına getirmişlerdir. Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdad'a girmesinden bir süre sonra Abbâsîlerin kâdılkudât'ı ve şâfiî âlimi olan İbn Mâkulâ vefat etmiştir. Bunun üzerine Abbâsî halifesini teklifi ve Tuğrul Bey'in onayı ile hanefî mezhebinden olan Ebû Abdullah ed-Dâmegânî kâdılkudâtlık görevine getirilmiştir (1056)⁶³⁸. Dâmegânî vefatına kadar yaklaşık otuz yıl boyunca Abbâsîler ve Büyük Selçuklular adına Bağdad'da kâdılkudâtlık görevini yürütmüştür.

Nizâmülmülk, eserinin farklı yerlerinde kadılarla alakalı bilgiler vermektedir. Ona göre kadılar hükümdarların nâibleridirler. Bu sebepten dolayı kadılar korunmalı ve güçlendirilmeli ve onlara olan saygı ve hürmetin de en yüksek düzeyde olması sağlanmalıdır⁶³⁹. Nizâmülmülk'e göre ancak bu sayede adalet kurumu güçlenir ve yargı işleri düzene girer, bu da devletin ve hanedanın devamını sağlar. Nizâmülmülk ayrıca hükümdar tarafından bu göreve getirilecek kişinin iyi bilinmesi gerektiğini ancak âlim ve güvenilir olan kişilerin kadı olarak atanmasını tavsiye etmektedir⁶⁴⁰. Kadıların vazifelerini hakkıyla yapabilmeleri için maaşlarına da dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Kadılar hükümdar adına sadece dini kurumları kontrol etmemekte aynı zamanda din adamlarını ve vakıfları denetlemekte ayrıca medreselerde de dersler vermekteydiler⁶⁴¹. Kadılar bu saydığımız görevlerden başka hükümdar tarafından halife ve komşu devletlere elçi olarak da gönderilmekteydiler.

⁶³⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 519-520.

⁶³⁸ Ocak, "Selçuklular" mad., *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 375.

⁶³⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 105.

⁶⁴⁰ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 102.

⁶⁴¹ Özeydin, a.g.e., s. 224.

2. Emîr-i Dâdlık

Şer’i hukukun dışında kalan ve örfî davalar olarak adlandırılan meseleler Dîvân-ı Mezâlim tarafından karara bağlanmaktaydı. Mezâlim dîvânlarına genellikle hükümdar veya onun görevlendirdiği Emîr-i Dâdlar başkanlık etmekte ve devlete karşı işlenen suçlar burada görülmekteydi⁶⁴². Bu kurumun kökeni İslamiyet öncesine kadar gitmektedir. Nizâmülmülk bu konuda eski İran hükümdarlarını örnek vermiş ve onların belirli günlerde sarayı halka açarak halkın şikâyetlerini dinlediklerini belirtmiştir⁶⁴³. Nizâmülmülk ayrıca yargı işinin bizzat hükümdar tarafından yerine getirilmesini, eğer hükümdar şer’i konulara vakıf değilse o halde bu işi nâibler aracılığıyla yürütmesi gerektiğini söylemektedir⁶⁴⁴.

Sâmânîlerde devlet kademesindeki üst kişilerin yargılandığı bu dîvâna bizzat hükümdar başkanlık etmekteydi. Hükümdar yoksa hükümdar ailesinden bir kişi, en üst rütbedeki devlet görevlileri veya din adamları bu vazifeyi yerine getirmekteydiler⁶⁴⁵. Gaznelilerde hükümdarın başkanlık ettiği mezâlim mahkemeleri haftanın belirli günlerinde ve iki kez toplanmaktaydı. Hükümdarın olmadığı zamanlarda ise bu görev hükümdarın vekil olarak atadığı şehzade tarafından yerine getirilirdi. Hükümdar aynı zamanda bu mahkemelerden bağımsız olarak halkın şikâyetlerini dinlemekte ve suçluları cezalandırmaktaydı. Mezâlim mahkemelerine hükümdarla birlikte vezir ve diğer üst düzey devlet görevlileri de katılmaktaydı⁶⁴⁶.

Büyük Selçuklu hükümdarları da bu konu üzerinde hassasiyetle durarak Mezâlim Mahkemelerine başkanlık etmişlerdir. Kaynaklar, ilk Mezâlim Mahkemesi’nin Tuğrul Bey tarafından daha devletin kuruluş sürecinde toplandığından bahsetmektedir. 1038 yılında Tuğrul Bey Gaznelilerin hâkimiyetindeki Nîşâbur’a girdikten sonra derhal burada Mezâlim mahkemesini kurarak halkın şikâyetlerini dinlemiştir⁶⁴⁷. Tuğrul Bey’den sonra da diğer Selçuklu hükümdarları ya bizzat kendileri ya da bu işle görevlendirdikleri kişiler Mezâlim

⁶⁴² Taneri, “Emîr-i Dad” mad., *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 130.

⁶⁴³ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 71, 102-104.

⁶⁴⁴ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 105.

⁶⁴⁵ Usta, a.g.e., s. 363.

⁶⁴⁶ Nuhoğlu, a.g.t., s. 358.

⁶⁴⁷ Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 134.

Mahkemelerine başkanlık etmişlerdir. Nizâmülmülk bu konuda haftanın iki günü hükümdarın halkın şikâyetlerini dinlemesini tavsiye etmektedir⁶⁴⁸. Bununla birlikte Büyük Selçuklu Emîr-i Dâdları ve görevlileri hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte Berkıyaruk döneminin önemli emîrlerinden biri olan Habeşî b. Altuntak'ın Emîr-i Dâd unvanı ile birlikte zikredilmesi bu kurumun Büyük Selçuklularda var olduğuna işaret etmektedir⁶⁴⁹.

3. Hatip

İslam devletlerinde kadılar gibi hatipler de sadece dini bir kimliğe sahip olmayıp aynı zamanda buldukları bölgelerde devletin temsilcileri olarak görev yapmaktaydılar. Hükümdarların hâkimiyet sembolleri arasında yer alan hutbe, camilerde hatipler tarafından okunmaktaydı. Cuma ve bayram namazlarında hutbeyi okumak ve kimi zamanda namazları kıldırmak hatiplerin görevleri arasındaydı. Bu kişiler bir yerde halkla devlet arasındaki bağın kurulmasında aracı vazifesindeydiler. Aynı zamanda dini ve sosyal mevkileri sebebiyle devletlerarasında hükümdarlar adına diplomatik temaslarda elçilik görevini de yerine getirmekteydiler. Hatiplerin en önemli görevi ise buldukları şehirlerde vermiş oldukları vaazlarla halkın hükümdara ve yönetime karşı itaat etmelerini sağlamaktı⁶⁵⁰.

Nizâmülmülk eserinde daha çok hatiplerin dini yönleri üzerinde durarak dindar ve Kur'an'a hâkim olan kişiler arasından bu görevlilerin seçilmesinin gerektiğini belirtmiştir⁶⁵¹. Bu kişiler dini konularından dolayı buldukları bölgelerde hanedanlar ve hükümdarlar değişse bile genellikle mevkilerini koruyabilmekte ve ortaya çıkan yeni iktidarlar tarafından desteklerine başvurulabilmekteydi. Örneğin, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecinde Hatip Ebu İsmail Sabunî bu tarz bir rol oynamıştır. Gazneliler döneminde devrin önde gelen âlimleri arasında yer alan Sabunî, uzun yıllar boyunca Nîşâbur'da dersler okutmuş ve şehrin büyük camisinde hatiplik yapmıştır⁶⁵². Selçukluların 1038 yılında Nîşâbur'a hâkim olmaları sürecinde Selçukluları desteklemiştir. İbrahim Yinal'ın Selçuklular adına şehri teslim alması

⁶⁴⁸ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 71.

⁶⁴⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 245.

⁶⁵⁰ Kurpalidis, a.g.e., s. 139.

⁶⁵¹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 105.

⁶⁵² Muhammed Aruçi, "Sâbûnî, İsmâil b. Abdurrahman" mad., *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 359-360.

üzerine Sabunî, Ebu'l-Kasım'la birlikte hareket etmiş ve Tuğrul Bey şehre gelmeden önce onun adına hutbe okumuştur⁶⁵³. Böylece Nîşâbur'daki Selçuklu hâkimiyeti ve Tuğrul Bey'in hükümdarlığı meşru bir zemine oturtularak resmiyet kazanmıştır. Bu açıdan hatiplik kurumunu hükümdarların meşruiyetlerini sağlama noktasında önemli bir unsur olarak görebiliriz.

⁶⁵³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 518-519.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU ASKERİ TEŞKİLATI ÜZERİNDE GAZNELİ ETKİSİ

Devletlerin kurulmalarında ve varlıklarını devam ettirmelerinde en önemli unsurlardan biri olan askeri teşkilat konusunda Büyük Selçuklular kendilerinden önce kurulmuş olan Türk ve İslam devletlerini örnek almışlardır⁶⁵⁴. Tarihin farklı dönemlerinde teşkilatçılık özellikleri sayesinde Türkler, kendilerinden büyük orduları yenebildikleri gibi birçok siyasi teşekkülde meydana getirmişlerdir. Hiç şüphesiz Türklerin bu başarılarında insan unsuru, savaş teknikleri ve askeri donanımlarının payı büyük olmuştur. Türkler İslam dairesi içine girdikten sonra da bu özellikleri sayesinde İslam devletlerinin ordularının ana unsurlarını meydana getirmişler ve hizmet ettikleri siyasi yapılar içinde önemli roller oynamışlardır. Hatta kimi zaman sahip oldukları askeri güç sayesinde bağlı oldukları devletlerden ayrılarak yeni siyasi oluşumlar meydana getirmişlerdir. Ortaya çıkan bu Türk devletleri kendi askeri birikimlerinin yanında ayrıldıkları devletlerin geleneklerinden veya daha geniş bir ifadeyle İslam devlet geleneğinden ve kuruldukları coğrafyanın onlara bahşettiği imkânlardan faydalanarak yeni yapılar oluşturmuşlardır. Bu şekilde kurulan Türk İslam devletlerinden biri olan Gazneliler, gulâmlıktan yetişen ve Horasan valiliğine kadar yükselen Alp Tegin'in Sâmânî devletinden ayrılmasıyla ortaya çıkmıştır⁶⁵⁵.

Gaznelilerin burada bizi ilgilendiren tarafı Büyük Selçuklulara olan askeri etkileridir. Gaznelilerin hâkimiyetindeki Horasan bölgesinde ortaya çıkan Büyük Selçuklular, kuruluş aşamasında ve ilk dönemlerinde Gaznelilerin sadece sivil bürokrasisinden değil aynı zamanda askeri unsurlarından da faydalanmışlardır. Gazneliler ile Büyük Selçuklular arasındaki bu etkileşim sadece insan unsuruyla kalmamış ve Gazneli askeri sisteminin Büyük Selçuklulara aktarılmasını da sağlamıştır. Burada, Gaznelilerin Büyük Selçuklulara olan etkisini askeri yapıyı

⁶⁵⁴ Detaylı bilgi için bk.: Terzi, "Ordu" mad., *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 357-362; Turan, *Mefkûre*, s. 128-133; Kafesoğlu, *Türk Milli*, s. 281-292; Ögel, a.g.e., s. 329-331.

⁶⁵⁵ Merçil, "Alp Tegin" mad., *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 525-526.

meydana getiren insan unsuru, teşkilat özelliği ve teçhizat bakımından ele alıp değerlendireceğiz.

I. İNSAN UNSURU

İnsan unsuru askeri yapıyı meydana getiren üç temel ögeden en önemlisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Selçukluların devletleşme süreçlerinde en önemli rolü şüphesiz Türkmenler oynamışlardır⁶⁵⁶. Fakat devletin kurulmasından sonra Türkmen kuvvetlerinin yerini Büyük Selçuklularda gulâm sisteminden yetişen Türkler almaya başlamış ve Türkmenlerin devlet üzerindeki nüfuzları azalmıştır⁶⁵⁷. Gulâm ve Türkmenlerden başka Büyük Selçuklu ordusu vasal devletlerin askeri kuvvetleri ve gönüllülerden meydana gelmekteydi⁶⁵⁸.

A. Gulâmlar

Yukarıda Gaznelilerden bir şekilde ayrılarak Selçuklulara katılan gulâm askerlerin daha devletin kuruluş sürecinde önemli roller oynadıklarını ve Dandanakan Savaşı'ndan sonra da devlet içindeki etkinliklerinin artarak kendilerine valilik, emîrlik ve daha başka görevlerin verildiğini belirtmiştik⁶⁵⁹. Bu durum Büyük Selçukluların sadece Gazneli askeri yapısını değil bizzat doğrudan Gazneli askerlerini de hizmete alarak önemli görevlere getirdiklerini açık bir şekilde göstermektedir. Böylece Büyük Selçuklular gulâm sistemini Gaznelilerden devralmışlar ve bunu daha da geliştirerek kendilerinden sonraki devletlere intikal ettirmişlerdir⁶⁶⁰. Nitekim Nizâmülmülk'ün gulâm sistemi hakkında eserinde Sâmânîler dönemini Gaznelilerin kurucusu Alp Tegin üzerinden ele alması ve bunu bir örnek model olarak sunması da bize Büyük Selçuklu Devleti'ndeki gulâmlığın kökenleri hakkında ipuçları vermektedir. Zaten Nizâmülmülk'ün eserinde gulâm sistemini Gazneli hükümdarları olan Alp Tegin, Sebük Tegin ve Sultan Mahmud

⁶⁵⁶ Kaynaklarda açık bir şekilde gördüğümüz bu duruma Nizâmülmülk'te eserinde dikkat çekmiştir. Bk.: Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 176.

⁶⁵⁷ Gulâm sisteminin İslam dünyasında ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında bk.: Terzi, "Gulâm" mad., *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 178-180; Merçil, "Gulâm" mad., *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 180-184.

⁶⁵⁸ Kafesoğlu, Melikşah, s. 162-168.

⁶⁵⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 594.

⁶⁶⁰ Köprülü, a.g.e., s.112-113.

üzerinden ele almış olması da bunun Büyük Selçuklu veziri tarafından yapılan bilinçli bir tercih olduğunu ortaya koymaktadır⁶⁶¹.

Beyhakî'den, Dandanakan Savaşı'nda saf değiştirerek savaşın neticesine tesir eden askerlerin kendilerini galibiyette en büyük unsur olarak gördüklerini, kurulan devleti sahiplendiklerini ve hiç kimsenin de onlara söz söylemeye cesaret edemediğini öğrenmekteyiz⁶⁶². Hiç şüphesiz bu durum bir hakikati yansıtmaktaydı. O da devletin kuruluşunun ilk anlarından itibaren gulâmların ordu içinde Türkmenlerin yerini almaya başlaması gerçeği⁶⁶³. Nitekim çalışmamızın esas kısmını oluşturan Tuğrul Bey ve Alp Arslan dönemleri olaylarına baktığımız zaman askeri yapının ağırlık noktasının gulâmlardan meydana geldiği görülmektedir. Hatta Köymen'e göre, Melikşah döneminde Büyük Selçuklu ordusunda Türkmenlerin yerini tamamen gulâmlar almış ve bu sebepten dolayı da Nizâmülmülk Türkmenlerin yeniden devlet hizmetine kazandırılması gerektiğini hükümdara tavsiye etmiştir⁶⁶⁴. Yalnız burada şu husus unutulmamalıdır ki, her ne kadar Selçuklularda ordu teşkilatının temelini gulâmlıktan gelenler oluştursa da bunların da büyük bir kısmını devlet hizmetine alınan Türkler meydana getirmekteydi.

Hem Gazneli hem de Büyük Selçuklu ordusunun ana gövdesini oluşturan gulâmların devlet hizmetine alınmaları da benzer özellikler göstermektedir. Büyük Selçuklu ve Gazneli dönemi kaynaklarının vermiş olduğu bilgilerden genellikle gulâmların satın alınarak, hediye edilerek veya savaş esirlerinden temin edildikleri görülmektedir⁶⁶⁵. Büyük Selçuklu ordularında görev alan ilk gulâmlar Gaznelilerden meydana gelirken, Gazne ordularındaki gulâmların temeli de Sâ mânîlere dayanmaktaydı⁶⁶⁶. Bu durum devletlerin, yayılmış oldukları sahalarda bulunan diğer güçlerin askeri kadrolarından da yararlandıklarını göstermektedir. Nitekim Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdad'a geldiği zaman Büveyhî Devleti'nin gulâm sisteminden yetişmiş olan Türk kökenli komutanı Arslan Besâsîrî, Selçuklu hizmetine girmeyi

⁶⁶¹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 174, 178-180.

⁶⁶² Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 594.

⁶⁶³ Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 105-107.

⁶⁶⁴ Köymen, *Alp Arslan*, s. 237.

⁶⁶⁵ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 135; Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 23; Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 177; Akçay, a.g.t., s. 124; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 162; Nuhoğlu, a.g.t., s. 308-309.

⁶⁶⁶ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 536-537; Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 179-194.

reddederek devleti bir süre uğraştırmıştır⁶⁶⁷. Buna karşılık yine Büveyhî dönemi gulâmlarından olan Gevherâyin ise Selçuklu hizmetine girerek Alp Arslan zamanında Bağdad şahneliğine kadar yükselmiştir⁶⁶⁸. Aynı şekilde Büveyhî döneminin komutanlarından olan Fâhir Bay-Tegin de Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelmesinden sonra Selçuklu hizmetine girmiştir⁶⁶⁹. Hiç şüphesiz komutan düzeyinde olan bu geçişler sadece şahıslardan ibaret olmayıp bu kişilerin emri altındakileri de kapsamaktaydı. Selçuklu saflarına geçmiş olan ve Gazneli ileri gelenleri arasında zikredilen Arslan Caziboğlu Süleyman, Kadir Hâcib ve Börü Tegin kendileri gibi saf değiştiren gulâmlarla birlikte Selçukluların öncü kuvveti olarak Gaznelilere karşı görev yapmışlardır⁶⁷⁰. Vermiş olduğumuz örnekler Büyük Selçukluların gulâm temini noktasında başka devletlerden nasıl faydalandıklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Gulâm temini noktasında bir diğer önemli kaynak da savaş esirleri olarak göze çarpmaktadır. Kaynaklar Alp Arslan'ın Kafkasya (Ermenistan) seferinden 50 binin üzerinde Memlûkla dönmüş olmasından bahsetmektedir⁶⁷¹. Hiç şüphesiz bu esirlerin bir kısmı ordu içinde istihdam edilmiştir. Nitekim Melikşah döneminde 7 bin Ermeni askerinin ordudan atıldığını ve bu askerlerin daha sonra Melikşah'ın kardeşi Tekiş'in ordusuna katıldıklarını bilmekteyiz⁶⁷². Gazneliler ise gulâm temini noktasında Türkistan ve Hindistan sahalarından yararlanmışlardır⁶⁷³.

Köle hediye etmekte gulâm temininde bir diğer önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Köle hediye etme devlet adamlarından veya vasal hükümdarlardan sultana olabildiği gibi eşit seviyedeki hükümdarlar arasında da olmaktadır. Örneğin Tuğrul Bey, hil'at töreninin ardından halifeye tam teçhizatlı 50 Türk gulâmını hediye etmişti⁶⁷⁴. Aynı şekilde yukarıda değindiğimiz gibi Hârizm valisi Muhammed Nesevî

⁶⁶⁷ Arslan Besâsîrî hakkında detaylı bilgi için bk: İbnü'l Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 1-10; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 491-492; Merçil, "Besâsîrî" mad., *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 528-529.

⁶⁶⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 244.

⁶⁶⁹ Köymen, a.g.e., s. 238.

⁶⁷⁰ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 536-537.

⁶⁷¹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 135.

⁶⁷² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 113; Bundarî, *Selçuklular*, s. 68.

⁶⁷³ Akçay, a.g.t., s. 124; Nuhoğlu, a.g.t., s. 308-309.

⁶⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, s. 34; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 43.

de Alp Arslan'a satın aldığı 100 Türk gulâmını hediye olarak göndermişti⁶⁷⁵. 1025 yılında Ceyhun'u geçerek Semerkand'a kadar gelen Sultan Mahmud'a Yusuf Kadir Han'ın vermiş olduğu hediyeler arasında Türk kölelerde bulunmaktaydı⁶⁷⁶. Bu bilgiler devlet içinde veya devletlerarası ilişkilerde en kabul gören hediyelerden birinin de Türk gulâmlarının olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Gulâm temini noktasında esir pazarları da önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Nizâmülmülk, önde gelen askeri ricale, sultanın gözüne girebilmek için gulâmlar satın almalarını ve bunları iyi bir şekilde teçhizatlandırmalarını tavsiye etmektedir⁶⁷⁷. Bu durum önemli şehirlerde esir pazarlarının varlığına işaret etmektedir.

Devlet hizmetine alınan gulâmların nasıl yetiştirildikleri konusunda hem Büyük Selçuklu hem de Gazneli dönemi kaynaklarında yeterince bilgi yer almamaktadır. Nizâmülmülk'ün bu konuda Sâ mânîler hakkında vermiş olduğu bilgilerin bu dönemler içinde geçerli olması muhtemeldir⁶⁷⁸. Bununla birlikte Nizâmülmülk'ün gulâmların yetiştirilmesi noktasında kendi döneminden her hangi bir örnek vermemesi buna karşılık Sâ mânî uygulamalarını model olarak sunması Büyük Selçuklularda düzenli bir gulâm yetiştirme sisteminin olmadığını göstermektedir⁶⁷⁹. Zaten ordu içinde büyük bir yekûn tutan gulâmların belli bir sistem dâhilinde yetiştirildiklerini kabul etmek de pek gerçekçi görünmemektedir. Bu noktada Nizâmülmülk'ün tavsiyelerinin daha çok Büyük Selçuklularda saray gulâmları için geçerli olduğunu ve burada uygulandığını düşünebiliriz⁶⁸⁰. Saraya alınan gulâmlar belli bir eğitimden geçtikten sonra saray hâciblerinin emri altında çeşitli hizmetleri görmekteydiler. Gulâmların yükselerek hâciblik veya emîrlik gibi makamlara gelmeleri ise uzun yıllar almaktaydı⁶⁸¹. Burada Nizâmülmülk'ün Sâ mânî dönemi için vermiş olduğu otuzlu yaşları esas alabiliriz⁶⁸². Bununla birlikte

⁶⁷⁵ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 23.

⁶⁷⁶ Akçay, a.g.t., s. 124.

⁶⁷⁷ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 201.

⁶⁷⁸ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 178.

⁶⁷⁹ Köymen, *Alp Arslan*, s. 241.

⁶⁸⁰ Nuhoglu, a.g.t., s. 309.

⁶⁸¹ Köymen, a.g.e., s. 242.

⁶⁸² Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 178.

kendilerini ispatlayarak daha genç yaşlarda hükümdarın yakın çevresi arasına girmeyi başaran gulâmlar da bulunmaktaydı. Tuğrul Bey döneminde Humâr Tegin'i buna örnek verebiliriz. Nitekim Humâr Tegin gözden düşerek öldürüldüğü zaman yirmili yaşlarında bulunmaktaydı⁶⁸³. Köymen, Tuğrul Bey döneminde yetişerek hâciblik ve komutanlık gibi makamlara yükselen on bir gulâmdan bahsederek bunlar hakkında bilgi vermektedir⁶⁸⁴. Kaynaklarda bahsedildikleri sıraya göre Köymen bu hâcib ve emîrleri Sâv-Tekin, Bâr-Tekin, Yâruh-Tekin, Humâr-Taş, Humâr-Tekin, Gümüş-Tekin, Erdem, İnanc-Îl (İnanç-bey), Ferruh, Porsuk, Ay-Tekin şeklinde sıralamaktadır⁶⁸⁵.

Büyük Selçuklularda saray gulâmlarının sayısı hakkında elimizde farklı dönemlere ait çeşitli bilgiler yer almaktadır. Bununla birlikte saray gulâmlarının miktarı hakkında net bir bilgiye sahip bulunmamaktayız. Nizâmülmülk'ün vermiş olduğu bilgilerden gulâmlar arasından seçilen ve “müfred” diye adlandırılan tam teçhizatlı 200 kişilik bir birliğin devamlı olarak sarayda görev yaptıkları anlaşılmaktadır⁶⁸⁶. Bunlardan 100 tanesi Horasanlı ve 100 tanesi Deylemliler olup gösterişli silah ve kıyafetlere sahip bulunmaktaydılar. Her daim bu kişilerin hükümdarın yanında buldukları ve hükümdarla birlikte hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Nizâmülmülk bu kişilerin ücretlerinin tam ve zamanında ödenmesi gerektiğini tavsiye etmektedir. Ayrıca isimleri dîvânda kayıtlı olup 4 bin kişiden ve çeşitli ırklardan meydana gelen bir birliğinde hazır bulundurulmasını, bunlardan 1000 tanesinin hükümdarın 3 bin tanesinin de ordu komutanlarının emrinde olacak şekilde dağıtılmasını istemektedir⁶⁸⁷. Kaynaklarda verilen bilgilerden Büyük Selçuklu hükümdarlarının yanında her daim aynı sayıda gulâmın bulunmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Besâsîrî'ye karşı düzenlemiş olduğu seferden sonra Musul şehrinden Bağdad'a dönen Tuğrul Bey'in yanında 500 gulâm olduğunu bilmekteyiz⁶⁸⁸. Alp Arslan'ın Suriye seferi dönüşünde ise yanında 4 bin gulâm

⁶⁸³ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 101.

⁶⁸⁴ Köymen, *Alp Arslan*, s. 239.

⁶⁸⁵ Detaylı bilgi için bk.: Köymen, aynı yer.

⁶⁸⁶ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 165.

⁶⁸⁷ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 165.

⁶⁸⁸ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 42.

bulunmaktaydı⁶⁸⁹. Yine aynı hükümdarın son seferinde yanında yaklaşık 2 bin gulâm yer almaktaydı⁶⁹⁰.

Gazneliler döneminde ise saray gulâmlarının sayısı dört bin olup Sultan Mesud'un saltanatının sonlarına doğru bu sayı altı bine kadar çıkmıştır⁶⁹¹. Her iki devlette de saray gulâmlarının komutanlarına Sâlâr-ı Gulâmân-ı Saray denmekte olup bu kişiler Türkler arasından çıkmaktaydılar. Karahanlılarda ise saray gulâmlarına “yatgak” ve “turgak” dendiğinden yukarıda bahsetmiştik. Adı geçen devlette bu birlikler kapucubaşının emri altında bulunmaktaydılar⁶⁹².

Büyük Selçuklularda devlet ricali de makam ve mali durumlarına göre kendilerine bağlı olan gulâmlara sahip bulunmaktaydılar. Devlet teşkilatında hükümdardan sonra gelen vezirlerin sahip olduğu gulâmların miktarı bize bu konuda bir fikir verebilir. Tuğrul Bey döneminde ve Alp Arslan'ın saltanatının ilk günlerinde vezirlik yapmış olan Amîdülmülk Küdürî'nin emrinde 300 gulâm bulunmaktaydı⁶⁹³. Alp Arslan ve Melikşah döneminde vezirlik yapmış olan Nizâmülmülk ise 1000'den fazla gulâma sahipti⁶⁹⁴. Sadrüddin Hüseyinî, Nizâmülmülk'ün gulâmlarının sayısını 20 bin olarak verse de bunun gerçeği yansıtmadığı muhakkaktır⁶⁹⁵. Nitekim Nizâmülmülk'ün 1000'in üzerinde gulâma sahip olması dahi devlet için tehlikeli görülmüş bu sebepten dolayı vezir bu konuda hükümdarın müsaadesini almak zorunda kalmıştır. Benzer durum Gazneliler dönemi için de söz konusudur. Gaznelilerde de devlet adamlarının kendilerine bağlı gulâm birliklerine sahip olmalarına müsaade edilirken bunun belli bir oranı geçmemesine dikkat edilmiştir. Sultan Mesud döneminde isyan hareketine girişen Hârizmşah Harun'un 2 bin kişiden

⁶⁸⁹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 169

⁶⁹⁰ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 119. Bu askerler saray gulâmları olup ordunun tamamını kapsamıyordu. Nitekim Alp Arslan'ın bu son seferinde atlı ve yayalardan meydana gelen ordusunun toplam mevcudu iki yüz bin kişiyi bulmaktaydı. Bk.: Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 183; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, s. 110.

⁶⁹¹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 271, 527; Nuhoğlu, s. 312.

⁶⁹² Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s. 188; Genç, a.g.e., s. 140.

⁶⁹³ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 144

⁶⁹⁴ Köymen, *Alp Arslan*, s. 243; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 166.

⁶⁹⁵ Sadrüddin Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 46.

meydana gelen gulâm birliği kurmayı başarması bu konuda Gazneliler dönemi için bize bir fikir vermektedir⁶⁹⁶.

Hiç şüphesiz saray gulâmları diğer gulâmlara göre daha önemli bir konumda bulunmaktaydı. Bu sebepten dolayı devlet içinde kendini gösteren gulâmlar saray gulâmları arasına alınarak taltif edilmekteydiler. Örneğin, Malazgirt Savaşı'nda Bizans imparatorunu esir alan Gevherâyin'in gulâmı ödüllendirilerek hükümdarın has gulâmları arasına alınmıştır⁶⁹⁷. Saray gulâmlığı devlet içinde yükselmenin de en önemli unsurlarından biri olarak görülmüştür. Nitekim emîrlar ve büyük komutanlar saray gulâmlarının içinden çıkmışlardır⁶⁹⁸. Ayrıca ordu içinde bulunan hükümdarın kendi gulâmları önceki hükümdar döneminden kalan gulâmlara göre daha güvenilir kabul edilmişlerdir. Bu sebepten dolayı hükümdarlar kendilerinden önceki dönemde yetişmiş gulâmlardan çok kendilerinin yetiştireceği acemi gulâmlar tedarik etmeye daha fazla önem vermişlerdir⁶⁹⁹. Bu durum kimi zaman ordu içinde huzursuzluklara sebep olup eski gulâmların bir takım olaylar içine girmelerine de yol açmıştır. Örneğin, Alp Arslan'ın Urfa kuşatması (1071) sırasında Tuğrul Bey döneminden kalan birlikler kendilerine yiyeceğin geç verilmesini bahane ederek savaşta yeterince gayret göstermemişlerdir. Bunun üzerine Alp Arslan kuşatmayı kaldırılmak zorunda kalmıştır⁷⁰⁰. Kimi zaman bu tarz olaylar daha büyük gelişmelere de sebep olmuştur. Örneğin, Sultan Mesud'un Gazne tahtını ele geçirmesinden sonra babası döneminden kalan ve "Kavm-i Mahmûdî" diye adlandırılan birçok devlet adamını ortadan kaldırarak kendi adamlarını üst mevkilere getirmiştir. Bunun üzerine efendileri öldürülen ve gözden düşen askeri birlikler Selçukluların Horasan'a geçmesinden sonra Selçuklulara katılarak Gaznelilerle yapılan mücadelelerde yer almışlardır⁷⁰¹. Bu askerlerin önemli bir kısmını doğrudan hükümdara bağlı olan ve "sultanî" olarak

⁶⁹⁶ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 648; Nuhoğlu, a.g.t., s. 313.

⁶⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, s. 101; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 171. Malazgirt savaşı için detaylı bilgi için bk.: Sümer-Sevim, *İslâm Kaynaklarını Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, Ankara 2018.

⁶⁹⁸ Detaylı bilgi için bk.: Köymen, *Alp Arslan*, s. 250-258.

⁶⁹⁹ Köymen, a.g.e., s. 240.

⁷⁰⁰ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 166.

⁷⁰¹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 536-537.

adlandırılan gulâmlar oluşturmuşlardır. Bu gulâmlar Sultan Mesud'un Dandanakan'da yenilgiye uğramasında büyük bir rol oynamışlardır⁷⁰².

Nizâmülmülk eserinde ordu içinde nizamın korunması ve askerinin diri tutulması için ödül ve cezanın düzgün bir şekilde uygulanmasının önemi üzerinde durmuştur. Ona göre görevlerinde başarı göstererek vazifelerini iyi bir şekilde yerine getiren bendelerin ve hizmetkârların güzel bir şekilde ödüllendirilmesi ve taltif edilmesi gerekmektedir. Ayrıca her hangi bir sebeple görevlerini kötüye kullananlar ve suç işleyenler de kusurları ölçüsünde cezalara çarptırılmalıdır. Nizâmülmülk bunlara dikkat edildiği sürece devlet işlerinin düzene gireceğini ve herkesin görevini layıkıyla yapmaya çalışacağını belirtmektedir⁷⁰³.

Hem Büyük Selçuklularda hem de Gaznelilerde ordunun esasını oluşturan gulâmların çoğunluğu Türk olmakla birlikte farklı etnik unsurları da içinde barındırmaktaydı. Türklerden başka bu unsurlar arasında Araplar, Kürtler, Deylemliler ve Gaznelilerde, Selçuklulardan farklı olarak Hintliler de yer almaktaydı⁷⁰⁴. Ordu içinde bulunan bu çeşitlilikteki amaç; rekabeti arttırıp daha iyi hizmet görmelerini sağlamak ve birbirlerine karşı bir denge unsuru olarak kullanmaktı⁷⁰⁵. Çeşitli etnik unsurlardan oluşan bu askerler her iki devlette de etnik kökenlerine, bölgelerine, şehirlerine veya ait oldukları hükümdarların isimlerine göre adlandırılmaktaydı⁷⁰⁶. Bu birlikler hükümdarın emri altında bulunan ve sâlâr olarak adlandırılan komutanlar tarafından yönetilmekteydiler. Piyadeler tarafından meydana gelen bu ordudaki her askerinin isimleri dîvân defterlerinde kayıt altında tutulmaktaydı⁷⁰⁷. Saray gulâmlarından ayrı olarak ordunun esas kısmını oluşturan birlikler “hasa ordusu” olarak adlandırılmaktaydı⁷⁰⁸. Bu birliklerin başlarında “sipehsâlâr” (isfehsâlâr) bulunmaktaydı⁷⁰⁹. Sipehsâlâr orduyu her daim savaşa hazır

⁷⁰² Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 589-590.

⁷⁰³ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 202, 210.

⁷⁰⁴ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 165, 174; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 8, 463, 588; Nuhoğlu, a.g.t., s. 313.

⁷⁰⁵ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 174.

⁷⁰⁶ Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 166; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 541; Nuhoğlu, a.g.t., s. 314.

⁷⁰⁷ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 165.

⁷⁰⁸ Hassa ordusu hakkında detaylı bilgi için bk.: Abdülkadir Özcan, “Hassa Ordusu” mad., *DİA*, C. 16, İstanbul 2016, s. 542-543; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 163-165; Özyayın, a.g.e., s. 209-210.

⁷⁰⁹ Merçil, “Sipehsâlâr” mad., *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 259-260.

bir durumda tutmak zorundaydı. Savaşmaktan başka bir görevi olmayan hassa ordusunun bütün ihtiyaçları Dîvân-ı ‘Arz tarafından temin edilmekteydi.

B. Türkmen Kuvvetleri

Büyük Selçukluların devletleşme süreçlerinde ve genişlemelerinde büyük roller oynayan Türkmenler, kendilerine verilen yaylak ve kışlaklarda kendi beylerinin idaresi altında konargöçer bir hayat yaşamaktaydılar⁷¹⁰. Devletin kurulup genişlemesinden sonra bir yandan Tuğrul Bey’in merkeziyetçi devlet anlayışı diğer yandan da Türkmenlerin merkezi bir yapı altına girmek istememeleri ve bağımsız hareket etme arzuları sebebiyle devlet kadrolarında kullanılmamışlardır⁷¹¹. Ayrıca buldukları bölgelerde sebep oldukları bir takım karışıklıklardan dolayı da Selçuklu liderleri tarafından batı uçlarına sevk edilerek cihada teşvik edilmişlerdir⁷¹². Böylece yerleşik Müslüman ahaliye zarar vermeleri engellenerek hem devlet otoritesini sarsmaları önlenmeye çalışılmış hem de askeri güçlerinden yararlanılma yoluna gidilmiştir. Örneğin, İbrahim Yınal, Horasan’da karşılaştığı büyük bir Türkmen kitlesini bu gerekçelerden dolayı batıya Bizans sınırlarına yönlendirmiştir⁷¹³.

Tuğrul Bey, Boğa ve Anası-oğlu adlı Türkmen liderlerine Diyarbakır bölgesini iktâ olarak vererek bu liderleri ve sahip oldukları kuvvetleri devlet hizmetinde kullanmak istemiştir⁷¹⁴. Fakat Boğa ile Anası-oğlu’nun Diyarbakır surları önünde anlaşmazlığa düşerek birbirlerini öldürmeleri üzerine Tuğrul Bey’in bu Oğuz liderlerini ordu içinde kullanma planı başarısız olmuştur. Alp Arslan da Anadolu’nun fethinde Türkmenlerden faydalanmak istemiş ve bu amaçla Anadolu’ya gönderdiği Gümüş-Tegin’in emrine Türkmen liderlerinden olan Afşin ile Ahmedşah’ı vermiştir. Bu Türkmen liderleri Gümüş-Tegin’in emrinde Anadolu’da bir süre boyunca başarılı fetih ve akınlar gerçekleştirmişlerdir. Fakat ganimet paylaşımı yüzünden anlaşmazlığa düşmeleri sonucu Gümüş-Tegin, Afşin tarafından öldürülmüştür. Bu olaydan sonra sultanın gazabından korkan Afşin uçlara çekilmiştir⁷¹⁵. Tuğrul Bey ve

⁷¹⁰ Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 167.

⁷¹¹ Özeydin, a.g.e., s. 211.

⁷¹² Köymen, *Alp Arslan*, s. 258-259.

⁷¹³ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 415.

⁷¹⁴ Köymen, a.g.e., s. 258.

⁷¹⁵ Köymen, a.g.e., s. 259; Sümer, “Afşin” mad., *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 440-441.

Alp Arslan dönemlerinden verdiğimiz bu örnekler Türkmenlerin ordu içinde nizami bir şekilde kullanılmadıklarını göstermektedir. Bu sebepten dolayı Büyük Selçuklular Türkmenleri daima hizmete hazır bir kuvvet olarak görmekten çok, batı uçlarında ve özellikle Bizans'a karşı kullanabilecekleri bir güç olarak telakki etmişlerdir⁷¹⁶.

Büyük Selçuklular kadar olmasa da Gazneliler de ordularında Türkmenlere yer vermişlerdir. Türkmenlerin Gazne ordusu içinde kullanılmaları Sultan Mahmud'un 1025 yılında Mâverâünnehir'e gerçekleştirmiş olduğu seferden sonra meydana gelmiştir. Sultan Mahmud bu sefer dönüşünde 4 bin hanelik bir Türkmen kitlesini Horasan'a geçirmiştir⁷¹⁷. Bu Türkmenlerin bir süre sonra bölgede karışıklıklara sebep olmaları üzerine ülke sınırları dışına çıkarılmışlardır. Fakat Gazne ordusunun sayısını arttırmak amacıyla bu Türkmenler tekrar geri çağrılarak devlet hizmetine alınmışlardır. Özellikle Sultan Mesud, tahta geçiş sürecinde bu Türkmenlerden yararlanmak isteyerek onları ordusuna almıştır. Yağmur, Kızıl, Boğa, Göktaş gibi liderlerin emri altında bulunan Türkmenler bir süre Gazneli ordusunda görev almışlar ve Mekran bölgesinin ele geçirilmesinde rol oynamışlardır⁷¹⁸. Sultan Mesud, bu Türkmenleri kontrol altında tutmak için başlarına sipehsâlâr olarak Hâcib Humartaş'ı tayin etmiştir. Ayrıca Türkmen liderlerine haber gönderilerek Irak Sipehsâlârı Taş Ferraş'la birleşmeleri için Rey'e hareket etmeleri emredilmiştir. Bununla birlikte Türkmenlere güvenmeyen Sultan Mesud, onları daha iyi bir şekilde kontrol edebilmek için liderlerini öldürmeyi düşünmüş ve Taş Ferraş'ı bu işle görevlendirmiştir⁷¹⁹. Bu emir üzerine Taş Ferraş'ta başta Yağmur olmak üzere Türkmen liderlerinden elli kişiyi öldürmüştür. Bu olay Türkmenlerin büyük bir isyan hareketine girişmelerine neden olmuştur⁷²⁰. Türkmenlerin ülkenin birçok yerinde çıkarmış oldukları karışıklıkları önlemede Sultan Mesud başarısız olmuştur. Bu olaylar ayrıca Selçukluların da Horasan'a girmelerine olanak sağlayarak Gaznelileri derinden sarsmıştır. Gaznelilerde Horasan'ın kaybedilmesiyle sonuçlanan bu olaylar

⁷¹⁶ Köymen, *Alp Arslan*, 259.

⁷¹⁷ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 2; Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 79; Akçay, a.g.t., s. 125.

⁷¹⁸ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 58, 227-228.

⁷¹⁹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 248.

⁷²⁰ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 340.

Sultan Sencer döneminde meydana gelen ve Büyük Selçuklu devletini felakete sürükleyen Oğuz isyanına benzemektedir⁷²¹.

Vermiş olduğumuz bu bilgilerden hem Büyük Selçukluların hem de Gaznelilerin Türkmen kuvvetlerini devlet hizmetinde kullanmada yeterince başarılı olamadıkları açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim Nizâmülmülk'ün Türkmenlerin ordu içinde istihdam edilerek kullanılmaları gerektiği yönündeki tavsiyeler de bu durumu ortaya koymaktadır⁷²². Nizâmülmülk'ün bu ifadelerinden Melikşah döneminde artık Türkmen kuvvetlerinden istifade edilmediği anlaşılmaktadır⁷²³.

C. Vasal (Tâbi) Devletlerin Kuvvetleri

Vasal yönetimler, hükümdarın talebi doğrultusunda savaş zamanlarında askeri kuvvetleriyle birlikte Büyük Selçuklu ordusuna katılmaktaydılar⁷²⁴. Tuğrul Bey'den itibaren sınırların hızlı bir şekilde genişlemesi sonucu birçok yerel hanedan itaatlerini bildirerek vergi vermeyi kabul etmiş ve devlete bağlanmıştır. Savaş zamanında vasal yönetimlerin askerleriyle birlikte orduya katılmaları Büyük Selçuklu hükümdarından gelen talep doğrultusunda olmaktadır⁷²⁵. Nitekim kaynaklarda verilen bilgilerden sefer dönemlerinde her zaman vasal kuvvetleri göremediğimiz gibi kimi zamanda bir kısmını görmekteyiz. Bununla birlikte Büyük Selçuklu Devleti'nin merkezi otoritesinin güçlü olduğu dönemlerde vasal hükümdarların kuvvetlerinin ordu içinde önemli bir yer tuttıkları anlaşılmaktadır⁷²⁶.

Gaznelilerde ise vasal devletlerin statüsü Büyük Selçuklulara göre farklılık arz etmekteydi. Her ne kadar hükümdarın talebi doğrultusunda vasal devletler orduya asker göndermek zorunda olsa da kaynaklarda bununla alakalı olarak somut bir bilgiye rastlamamaktayız. Buna karşılık örneğin, Sultan Mesud döneminde

⁷²¹ Oğuz isyanı hakkında detaylı bilgi için bk.: Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyani*, İstanbul 2013; Köymen, *Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyani* (1153), *AÜDTCFD*, 5/2, Ankara 1947, s. 159-173.

⁷²² Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 176.

⁷²³ Köymen, *Alp Arslan*, s. 237.

⁷²⁴ Tuğrul Bey döneminde Büyük Selçuklulara tâbi devletler hakkında detaylı bilgi için bk.: Esin Küçükbecir, *Sultan Tuğrul Bey Dönemi Tâbi Devletler*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2016.

⁷²⁵ Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 168; Özaydın, a.g.e., s. 212.

⁷²⁶ Köymen, a.g.e., s. 260.

Horasan'da Türkmenlerin çıkardıkları karışıklıklardan dolayı bir yandan bölgeye ordular sevk edilirken, diğer yandan da Cürcân hükümdarından Dihistan'da kuvvetli bir ordu bulundurması ve yolları tutması istenmiştir⁷²⁷. Bu bilgiden Gaznelilerin, vasal devletlerin askerlerinden ordularında doğrudan faydalanmadıkları buna karşı bu güçleri daha çok yardımcı kuvvetler olarak kullandıkları anlaşılmaktadır.

D. Bölge Kuvvetleri ve Gönüllüler

Seferberlik zamanlarında hem Büyük Selçuklularda hem de Gaznelilerde esas ordu haricinde savaş alanlarına yakın bölge ve şehirlerden de asker toplanmaktaydı⁷²⁸. Bunların miktarı asker toplanan bölgelerin büyüklük ve küçüklüğüne göre değişmekteydi. Bu kuvvetler şehirlerde bulunan idareciler yoluyla toplanmaktaydılar. Savaş zamanı toplanan bu birlikler geldikleri bölge ve şehirlerin adlarını taşıymaktaydılar⁷²⁹. Seferberlik dönemlerinde hükümdar nasıl ordu komutanlarından ve vasal idarecilerden sefere katılmalarını istiyorsa aynı şekilde harp sahasında bulunan şehirlerden de kuvvetler çıkarmalarını emrediyordu.

Savaş zamanlarında Büyük Selçuklu ve Gaznelilerin ordularında faydalandıkları diğer bir grup ise gönüllülerdi. Bilhassa Müslüman olmayan ülkelere yapılan seferlerde savaş bölgesine yakın yerlerden azımsanmayacak miktarda gönüllülerde (gaziler) orduya katılmaktaydı. Gönüllüler bir yandan gaza yaparak sevap kazanmak diğer yandan da ganimet elde etmek maksadıyla seferlere iştirak etmekteydiler. Bunlar ordu içinde bulunan diğer askerler gibi ücretli olmayıp sadece seferlerde ele geçen ganimetlerden pay almaktaydılar. Bununla birlikte savaşlarda ele geçen ganimetlerin çok fazla olması orduya katılan gönüllülerin sayısını arttırmaktaydı. Özellikle şehirlerde bulunan ayyâr ve evbâş diye adlandırılan işsiz gruplar için bu seferler büyük bir fırsat olarak görülmekteydi⁷³⁰.

Gönüllülerin ordu içinde kullanılmasında Gazneliler bilhassa Sultan Mahmud büyük bir başarı göstermiş ve Hindistan'a yapılan seferlerde bunlardan önemli ölçüde yararlanmıştı. Nitekim bu sebepten dolayı Gazneliler döneminde Lahor'da

⁷²⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 340-341.

⁷²⁸ Köymen, *Alp Arslan*, s. 261-262; Nuhoğlu, a.g.t., s. 318.

⁷²⁹ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 541; Köymen, a.g.e., s. 261; Nuhoğlu, aynı yer.

⁷³⁰ Köymen, a.g.e., s. 261-262.

gönüllüler için bir ordugâh dahi yapılmıştır⁷³¹. Gazneliler döneminde gönüllüler, Sâlâr-ı Gaziyan olarak adlandırılan bir Türk komutanın emri altında bulunmaktaydılar. Sultan Mesud döneminde Abdullah Kara Tegin gazilerin komutanı olarak karşımıza çıkmaktadır⁷³². Büyük Selçuklu dönemi kaynaklarında gönüllülerle ilgili olarak bu tarz bilgilerin bulunmaması Gaznelilerin Selçuklulara göre bu birlikleri kullanmada daha başarılı ve daha düzenli olduklarını göstermektedir. Gazneliler genellikle Hint seferlerinde bu birliklerden yararlanmışlardır⁷³³. Büyük Selçuklular ise ilk başlarda Bizans'a karşı daha sonra da Haçlı ve Bâtınîlerle olan mücadelelerinde gönüllülerden faydalanmışlardır⁷³⁴.

II. TEŞKİLAT

Büyük Selçuklular ve Gazneliler, ordularında Türk ve Sâsânî şeklinde adlandırılan savaş sistemlerini kullanmışlardır⁷³⁵. Türk savaş tarzına cevkh, Sâsânî savaş tarzına ise tabîye denmekteydi. Cevkh sistemine göre ordu savaşta birçok birlik ve kısımlara ayrılırken, tabîye sisteminde ise merkez (kalb), sağ (meymene) ve sol (meysere) kanatlardan meydana gelmekteydi. Ayrıca öncü kuvvetler ile sakaları (geri birlikler) içine almaktaydı⁷³⁶. Gazneliler genellikle orduda Sâsânî sistemini kullanmışlardır⁷³⁷. Büyük Selçuklular ise ilk başlarda Türk sistemini kullanmışlar fakat bir süre sonra Sâsânî sistemine ağırlık vermeye başlamışlardır. Her iki devlette kimi zaman savaşlarda Türkler tarafından kullanılan Turan taktiğine⁷³⁸ de başvurmuşlardır.

A. Muharip Sınıflar

Ordunun muharip sınıfı atlılardan ve yayalardan meydana gelmekteydi. Savaş meydanlarında atlı unsurlar yayalara göre daha büyük önem arz edip sayı olarak da fazlaydı. Örneğin, Tuğrul Bey vefat ettiği zaman Horasan'da Alp Arslan'ın emri

⁷³¹ Nuhoglu, a.g.t., s. 319.

⁷³² Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 592.

⁷³³ Nuhoglu, aynı yer.

⁷³⁴ Özeydin, a.g.e., s. 212; Köymen, *Alp Arslan*, s. 262.

⁷³⁵ Terzi, "Savaş", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 194-196.

⁷³⁶ Köymen, a.g.e., s. 262; Nuhoglu, a.g.t., s. 321.

⁷³⁷ Nuhoglu, aynı yer.

⁷³⁸ Kafesoğlu, *Türk Millî*, s. 286-287.

altındaki askerin 20 bini atlı 10 bini ise yayalardan meydana gelmekteydi⁷³⁹. Sultan Mesud'un Selçuklulara karşı Beydoğdu komutasında gönderdiği ordunun 15 bini süvari ve 2 bini yayadan oluşmaktaydı⁷⁴⁰. Vermiş olduğumuz bu örnekler hem Büyük Selçuklu hem de Gazneli ordusunun ana kısmının atlılardan meydana geldiğini göstermektedir.

Büyük Selçuklularda atlı birlikler genellikle asker, yaya birlikler ise cünd olarak adlandırılmaktaydı. Süvariler ordunun temelini oluştururken yayalar ise genellikle kalelerin korunmasında ve muhasaralarda görev almaktaydılar. Ayrıca kaynaklarda yer alan ve atlı birlikler anlamında kullanılan “haşem” ve “havâşi” terimleri Büyük Selçuklularda hassa ordusunu karşılamaktaydı. “Huyûl” terimi ise daha çok iktâ askerleri veya vasal hükümdarların kuvvetleri için kullanılmaktaydı⁷⁴¹. Gaznelilerde ise atlı birlikler “sevar” yaya birlikler “piyade” şeklinde adlandırılmaktaydı. Türk ve Hintlilerden meydana gelen hükümdarın süvari birliği ise “sevar-i dergâhî, sevar-i sultanî veya sevaran-ı dergâhî” şeklinde isimlendirilmekteydi. Piyedegan-ı kalat olarak kaynaklarda geçen piyadelerin ise daha çok kalelerde görev aldıkları düşünülmektedir⁷⁴².

Kaynaklarda verilen bilgilerden Büyük Selçuklu ordusunda bulunan askerlerin kullandıkları savaş aletlerine göre okçu, gürzcü, mızrakçı, nacakçı, mancınıkçı, sapancı gibi sınıflara ayrıldıkları anlaşılmaktadır⁷⁴³. Bunlardan ayrı olarak kılıç, bıçak, hançer, kalkan gibi silahlar ise her askeri sınıfta mevcuttu⁷⁴⁴. Ayrıca savaşta gördükleri vazifeye göre kemenciler, neftçiler, nekkâblar, meşaleciler, lağımçılar, bayrakdarlar, borazanlar, köşçüler gibi sınıflarında orduda mevcut olduğu anlaşılmaktadır⁷⁴⁵. Gaznelilere baktığımızda ise kalkancılar adlı bir sınıfın var olması bu devlette de askerlerin kullandıkları savaş aletlerine göre sınıflara ayrılmış olabileceklerini düşündürmektedir⁷⁴⁶.

⁷³⁹ Köymen, *Alp Arslan*, s. 263.

⁷⁴⁰ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 447.

⁷⁴¹ Köymen, a.g.e., s. 264.

⁷⁴² Nuhoğlu, a.g.t., s. 323-324.

⁷⁴³ Köymen, aynı yer.

⁷⁴⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 56; Özaydın, a.g.e., s. 215.

⁷⁴⁵ Sadruddîn Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 22; köymen, aynı yer.

⁷⁴⁶ Nuhoğlu, a.g.t., s. 324.

B. Gayri Muharip Sınıflar

Orduda bulunan gayri muharipler hükümdarla birlikte sefere çıkan fakat doğrudan savaşa girmeyen kimselerdi. Büyük Selçuklularda ve Gaznelilerde hükümdar sefere çıktığı zaman hükümet ve saray teşkilatında yer alan pek çok kimse de orduyla birlikte hareket ederdi. Bunların içinde kâtipler, nedimler, müneccimler, ordunun ağırlığını korumakla görevli olan askerler, yol ve köprü yapımında çalışanlar, silah aletleri yapanlar gibi çeşitli unsurlar yer almaktaydı⁷⁴⁷. Bunların haricinde Gaznelilerde hükümdarın genellikle yer almadığı seferlerde ordunun bir takım işlerine bakan görevliler de bulunmaktaydı. Bunlar; Kethüda-yı Leşker, Hâkim-i Leşker, Sâhib-i Berîd-i Leşker, Pasban-ı Leşker gibi görevlilerdi⁷⁴⁸. Sâhib-i Berîd'in görevi sefer için hareket eden ordunun durumunu, savaşın gelişimini, ele geçen ganimetin dağıtılması gibi meselelerden hükümdarı haberdar etmektir. Seferde yer alan hâkim ise ordu içinde meydana gelen şer'î meselelere bakmaktaydı. Pasban'ın vazifesi hakkında elimizde kesin bir bilgi olmasa da görevinin ordunun ağırlıklarını korumak olduğu düşünülmektedir. Bunlar arasında bulunan en önemli kişi ise kethüda idi. Seferdeki ordunun bütün ihtiyaçlarını karşılamak, askerin maaşını vermek, savaşta üstün hizmet gösterenleri ödüllendirmekle görevli olan kethüda, kalem ehlinde bir kimse olup konumu itibariyle eyaletlerde bulunan vezirlere denkti. Örneğin Sultan Mesud tarafından 1035 yılında Selçuklular üzerine gönderilen ordunun kethüdalığını Hâce Hüseyin b. Ali Mikâilî yapmıştır⁷⁴⁹. Ordunun Nesâ'da yenilmesi üzerine Mikâilî Selçuklulara esir düşmüştür. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından bir süre sonra ise Mikâilî affedilerek Tuğrul Bey tarafından vezirliğe getirilmiştir.

C. Rütbe ve Dereceler

Büyük Selçuklular ve dönemin diğer İslam devletlerinde orduda kullanılan rütbe, derece ve unvanlar hakkında kesin bilgilere sahip bulunmamaktayız. Selçuklu askeri teşkilatında otağ başı, visak başı, hayl başı, ser-hayl, hâcib, sâlâr, isfeh-sâlâr,

⁷⁴⁷ Köymen, *Alp Arslan*, s. 265.

⁷⁴⁸ Nuhoğlu, a.g.t., s. 325-326.

⁷⁴⁹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 447.

emîr gibi rütbe ve unvanlar karşımıza çıkmaktadır⁷⁵⁰. Bu rütbe ve derecelerin önemli bir kısmının Sâmânîler ve Gaznelilerde de var olması Büyük Selçukluların askeri teşkilatında bu devletlerin etkisini göstermektedir⁷⁵¹. Bunun yanında Karahanlılarda görülen otağ başı gibi Türkçe rütbelerinde kullanılması askeri teşkilatta eski Türk devlet geleneğinin de etkisini ortaya koymaktadır⁷⁵². Bu bilgilerden orduda kullanılan rütbe ve derecelerin miktarının çok fazla olmadığı anlaşılmaktadır.

Büyük Selçuklu ordusunda visak başı veya otağ başı görevinde bulunan kişi en düşük askeri rütbeyi temsil etmekteydi. Otağ başı adından da anlaşılacağı gibi bir çadırda kalan askerlerin yani yaklaşık 10 kişinin başıydı. Aynı rütbe Gaznelilerde visak başı, Karahanlılarda ise otağ başı şeklinde kullanılmaktaydı. Bu rütbenin üzerinde ise ser-hayl veya hayl başı olarak adlandırılan görevli gelmekteydi. Bu görevlinin emrinde ise 20-25 askerin olduğu düşünülmektedir. Hayl başılık rütbesine Karahanlı ve Gaznelilerde de rastlamaktayız. Selçuklularda hayl başından sonra ise hâcib gelmekte olup 50 askere komutanlık yapmaktaydı. Hâciblerin üzerinde ise rütbe bakımından emîrlere gelmekteydi. Emîrlere büyüklük ve küçüklüklerine göre farklı miktarda askerlere sahiptiler. Örneğin, 500 kişiye komutanlık eden emîr bulunduğu gibi 10 bin kişilik askeri birliğe komutanlık eden emîrlere de bulunmaktaydı⁷⁵³. Ayrıca Büyük Selçuklu ordusunda serheng (çavuş) olarak adlandırılan subaylarda bulunmaktaydı. Fakat bunların ordu içindeki konumlarını tam bilememekteyiz. Bununla birlikte serheng rütbe bakımından otağ başı ve hayl başının üzerinde yer almaktaydı. Hâcibe göre ise konumunun ne olduğu hakkında bir bilgiye sahip bulunmamaktayız.

Gaznelilere baktığımızda ise visak başı ve hayl başından sonra gelen serhengler rütbe bakımından hâcibin altında yer almaktaydılar. Kaynaklarda verilen bilgilerden serhenglerin 100 kişilik bir süvari birliğine liderlik ettikleri anlaşılmaktadır. Yine Gazneli dönemi hakkında verilen bilgilerden hâcib rütbesindeki görevlilerin ise yaklaşık 250 kişiye komutanlık ettiği görülmektedir. Hâcibden sonra ise sâlâr ve en üst rütbe olarak da sipehsâlâr gelmekteydi. Karahanlılarda ise rütbe bakımından

⁷⁵⁰ Bundarî, *Selçuklular*, s. 89; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 138; Köymen, *Alp Arslan*, s. 265.

⁷⁵¹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 178; Nuhoğlu, a.g.t., s. 327.

⁷⁵² Genç, a.g.e., s. 217.

⁷⁵³ Köymen, a.g.e., s. 266.

aşağıdan yukarıya doğru sırasıyla otağ başı, hayl başı, on otağ başı ve ordu komutanı olarak da subaşı gelmekteydi. Gaznelilerde de ordu komutanı manasında ve bir askeri unvan olarak subaşı kelimesi kullanılmaktaydı. Oğuz Yabgu Devleti'nde de ordu komutanı olarak gördüğümüz subaşı kelimesinin Büyük Selçuklular tarafından kullanıldığına dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Büyük Selçuklular subaşı tabiri yerine emîr, isfehsâlâr, sâhibü'l-ceyş, emîrû'l-cüyûş veya en yaygın biçimiyle sadece emîr kelimesini kullanmışlardır.

Büyük Selçuklularda emîrlerin sayısının devletin sınırlarının büyümesiyle doğru orantılı olarak arttığı muhakkaktır. Yukarıda değindiğimiz gibi bunların sahip oldukları asker sayısı da mevkilerine ve güçlerine göre farklılık göstermekteydi. Melikşah döneminde Nizâmülmülk, Abbâsî halifesi Muktedî'ye kırk büyük Selçuklu emirini taktim ederek her bir emîr hakkında bilgi vermiş, sahip oldukları vilayetleri ve asker sayılarını halifeye söylemiştir⁷⁵⁴. Emîrlerin sayısı gibi Büyük Selçukluların sahip olduğu askerin miktarının da dönemden döneme değiştiği muhakkaktır. Büyük Selçuklu hükümdarlarının sahip oldukları asker sayısı kaynaklarda farklı olarak verildiği gibi aynı hükümdarın farklı zamanlardaki seferleri içinde farklı oranlar verilmektedir⁷⁵⁵. Bu durum Büyük Selçukluların sahip olduğu asker sayısını ortaya koymamızı imkânsız hale getirmektedir. Bununla birlikte Nizâmülmülk, Melikşah dönemi için ordunun miktarını 400 bin kişi olarak vermektedir⁷⁵⁶. Bu sayının Gazneliler ile karşılaştırıldığında çok büyük olduğu görülmektedir. Nitekim Sultan Mahmud 1016-1017 yılında Hârizm seferine çıkmak istediği zaman yanında 100 bin kişilik bir ordu bulunmaktaydı⁷⁵⁷. Sultan Mesud ise 1038 yılında Selçuklular üzerine yürüdüğü zaman yanında 50 bin askerden oluşan bir ordu bulunmaktaydı⁷⁵⁸. Şüphesiz bu rakamlar Gaznelilerin bütün ordusunu içine almamaktaydı. Zaten Büyük Selçuklularda olduğu gibi Gaznelilerde de ordunun sayısı hakkında kesin bir bilgiye sahip bulunmamaktayız.

⁷⁵⁴ Bunderî, *Selçuklular*, s. 79-80; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 278; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, s. 143.

⁷⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 422; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s. 100; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 183; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 107-108.

⁷⁵⁶ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 255; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 54.

⁷⁵⁷ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 642; Nuhoğlu, a.g.t., s. 336.

⁷⁵⁸ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 522; Nuhoğlu, a.g.t., s. 337.

D. Ücret Sistemi ve Askeri İktâlar

Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu ordusunu iktâlı ve maaşlı olmak üzere iki kısma ayırmaktadır⁷⁵⁹. Alt rütbelerde bulunan gulâmlar devletten maaş alırken emîrlik gibi üst rütbelerde bulunan gulâmlara ise maaş yerine iktâlar verilmekteydi⁷⁶⁰. Büyük Selçuklulardaki bu uygulamaya karşılık Sâmânîlerde, Gaznelilerde ve ele aldığımız dönem itibariyle Karahanlılarda bu askerlerin tamamı ücretli olup iktâ sistemi uygulanmamaktaydı⁷⁶¹. Büyük Selçuklularda askerin maaşının zamanında ödenmesine dikkat edilmekte ve yılda iki defa ödeme yapılmaktaydı. Nizâmülmülk maaşların bizzat hükümdar tarafından verilmesinin önemi üzerinde durarak bu sayede askerin daha fazla devlete ve sultana hizmet edeceğini belirtmiştir⁷⁶².

İktâ uygulaması İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren karşımıza çıkmaktadır⁷⁶³. Bununla birlikte iktânın, Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde farklı amaçlar doğrultusunda uygulandığı görülmektedir. Abbâsîlerde özellikle IX. yüzyıldan itibaren devletin karşılaştığı mali problemler sebebiyle hazinenin boşalmasından dolayı bir kısım üst rütbedeki memurlara ve komutanlara maaş yerine bazı arazilerin gelirini toplama yetkisi verilmiştir. X. yüzyılın ortalarına doğru hilafet merkezi Bağdad'a hâkim olan Büveyhîler ise iktâ sistemine yeni bir boyut kazandırmışlar, iktâları görev ve hizmetlerine karşılık olarak komutanlara vermeye başlamışlardır. Böylece Büveyhîlerden itibaren iktâ sistemi askeri bir boyut kazanmıştır⁷⁶⁴. Selçuklular ise iktâ uygulamasını daha da geliştirerek sistemli bir hale getirmişler ve kendilerinden sonraki devletlere intikal ettirmişlerdir.

Büyük Selçuklular ilk başlarda ülke topraklarını hanedan üyeleri arasında paylaşarak devleti yönetmişler ve kuruldukları coğrafyadaki düzene fazla müdahale etmemişlerdir. Bununla birlikte belirli bölgelerdeki karışıklıklardan dolayı tarımsal üretimin azalması ve buna bağlı olarak halktan vergi toplanamaması üzerine

⁷⁵⁹ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 173; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 162-165.

⁷⁶⁰ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 173; Kafesoğlu, a.g.e., s. 163.

⁷⁶¹ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 173; Usta, a.g.e., s. 381-382; Genç, a.g.e., s. 200.

⁷⁶² Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 173.

⁷⁶³ İktâ sistemi hakkında detaylı bilgi için bk.: Turan, "İktâ", mad., *İA*, C. 5/2, İstanbul 1977, s. 949-959; Demirci, "İktâ", mad., *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 43-47; Sadi S. Kucur, "İktâ", mad., *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 47-49.

⁷⁶⁴ Demirci, a.g.m., s. 45.

Melikşah'ın hükümdarlığının ilk yıllarından itibaren Nizâmülmülk tarafından tarım arazileri iktâ sahası haline getirilerek gelirleri askerlere bırakılmıştır. Başarılı bir şekilde tatbik edilen bu uygulama Melikşah'ın hükümdarlığının sonlarına doğru ülkenin hemen hemen her bölgesinde uygulanır hale gelmiştir⁷⁶⁵. Böylece devlet hem kargaşa halinde olan bölgelerde asayiş ve üretimi sağlarken, hem de devlet hazinesinden para harcamadan büyük bir orduyu beslemeyi başarmıştır. Kaynaklar, Melikşah zamanında dîvânda isimleri kayıtlı 45 bin süvarinin iktâ sistemi sayesinde meydana getirildiğini göstermektedir⁷⁶⁶.

Nizâmülmülk iktâ konusuna eserinde farklı yerlerde değinerek bu mesele üzerinde hassasiyetle durmuştur. Nizâmülmülk'ün vermiş olduğu bilgilerden Selçuklular zamanında uygulanan iktâ sistemi hakkında önemli bilgiler edinmekteyiz. Buna göre iktâ sahiplerinin belirli bir oranda asker beslemekle yükümlü olduklarını ve herhangi bir sebepten dolayı asker sayısında meydana gelen eksilmeleri bildirmeleri gerektiğini görmekteyiz⁷⁶⁷. Herhangi bir seferberlik veya görev durumunda asker daima hazır vaziyette bulunmaktaydı. Bir şekilde mazeretli olarak görev yerinde hazır bulunmayan askerler bildirilmek zorundaydı. Disiplinsizlik gösteren askerler bir şekilde uyarılmakta veya cezalandırılmaktaydı⁷⁶⁸. Sefer zamanlarında ordunun geçtiği yerlerde halkın zarar görmemesine dikkat edilerek askeri ihtiyaçlar bölgede bulunan iktâlar aracılığıyla temin edilmekteydi⁷⁶⁹.

İktâ sahiplerinin buldukları bölgelerde halka zulüm yapmalarına da kesinlikle müsaade edilmemekteydi. İktâ sahipleri alacaklarından fazlasını halktan talep edemezlerdi. Aksi halde halk bu durumu devlete şikâyet edebilirdi. Herhangi bir bölgeden şikâyet gelmesi halinde ilk önce hükümdar tarafından gizli olarak dergâhtan adam gönderilir ve durum soruşturulurdu. Soruşturma neticesinde iktâ sahibinin görevini kötüye kullandığı görülürse uyarılır ve hatta elindeki iktâ geri alınabilirdi⁷⁷⁰. Genellikle iktâlar babadan oğula devredilmekteydi. İktâ sahibi öldüğü

⁷⁶⁵ Özaydın, a.g.e., s. 210; Kucur, a.g.m., s. 47.

⁷⁶⁶ Hamdullah Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 352; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 128.

⁷⁶⁷ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 173.

⁷⁶⁸ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 173.

⁷⁶⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 172; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 164-165; Özaydın, a.g.e., s. 210.

⁷⁷⁰ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 92, 213.

zaman geriye bir evlat bırakmamışsa iktâsı devlet tarafından farklı bir emîre verilmekteydi⁷⁷¹.

III. TEÇHİZAT

Savaşta askerlerin kullandığı bütün aletler ve araçlar ordunun teçhizatını oluşturmaktaydı. Bu açıdan sadece Büyük Selçukluları değil dönemin diğer devletlerini de teçhizat bakımından silahlar ve savaş vasıtaları olmak üzere iki kısımda ele alabiliriz.

A. Silahlar

Şüphesiz nasıl askeri teşkilat ile ordunun savaş sistemi arasında bir bağlantı varsa aynı şekilde savaşta kullanılan silahlar ile harp sahasında ortaya konan savaş tarzı arasında da bir uyum vardı⁷⁷². Buna bağlı olarak da silahlar bu savaş tarzına uygun olarak imal edilmekteydi. Yukarıda değinmiş olduğumuz ordunun sağ, sol ve merkez olarak dizildiği savaş düzeninde ve meydan muharebesinde askerin ağırlıklı olarak kullandığı silahlar ile ordunun küçük gruplara ayrılarak harp etmesi durumunda kullanılan silahlar arasında farklılık bulunmaktaydı. Aynı şekilde kale kuşatmalarında veya kale savunmalarında kullanılan silahlar da değişmekteydi. Bunlardan başka harpte rakip kuvvetin savaş sistemine bağlı olarak da strateji değişebilmekte buda kullanılan silahlar üzerinde etki yapabilmekteydi.

Sultan Mesud 1038 yılında Belh'ten Serahs'a hareket ettiği zaman Selçuklular kendilerine güvenerek Gazneli ordusunun karşısına çıkmaya ve nizami savaş yapmaya karar vermişlerdi⁷⁷³. İki ordu arasında yapılan meydan savaşında Gazne ordusunun sayıca ve teçhizat bakımından Selçuklulardan kat kat üstün olması harbin neticesini belirlemiş ve Selçuklu kuvvetleri ağır bir mağlubiyete uğramamak için geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Atlı ve hafif silahlı birliklerden meydana gelen Selçuklular eski sistemlerine geri dönerek kendilerini takip etmekte olan Gazneli ordusunu ani saldırılar ve baskınlar yaparak yıpratmak ve durdurmak istemişlerdir⁷⁷⁴.

⁷⁷¹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 52; Özeydin, a.g.e., s. 210.

⁷⁷² Köymen, *Alp Arslan*, s. 267.

⁷⁷³ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 536, 540-541.

⁷⁷⁴ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 544.

Selçukluların bu stratejisinin başarılı olması üzerine bu defa Sultan Mesud savaş tarzını değiştirmek zorunda kalmış⁷⁷⁵ ve Herat'a dönmüştür. Çöllerde Selçuklularla mücadele edebilmek için olabildiğince ağırlıklarından arındırılmış ve hızlı hareket edebilen hafif silahlı atlı birliklerden meydana gelen bir orduyla tekrar Selçuklular üzerine yürümüştür. Verilen bu bilgiler Büyük Selçuklu ve Gaznelilerin yapmış oldukları mücadelelerde savaş tarzı ve teçhizat bakımından birbirlerini etkilediklerini ortaya koymaktadır.

Büyük Selçuklular döneminde ordunun kullandığı belli başlı silahlar ok, yay, kılıç, mızrak, gürz, bıçak, topuz, kargı, sapan, kamçı, mancınık, arrâde, debbâbe, çarhlar ve neft makinelerinden oluşmaktaydı⁷⁷⁶. Gazneli ordusu da savaşlarda hemen hemen benzer silahları kullanmaktaydılar⁷⁷⁷. Her iki ordunun savaş meydanlarında vazgeçilmez silahı ok ve yaydı. Ok ve yayı meydan savaşlarında kullandıkları gibi yaygın bir şekilde kale kuşatmalarında da kullanmaktaydılar. Büyük Selçuklu hükümdarları yalnız savaş meydanlarında değil, aynı zamanda saraylarında tahta otururken de ellerinde ok bulundurmaktan zevk alırlardı⁷⁷⁸. Bu durum Gazneliler içinde geçerli olup Sultan Mesud ok kullanmaktaki maharetinden dolayı Beyhakî tarafından övülmüştür⁷⁷⁹. Harp meydanında uzaktan ok atarak düşmanla savaş yapmak Selçukluların sıklıkla başvurduğu bir yöntemdi⁷⁸⁰. Zaten Türklerin ok kullanmadaki maharetleri de farklı şekillerde kaynaklarda belirtilmiştir.

Okun dışında savaşlarda en çok kullanılan silahların başında kılıç gelmekteydi. Büyük Selçuklu ve Gazneli hükümdarları da gerek gördükleri durumlarda kılıç kullanmaktaydılar. Mızraklar ise genellikle düşmanla olan yakın temaslarda kullanılmakta olup mızrakların boyutuna göre kısa ve uzun olarak ikiye ayrılmaktaydı⁷⁸¹. Sultan Mesud'un Dandanakan Savaşı'nda ucunda zehir bulunan ve harbe-i zehrayin olarak adlandırılan bir mızrak kullandığını bilmekteyiz⁷⁸².

⁷⁷⁵ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 547.

⁷⁷⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 56; Özeydin, a.g.e., s. 215.

⁷⁷⁷ Nuhoğlu, a.g.t., s. 340.

⁷⁷⁸ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 299; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 183.

⁷⁷⁹ Nuhoğlu, aynı yer.

⁷⁸⁰ Köymen, *Alp Arslan*, s. 268.

⁷⁸¹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 540-541; Nuhoğlu, a.g.t., s. 341.

⁷⁸² Nuhoğlu, aynı yer.

Savaşlarda düşmandan korunmak için ise genellikle zırh ve kalkan kullanılmaktaydı. Tuğrul Bey Dandanakan Savaşı boyunca günlerce zırh ve çizmelerini çıkarmadan yatmış, kalkanını ise yastık olarak kullanmıştır⁷⁸³. Sultan Mesud'da Cürcân seferi esnasında zırh giymiştir⁷⁸⁴. Ulyaâbâd savaşında Gazne ordusunda bulunan zırhlı saray köleleri sayesinde Selçuklu kuvvetleri geri çekilmek zorunda kalmışlardır⁷⁸⁵. Harp meydanlarında kullanılan bu silahlar aynı zamanda önemli savaş ganimetlerinden sayılmakta ve kimi zaman savaşlarda sayısız silah ganimet olarak ele geçirilmekteydi.

Her iki devletin ordularında kullanılan ağır silahların başında ise mancınık gelmekteydi. Kale kuşatmalarında en önemli rolü mancınıklar oynamaktaydı. Ağır taşlar atabilen mancınıklar sayesinde surlar yıkılabilmekte ve kaleler ele geçirilmekteydi. Küçük boyutta olan mancınıklara arrâde denilmekteydi. Mancınıklar büyüklüklerine, atış kabiliyetlerine ve taşınma biçimlerine göre farklılık göstermekteydiler. Mancınıkların savaşlarda ve kale kuşatmalarındaki fonksiyonlarına dair Büyük Selçuklu ve Gazneli dönemlerine ait kaynaklarda çeşitli bilgiler yer almaktadır. Bununla birlikte her iki devletin ordularında mancınıktan başka kullanılan ağır silahlar hakkında ise elimizde yeterince bilgi bulunmamaktadır. Mancınıklardan başka ağır oklar atabilen çarhlar ve neft makineleri de orduda kullanılmaktaydı.

Silahların muhafaza edildiği yere zerdhâne denmekteydi. Savaş zamanlarında hükümdarın gerek görmesi durumunda zerdhânedeki silah çıkarılır ve askerlere dağıtılırdı. Bunun haricinde emîrlerin de kendilerine ait silah ve cephane depoları bulunmaktaydı. Savaş zamanı ordunun azık ve yem ihtiyacını karşılamakta önemli bir mesele olup genellikle bunların savaş güzergâhlarından temin edildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Nizâmülmülk, erzak ve yem ihtiyacının sefer güzergâhı üzerinde bulunan belli noktalardan temin edilmesini tavsiye etmektedir⁷⁸⁶.

⁷⁸³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 573.

⁷⁸⁴ Nuhoğlu, a.g.t., s. 343.

⁷⁸⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 535.

⁷⁸⁶ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 172.

B. Savaş Vasıtaları

Savaşlarda insanlar kadar önemli olan bir diğer unsurda şüphesiz kullanılan vasıtalarlardır. Bunların başında at, deve, katır, öküz ve fil gelmekteydi⁷⁸⁷. Savaşın gidişatına önemli derecede tesir eden bu unsurlar sadece askerin bineği olarak kullanılmayıp aynı zamanda ağır silahların ve gıda malzemesinin taşınmasında da kullanılmaktaydı. Büyük Selçuklularda ağırlıklı olarak at, deve, katır kullanılırken Gaznelilerde ise fil, at ve devenin ön plana çıktığı görülmektedir.

Şüphesiz Türk tarihinde atın önemli bir yeri bulunmaktaydı⁷⁸⁸. Evcilleştirilmesinden itibaren Türkler tarafından kullanılan at, sadece savaşlarda değil aynı zamanda Türklerin gündelik hayatlarında da vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. Zaten destanlara, atasözlerine, edebi ve tarihi metinlere baktığımız zaman atın Türk tarihindeki hayati rolü açık bir şekilde görülmektedir. Türkler atı ve demiri çok eski dönemlerden itibaren bir savaş vasıtası olarak ordularında kullanmışlardır. Bu sayede dünya tarihi ve medeniyetinde kendilerine yer açabilmişlerdir. Bu bakımdan diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Büyük Selçuklu ve Gazneli ordularında at savaşlarda kullanılan en temel öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaten Büyük Selçuklu ve Gazneli orduları ağırlıklı olarak atlı birliklerden meydana gelmekteydiler. Savaşların neticesini de bu atlı birlikler belirlemekteydi. Nitekim Sultan Mesud, Selçuklular üzerine yürüdüğü zaman Horasan'da meydana gelen kıtlıktan dolayı orduda bulunan birçok at telef olmuş ve askerler Dandanakan Savaşı'nda develer üzerinde savaşmak zorunda kalmışlardır. Bu durum ordunun maneviyatını bozduğu gibi Selçukluların da savaşta galip gelmesinde bir etken olmuştur. Selçuklular ile Sultan Mesud arasında meydana gelen savaşlarda Selçuklu liderleri at kullanırken, Gazne hükümdarı ise atla birlikte fil de kullanmıştır⁷⁸⁹. At aynı zamanda hükümdarlar ve devlet adamları arasındaki hediyeleşmelerin başında gelmekteydi. Ayrıca at yerel hanedanlar tarafından hükümdarlara verilen vergiler arasında da bulunmaktaydı.

⁷⁸⁷ Köymen, *Alp Arslan*, s. 293; Özaydın, a.g.e., s. 216; Nuhoglu, a.g.t., s. 347.

⁷⁸⁸ Detaylı bilgi için bk.: Kafesoğlu, "At" mad., *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 26-28; Yusuf Halaçoğlu, "At" mad., *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 28-31.

⁷⁸⁹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 540-541.

Fillerin orduda kullanılması ise Gaznelilere ait bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük Selçuklu ordularında fillerin kullanıldığına dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Büyük Selçuklu devletinin kuruluş sürecinde Gaznelilerle yapılan savaşlarda Selçuklular tarafından fillerin ele geçirildiğini bilmekteyiz⁷⁹⁰. Fakat bunların sayısının çok fazla olmadığı anlaşılmaktadır. Büyük Selçukluların hâkimiyet sahasının fillerin yaşadığı coğrafyaya uzak olması buna karşılık Gaznelilerin Hindistan bölgesine doğru genişlemesi bu devletlerde filin ordu içinde kullanılıp kullanılmamasında başlıca rol oynamıştır. Gazneliler savaşlarda filleri binek olarak kullandıkları gibi kale kuşatmalarında sur veya duvarları yıkmak ve seferlerde yol açmak içinde bu hayvanlardan faydalanmışlardır⁷⁹¹. Savaşlarda Gazne hükümdarları veya komutanlar orduyu fil üzerinden yönetmişlerdir. Hindistan'a yapılan seferlerde ele geçen filler, Gazne ordusunun önemli bir unsuru haline gelmişlerdir. Seferlerde ise orduda kullanılan fillerin sayısı farklılık göstermektedir. Örneğin, Sultan Mesud Serahs mağlubiyetinden sonra Selçuklulara karşı Gazneden hareket ettiği zaman ordusunda otuza yakın fil bulunmaktaydı.

Büyük Selçuklu ve Gazneli ordularında kullanılan develer ise genellikle savaş malzemesinin taşınmasında rol oynamaktaydılar. Tuğrul Bey döneminde nakliye unsuru olarak daha çok öküz ve katırdan faydalanılmıştır. Alp Arslan döneminden itibaren öküz ve katırın yerine develer ön plana çıkmaya başlamıştır⁷⁹². Gaznelilerde develer nakliyenin yanı sıra binek hayvanı ve haberleşme vasıtası olarak da kullanılmıştır⁷⁹³.

⁷⁹⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 533.

⁷⁹¹ Nuhoğlu, a.g.t., s. 348.

⁷⁹² Köymen, *Alp Arslan*, s. 293.

⁷⁹³ Nuhoğlu, a.g.t., s. 353.

SONUÇ

1040 yılında Gaznelilerin Horasan'daki hâkimiyetine son vererek bölgede siyasi bir güç haline gelen Selçuklular, eski Türk devlet geleneğini devam ettirmekle birlikte, kuruldukları coğrafyanın devlet anlayışından da etkilenmişlerdir. Doğal olarak bu etkileşimin odak noktasında Horasan bölgesindeki egemenliklerine son verdikleri Gazneliler Devleti yer almıştır. Bu durumun temel sebebini Gazneli Devleti'nin başta Sultan Mahmud dönemi olmak üzere uzun yıllar boyunca bölgede kurmuş oldukları güçlü bir idari yapıda aramak gerekir. Alışık oldukları düzenden farklı olarak kendilerine yabancı oldukları bir sahada egemenlik tesis eden Selçuklular, karşılarında köklü bir devlet geleneği bulmuşlardır. Ortaya çıkan bu durum karşısında Selçuklular, kendilerine sunulmuş olan coğrafyanın da etkisiyle bölgede mevcut olan devlet geleneğini bünyelerine katarak bu yapılardan yararlanma yoluna gitmişlerdir.

Büyük Selçuklu devlet yapısı üzerinde Gazneli etkisi birçok alanda kendini göstermiştir. Büyük Selçuklular döneminde var olan hâkimiyet anlayışı, saray teşkilatı, idari yapıyı meydana getiren merkez ve taşra örgütleri ile askeri kurumlarda bu etkilerin izlerini görmekteyiz. Özellikle hükümdarlık anlayışı, vezirlik kurumu ve gulâm sistemi üzerinde bu etki yoğun bir şekilde kendini göstermiştir.

Başlangıçta Büyük Selçuklular, içinden çıktıkları Türk devlet geleneğine uygun olarak ülke yönetiminde çok merkezli bir idari yapıyı benimsemişlerdir. Fakat Tuğrul Bey zamanla bu devlet anlayışından uzaklaşarak merkeziyetçi bir yapı kurma yoluna gitmiştir. Temelleri Tuğrul Bey zamanında atılan devleti merkezi bir yönetim şekline dönüştürme gayretleri, Tuğrul Bey'in halefi Alp Arslan döneminde büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nde meydana gelen bu değişimde devlet teşkilatı içinde görev alan Gazneli devlet adamlarının, İran devlet geleneğinin ve Abbâsîlerdeki hilafet anlayışının etkisi görülmektedir.

Büyük Selçuklu Devleti üzerinde Gazneli etkisinin bariz bir şekilde görüldüğü bir diğer nokta da insan unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Dandanakan Savaşıyla birlikte Gaznelilerin elindeki Horasan'a tamamen hâkim olan Selçuklular, yeni kurmuş oldukları devletin teşkilatlanmasında da Gazneli bürokrasisinden

faaydalanmışlardır. Çeşitli sivil ve askeri devlet kademelerinde Gazneli bürokrasisinden gelen kişileri görevlendiren Selçuklular bunların devlet yönetimindeki tecrübelerinden istifade etmişlerdir. Hükümdardan sonra en yetkili kişiler olarak karşımıza çıkan vezirlerin Gazneli döneminin devlet adamlarından veya Gazneli devrinde yetişmiş olan kişilerden olması bu durumun bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece Selçuklular, Gaznelilerden sadece Horasan'ı almakla kalmamış aynı zamanda burada mevcut olan devlet geleneğini şahıslarla birlikte bünyelerine katmışlardır.

Devletin merkez teşkilatının temelini oluşturan dîvân kurumunun İslam devlet geleneğinin bir devamı olduğu görülmektedir. Selçuklulardaki dîvân teşkilatı isim, mahiyet ve genel özellikleriyle Gazneliler, Sâ mânîler ve Abbâsîlerden beri var olan dîvân sisteminin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Büyük Selçuklu devletinin askeri bir karakterde olması ordu teşkilatını kaçınılmaz olarak devletin en temel unsuru haline getirmiştir. Büyük Selçukluların ilk dönemlerinde Türkmen kuvvetlerine dayanan askeri teşkilat zamanla devlet yapısının yerleşmesiyle birlikte yerini gulâm sisteminden yetişen askeri birliklere bırakmıştır. Daha devletin kuruluş sürecinde rol oynayan Gazneli gulâmları, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte ön plana çıkmaya başlamış ve ilerleyen süreçte Selçuklu gulâm sisteminin çekirdeğini oluşturmuştur.

Yaklaşık otuz yıl boyunca Büyük Selçuklu Devleti'nin vezirliğini yapmış olan Nizâmülmülk'ün Melikşah için yazmış olduğu siyâsetnâme, devlet üzerindeki Gazneli etkisinin bir başka tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Nizâmülmülk, eserinde devlet yönetimi ile kurumları hakkında bilgi verirken yapmış olduğu atıfların önemli bir kısmının Gazneli Devleti ve sultanlarıyla ilgili olması bu durumu ortaya koymaktadır. Kendisi de Gazneliler zamanında yetişmiş bir devlet adamı olan Nizâmülmülk, eserinde Gazneli devlet anlayışını Selçuklu hükümdarına örnek alınması gereken ideal bir model olarak sunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

I. KAYNAKLAR

- ABDURRAHMAN İBNÜ'L-CEVZÎ, *el-Muntazam fî Târîhi 'l-Ümem 'de Selçuklular (H.430-485 = 1038-1092)*, çev. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2014.
- ABÛ'L-FARAC, Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, C. I, TTK yay., Ankara 1999.
- AHMED BİN MAHMÛD, *Selçuknâme*, çev. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2011.
- AKSARAYÎ, Kerîmüddin Mahmud-i, *Müsâmeretü 'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2000.
- AZÎMÎ, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, çev. Ali Sevim, Ankara 2006.
- BEYHAKÎ, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal, haz. Hicabi Kırlangıç, TTK yay., Ankara 2019.
- EL-BUNDARÎ, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK yay., Ankara 2016.
- HAMDULLÂH MÛSTEVFÎ-Yİ KAZVÎNÎ, *Târîh-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2018.
- İBN FADLAN, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2010.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, C. I. çev. Süleyman Uludağ, Dergâh yay., İstanbul 2009.
- İBN HAVKAL, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2017.
- _____, *Sûret el-Arz*, nşr. J. H. Kramers, Brill 1938.
- İBN HİŞAM, *Siret-i İbn Hişam*, C. II, çev. Abdülvehhab Öztürk, Kahraman yay., İstanbul 2016.
- İBNÜ'L-ADÎM, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, çev. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 1982.
- İBNÜ'L-ESÎR, *el Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, C.9-10, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar yay., İstanbul 1991.

- İBNÜ'T-TIKTAKA EL-FAHRÎ, (*Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258*), çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür, Sanat yay., İstanbul 2016.
- KÂŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, C. I, III, TDK yay., Ankara 2006.
- MİN HÂC-İ SİRÂC EL-CÛZCÂNÎ, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, çev. Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2015.
- MİNORSKY, *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ilel-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi yay., İstanbul 2008.
- MÎRHÂND, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çev. Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2015.
- MÛNECCİMBAŞI, Ahmed. b. Lütfullah, *Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, C. I*, çev. Ali Öngül, Kabalcı yay., İstanbul 2017.
- NÂSİR-I HUSREV, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhab Tarzî, İstanbul 1988.
- NERŞAHÎ, *Nerşahînin Târîh-u Buhârâsı (İnceleme ve Tercüme)*, çev. Abdullah Duman, Ayışığıkitapları yay., İstanbul 2013.
- NİZAMÜLMÛLK, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar, Say yay., İstanbul 2017.
- RÂVENDÎ, *Râhatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, çev. Ahmet Ateş, C. I, TTK yay., Ankara 1999.
- REŞÂDÜ'D- DİN FAZLULLAH, *Cami'ü't- Tevarih*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge yay., İstanbul 2011.
- SADRUDDÎN EBU'L-HASAN ALÎ İBN NÂŞİR İBN ALÎ EL- HÜSEYNÎ, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lügal, TTK yay., Ankara 1999.
- SİBT İBNU'L CEVZÎ, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2011.
- SÛBKÎ, *Tabakatü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed Tanahî- Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1968.
- TARÎH-İ ÂL-İ SELÇUK (*Anonim Selçukname*), çev. Halil İbrahim Gök-Fahredden Çoşguner, Atıf yay., Ankara 2014.
- TÂRÎH-İ SİSTÂN, çev. Vural Öntürk, Ayışığıkitapları yay., İstanbul 2018.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK yay., Ankara 2000.

UTBÎ, *el-Yemînî fî Ahbâri devleti'l-Melik Yemînü'd-devle*, (nşr. Yûsuf el-Hâdî), Tahran 1387/2008.

YAZICIZÂDE ALÎ, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuzname-Selçuklu Tarihi)*, çev. Abdullah Bakır, Çamlıca yay., İstanbul 2017.

YUSUF HAS HÂCİB, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, TTK yay., Ankara 1985.

ZAHÎRU'D-DÎN NÎŞÂBÛRÎ, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan, Kopernik yay., İstanbul 2018.

II. ARAŞTIRMALAR

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge yay., İstanbul 2010.

_____, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken yay., İstanbul 2006.

AKBAŞ, Murat, *XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011.

AKÇAY, Filiz, *Zeynü'l-Ahbâr (Tâhiriler, Saffâriiler, Sâmâniler ve Gazneliler ile İlgili Kısımlar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2015.

ALİCAN, Mustafa, "Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu", *AÜSBED*, 7/16, Adıyaman 2014, s. 1-16.

_____, "Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 29, Autumn III 2014, s. 237-259.

ALTUNGÖK, Ahmet, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi: Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)*, Hikmetevi yay., İstanbul 2015.

ANSARI, A.S. Bazmee, "Divan" mad., *DİA*, C. 9, TDV yay., İstanbul 1994, s. 385-386.

ARSAL, Sadri M., *Türk Tarihi ve Hukuk (İslamiyetten Önceki Devir)*, İstanbul Üniversitesi yay., İstanbul 1947.

ARUÇI, Muhammed, "Sâbûnî, İsmâil b. Abdurrahman" mad., *DİA*, C. 35, TDV yay., İstanbul 2008, s. 359-360.

- ATAR, Fahrettin, “Kadı” mad., *DİA*, C. 24, TDV yay., İstanbul 2001, s. 66-69.
- AYAN, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi yay., İstanbul 2013.
- AZAMAT, Nihat, “Nâsır-ı Hüsrev” mad., *DİA*, C. 32, TDV yay., İstanbul 2006, s. 395-397.
- BAKTIR, Mustafa, “Hutbe” mad., *DİA*, C. 18, TDV yay., İstanbul 1998, s. 425-428.
- BARTHOLD, Vassiliy Vladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik yay., İstanbul 2017.
- BARTHOLD, W-M. Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Akçağ yay., Ankara 2012.
- BAYAT, Fuzuli, “Uz-Ğuz-Oğuz Kavim Adının Etimolojisi”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 3, (Güz 2004), s. 71-77.
- BOWEN, Harold, “Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar”, *Tarih Okulu*, çev. Mustafa Alican, S. 5, (2010), s. 141-149.
- BOZKURT, Nebi, “Lakap” mad., *DİA*, C. 27, TDV yay., Ankara 2003, s. 65-67.
- _____, “Tırâz” mad., *DİA*, C. 41, TDV yay., İstanbul 2012, s. 112-114.
- BUNİYATOV, Ziya Musa, “Çagâniyân” mad., *DİA*, C. 8, TDV yay., İstanbul 1993, s. 166-167.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, çev. Yıldız Moran, E yay., İstanbul 1979.
- DEMİRCİ, Mustafa, “İktâ” mad., *DİA*, C. 22, TDV yay., İstanbul 2000, s. 43-47.
- DEMİRCİ, Mustafa -Sinan Saçar, “Selçukluların Nîşâbur’a Girişi ve Gazneli Bürokrasisinin Tepkisi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 41, (2019), s. 281-292.
- DONUK, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul 1988.
- _____, “Türkçe’de İl (Devlet) Deyimi Hakkında”, *TDA*, 35, (1985), s. 137-144.
- DÛRÎ, Abdülazîz “Divan” mad., *DİA*, C. 9, TDV yay., İstanbul 1994, s. 377-381.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh yay., İstanbul 2016.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi yay., İstanbul 2008.
- ERKAL, Mehmet, “Âmil” mad., *DİA*, C. 3, TDV yay., İstanbul 1991, s. 58-60.

- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK yay., Ankara 2002.
- GOLDEN, Peder B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken yay., İstanbul 2017.
- GÖKSU, Erkan, *Bilge Vezir Nizamülmülk*, İstanbul 2018.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, *Dedem Korkudun Kitabı*, Kabalcı yay., İstanbul 2007.
- GÜNER, Ahmet, “Kâkûyîler” mad., *DİA*, C. 24, TDV yay., İstanbul 2001, s. 219-221.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “At” mad., *DİA*, C. 4, TDV yay., İstanbul 1991, s. 28-31.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan yay., İstanbul 2016.
- HUNKAN, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul 2011.
- _____, “Satuk Buğra Han” mad., *DİA*, C. 36, TDV yay., İstanbul 2009, s. 181-182.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK yay., Ankara 2000.
- _____, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken yay., İstanbul 2014.
- _____, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken yay., İstanbul 2007.
- _____, “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü’l-Mülk’ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi,” *Türkiyat Mecmuası*, XIII, (1955), s. 231-256.
- _____, “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, XIII., İstanbul 1958, s. 117-130.
- _____, “At” mad., *DİA*, C. 4, TDV yay., İstanbul 1991, s. 26-28.
- _____, “Nizâmü’l-Mülk” mad., *İA*, C. 9, MEB yay., İstanbul 1964, s. 329-334.
- _____, “Selçuklular” mad., *İA*, C. 10, MEB yay., İstanbul 1966, s. 353-416.
- KALLEK, Cengiz, “Hisbe” mad., *DİA*, C. 18, TDV yay., İstanbul 1998, s. 133-143.
- KARAOĞLU, Mehmet Cevat, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2011.
- KLAUSNER, Carla L., *Selçuklularda Vezirlik: Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma (1055-1194)*, çev. Mehmet Fatih Baş-Sinan Tarifci, Kronik yay., İstanbul 2019.

- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Kaynak yay., İstanbul 2009.
- _____, “Âmil”, *İA*, C. 1, MEB yay., İstanbul 1978, s. 402-404
- _____, “Bayrak”, *İA*, C. 2, MEB yay., İstanbul 1979, s. 401-420.
- _____, “Çavuş”, *İA*, C. 3, MEB yay., İstanbul 1981, s. 362-369.
- _____, “Eski Türk Unvanlarına ait Notlar”, *THİTM*, II, İstanbul, s. 18-22.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri*, C. I, TTK yay., Ankara 2011.
- _____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ayyıldız Matbası, Ankara 1963.
- _____, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi yay., İstanbul 1976.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, C. III, TTK yay., Ankara 2011.
- _____, “Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk ve Tarihi Rolü”, *Milli Kültür*, I/5, (1977), s. 9-16.
- _____, “Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)”, *AÜDTCFD*, 5/2, Ankara 1947, s. 159-173.
- _____, "Selçuklu Devri Türk Araştırmaları II: Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle", *AÜDTCFD*, II /2-3 (1964), 1966, s. 303-380.
- KUCUR, Sadi S., “İktâ” mad., *DİA*, C. 22, TDV yay., İstanbul 2000, s. 47-49.
- KURPALİDİS, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, Ötüken yay., İstanbul 2011.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, “Müşrif” mad., *DİA*, C. 32, TDV yay., İstanbul 2006, s. 167-169.
- KÜÇÜKBEKİR, Esin, *Sultan Tuğrul Bey Dönemi Tâbi Devletler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2016.
- LAMBTON, A. K. S., “The Internal Structure of the Saljuq Empire”, *Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1968, s. 227.
- MERÇİL, Erdoğan, *Afganistan ve Hindistan’da Bir Türk Devleti: Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2014.
- _____, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK yay., Ankara 1989.
- _____, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK yay., Ankara 1997.

- _____, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK yay., Ankara 2007.
- _____, “Alp Tegin” mad., *DİA*, C. 2, TDV yay., İstanbul 1989, s. 525-526.
- _____, “Amîd” mad., *DİA*, C. 3, TDV yay., İstanbul 1991, s. 55.
- _____, “Besâsîrî” mad., *DİA*, C. 5, TDV yay., İstanbul 1992, s. 528-529.
- _____, “Gâşiye” mad., *DİA*, C. 13, TDV yay., İstanbul 1996, s. 398-399.
- _____, “Gazneliler” mad., *DİA*, C. 13, TDV yay., İstanbul 1996, s. 480-484.
- _____, “Gulâm” mad., *DİA*, C. 14, TDV yay., İstanbul 1996, s. 180-184.
- _____, “Sipehsâlâr” mad., *DİA*, C. 37, TDV yay., İstanbul 2009, s. 259-260.
- _____, “Şahne” mad., *DİA*, C. 38, TDV yay., İstanbul 2010, s. 292-293.
- _____, “Taht” mad., *DİA*, C. 39, TDV yay., İstanbul 2010, s. 434-436.
- _____, “Taştâr” mad., *DİA*, C. 40, TDV yay., İstanbul 2011, s. 161-162.
- MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan yay., İstanbul 2014.
- NECEF, Ekber, *Karahanlılar*, Selenge yay., İstanbul 2005.
- NUHOĞLU, Güller, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı Ve Kültür*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- OCAK, Ahmet, *Selçukluların Dînî Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı yay., İstanbul 2002.
- _____, “Nîzamülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı”, *USAD*, S. 8, (2018), s. 32-52.
- _____, “Selçuklular” mad., *DİA*, C. 36, TDV yay., İstanbul 2009, s. 375-377.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken yay., İstanbul 2016.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul Üniversitesi yay., İstanbul 2001.
- _____, “Nîzamülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri”, *USAD*, S. 8, (2018), s. 1-31.
- _____, “Hârizm” mad., *DİA*, C. 16, TDV yay., İstanbul 1997, s. 217-220.
- _____, “Karahanlılar” mad., *DİA*, C. 24, TDV yay., İstanbul 2001, s. 404-412.
- _____, “Kündürî” mad., *DİA*, C. 26, TDV yay., Ankara 2002, s. 554-555.
- _____, “Nevbet” mad., *DİA*, C. 33, TDV yay., İstanbul 2007, s. 38-41.
- _____, “Nizâmülmülk” mad., *DİA*, C. 33, TDV yay., İstanbul 2007, s. 194-196.
- _____, “Unvan” mad., *DİA*, C. 42, TDV yay., İstanbul 2012, s. 166.

- ÖZCAN, Abdülkadir, “Hassa Ordusu” mad., *DİA*, C. 16, TDV yay., İstanbul 2016, s. 542-543.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, C. I, İsam yay., Ankara 2017.
- _____, *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs yay., İstanbul 2006.
- _____, “Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)”, *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 249-264.
- _____, “Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler”, *Belleten*, LXV/243, Ankara 2002, s. 547-570.
- _____, “Mikâlîler” mad., *DİA*, C. 30, TDV yay., İstanbul 2005, s. 46-47.
- PALABIYIK, Muhammed Hanefi, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996.
- PIYADEOĞLU, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2012.
- _____, *Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi, Çağrı Bey*, Timaş yay., İstanbul 2017.
- _____, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 23/Güz, 2013, s. 117-143.
- POLAT, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası (Karacuk'tan Aziz George Kolu'na)*, Kitabevi yay., İstanbul 2004.
- SALMAN, Hüseyin, “Tohâristan” mad., *DİA*, C. 41, TDV yay., İstanbul 2012, s. 214-215.
- SALMAN, Hüseyin-Osman Gazi Özgüdenli, “Yabgu” mad., *DİA*, C. 43, TDV yay., İstanbul 2013, s. 170-171.
- SEVİM, Ali- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK yay., Ankara 2014.
- SEVİM, Ali- Faruk Sümer, *İslâm Kaynaklarını Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, TTK yay., Ankara 2018.
- SOLMAZ, Sefer, “Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 35, (2014), s. 545-575.

- _____, “Çavuş Unvanının Kökeni, Anlamları ve Türkiye Selçukluları Döneminde Kullanımı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 43, (2018), s. 423-436.
- STARR, S. Frederick, *Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur’a Orta Asya’nın Altın Çağı*, çev. Yusuf Selman İnanç, İstanbul 2019.
- SUNAR, Mehmet Mert, “Ulûfe” mad., *DİA*, C. 42, TDV yay., İstanbul 2012, s. 124-126.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul 1999.
- _____, “Afşin” mad., *DİA*, C. 1, TDV yay., İstanbul 1988, s. 440-441.
- _____, “Kınık” mad., *DİA*, C. 25, TDV yay., Ankara 2002, s. 418-419.
- _____, “Reis” mad., *DİA*, C. 34, TDV yay., İstanbul 2007, s. 543-544.
- _____, “Selçuklular” mad., *DİA*, C. 36, TDV yay., İstanbul 2009, s. 392-397.
- ŞEBANKÂREÎ, Muhammed, “Selçuklular”, *Tarih Okulu*, çev. Ahmad Hesamipour, S. 4 (2009), s.137-161.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001.
- ŞİMŞİR, Mehmet, “Nizamülmülk’ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri” , *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17 (28), 2015, s. 68-79.
- TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği (Dün-Bugün)*, MEB yay., Ankara 1975.
- _____, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, *DTCFD*, V/8-9, Ankara 1967. s. 75-186.
- _____, “Câmedar” mad., *DİA*, C. 7, TDV yay., İstanbul 1993, s. 45.
- _____, “Candar” mad., *DİA*, C. 7, TDV yay., İstanbul 1993, s. 145-146.
- _____, “Çaşnigâr” mad., *DİA*, C. 8, TDV yay., İstanbul 1993, s. 232.
- _____, “Çetr” mad., *DİA*, C. 8, TDV yay., İstanbul 1993, s. 293-294.
- _____, “Divan” mad., *DİA*, C. 9, TDV yay., İstanbul 1994, s. 383-385.
- _____, “Emîr-i Dad” mad., *DİA*, C. 11, TDV yay., İstanbul 1995, s. 130.
- _____, “Emîr-i Hares” mad., *DİA*, C. 11, TDV yay., İstanbul 1995, s. 134-135.
- _____, “Hâcib” mad., *DİA*, C. 14, TDV yay., İstanbul 1996, s. 508-511.
- TEKİN, Oğuz, “Sikke” mad., *DİA*, C. 37, TDV yay., İstanbul 2009, s. 179-184.

- TERZİ, Mustafa Zeki, “Gulâm” mad., *DİA*, C. 14, TDV yay., İstanbul 1996, s. 178-180.
- _____, “Ordu” mad., *DİA*, C. 33, TDV yay., İstanbul 2007, s. 357-362.
- _____, “Savaş” mad., *DİA*, C. 36, TDV yay., İstanbul 2009, s. 194-196.
- TOGAN, Zeki Velidî, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlil*, Kayı yay., İstanbul 1972.
- _____, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- _____, “Hârizm” mad., *İA*, C. 5/1, MEB yay., İstanbul 1987, s. 240-257.
- TOKAN, Özgür, “Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları Döneminde Dîvân-ı İşrâf”, *AÜSBED*, Aralık 2016, 20 (4), s. 1623-1634.
- TOMAR, Cengiz, “Nâzır” mad., *DİA*, C. 32, TDV yay., İstanbul 2006, s. 449.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken yay., İstanbul 2005.
- _____, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken yay., İstanbul 2006.
- _____, “İktâ” mad., *İA*, C. 5/2, MEB yay., İstanbul 1977, s. 949-959.
- USTA, Aydın, *Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâmânîler*, Yeditepe yay., İstanbul 2013.
- _____, “Gevherâyin” mad., *DİA*, C. 14, TDV yay., İstanbul 2016, s. 477.
- _____, “Sâmânîler” mad., *DİA*, C. 36, TDV yay., İstanbul 2009, s. 64-68.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK yay., Ankara 1988.
- YALTKAYA, Şerefeddin, “İbn Hassûl’un Türkler Hakkında Bir Eseri”, *Belleten*, IV/14-15, Ankara 1940, s. 261.
- YAZAR, Nurullah, “Bir Şehrin Serüveni: Büyük Selçuklular Döneminde Merv’in Siyasî Tarihi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/31, 2017, s. 151-173.
- YILMAZ, Metin, “Şurta” mad., *DİA*, C. 39, TDV yay., İstanbul 2010, s. 242-244.
- YÜREKLİ, Tülay, *Samaniler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- ZEKİ, İzzetullah, *Gazneli Mahmud’un Din Politikası*, Çizgi Kitabevi yay., Konya 2019.

ZEYDÂN, Corcî, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, C. I, İletişim yay.,
İstanbul 2016.

